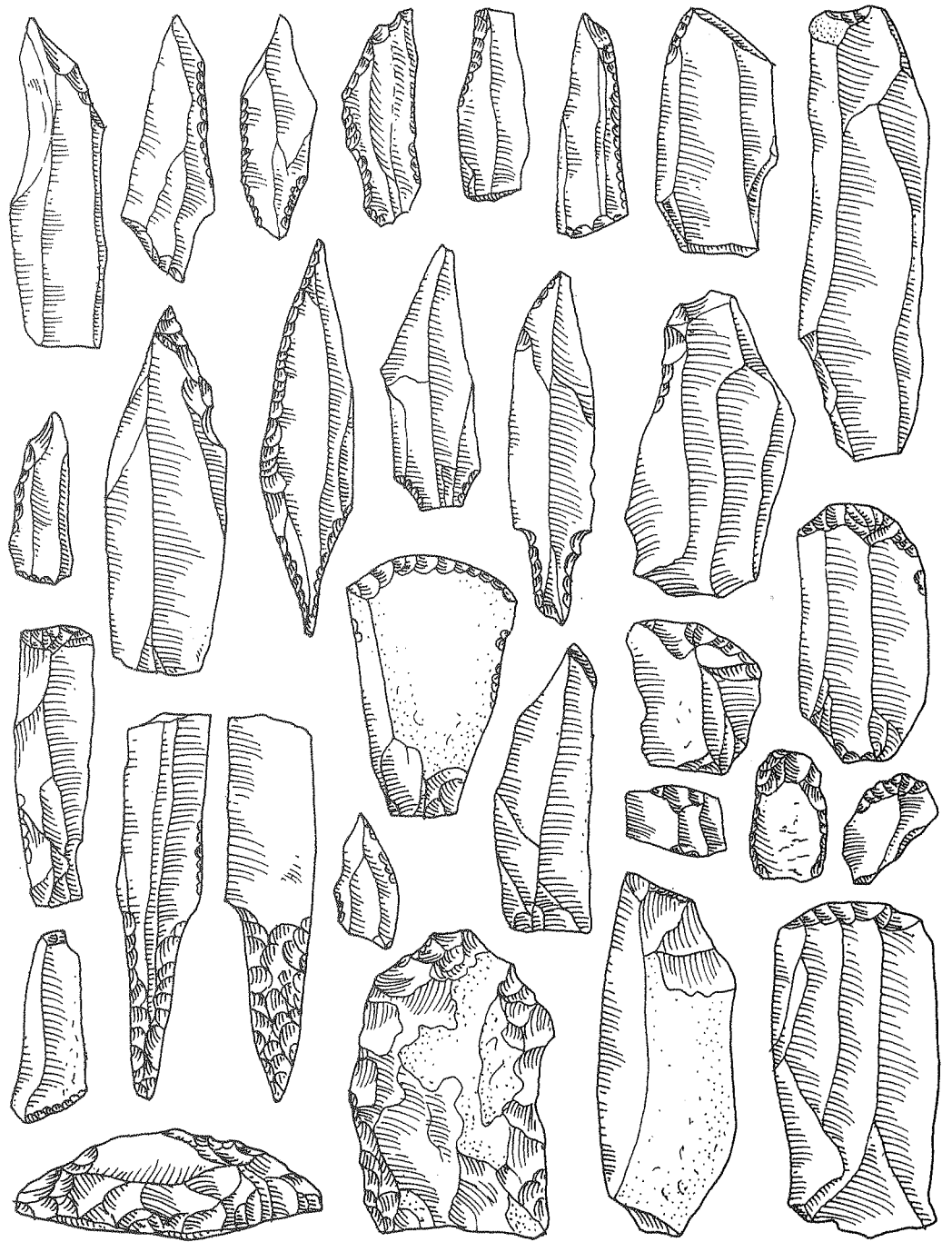
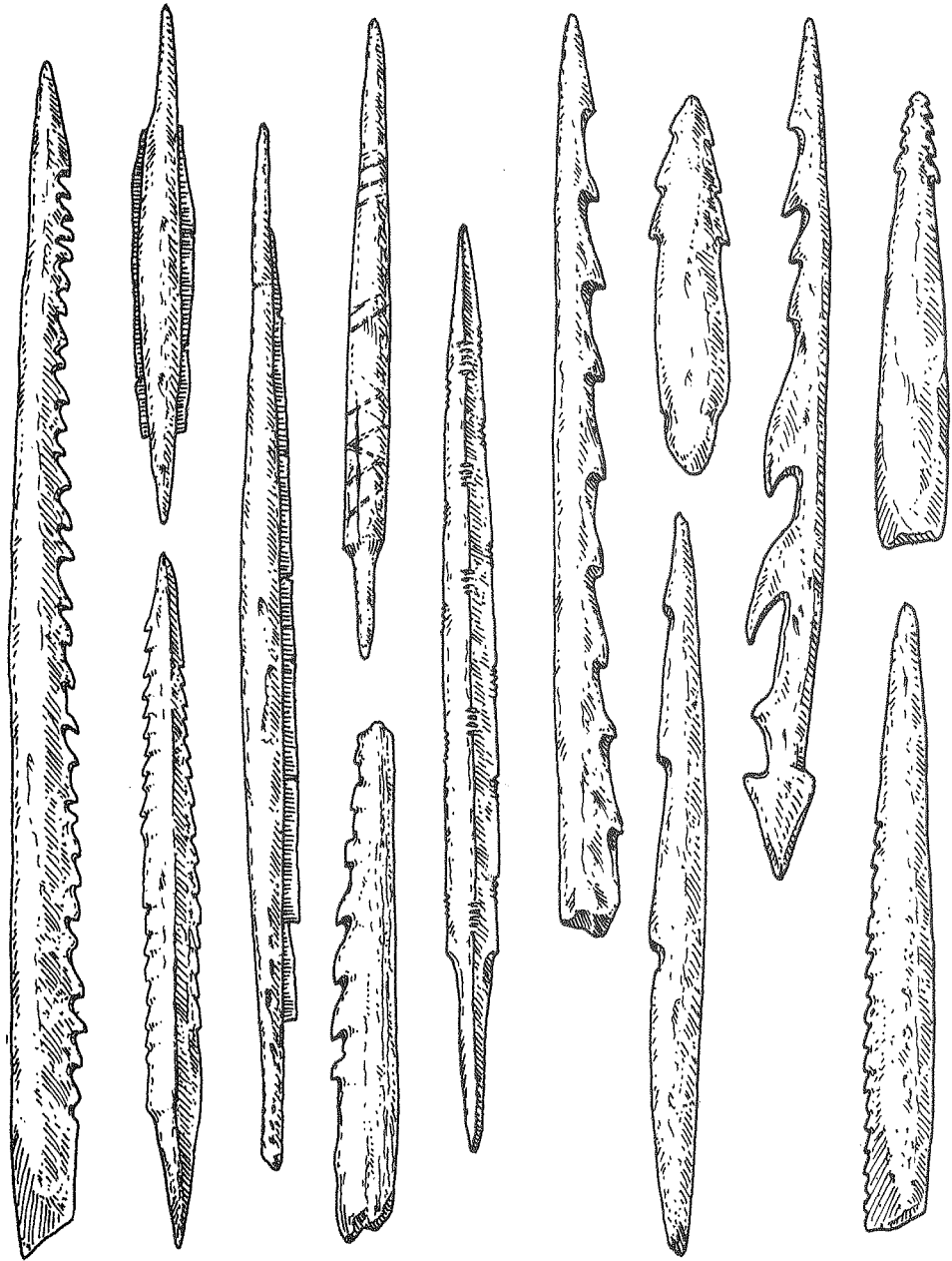

R. Rimantiene

ARMENS
amžius
LIETUVOJE

R. Rimantiene

AKMENS AMŽIUS LIETUVOJE

(2-as papildytas leidimas)

Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos
Vadovėlių leidybos komisijos rekomenduota
aukštųjų mokyklų studentams

 IBURIO
leidykla
Vilnius 1996

Recenzavo

Istorijos m. habil. dr. *Mykolas Michelbertas*Istorijos m. dr. *Eugenijus Jovaiša*Redaktorė *Dovilė Svetikienė*Dailininkė *Virginija Rimantienė*Korektorė *Elena Klimavičienė*

TURINYS

PRATARMĖ	7
I PALEOLITAS	9
Įvadas. Kol gyventojų dar nebuvo (9). Pirmasis atšilimas (10). Mamutų klausimas (12). Sąlygos nuolatos apsigyventi (12). Vėlyvojo paleolito kultūros (14).	
Liungbiu-Bromės ir Arensburgo kultūros (Pabaltijo Madleno grupė). Apžvalga (15). Paminklai Lietuvoje (15). Kilmė (16). Inventorius (18). Chronologija (21). Paplitimas (22).	
Svidrų kultūrų grupė . Apžvalga (23). Paminklai Lietuvoje (24). Kilmė (25). Inventorius (26). Chronologija ir etapai (31). Paplitimas (33).	
Hibridinių kultūrų grupė . Apžvalga (34). Kilmė (35). Paminklai Lietuvoje (35). Inventorius (35). Chronologija (38) Paplitimas (38).	
Pagrindiniai verslai ir namų ūkis . Medžioklė (39). Titnago gavyba (40). Įrankių gamyba (44).	
Visuomeninė organizacija . Stovyklos (46). Socialinės organizacijos (50).	
Etnokultūriniai klausimai . Kultūrų tolydumas ir įvairumas (51). Dvasinis gyvenimas (52). Literatūra (53).	
II MEZOLITAS	58
Įvadas. Gyvenimo sąlygos (58). Mezolito kultūros Lietuvoje (61).	
Epipaleolitas . Apžvalga (63). Paminklai Lietuvoje (63). Kilmė (65). Inventorius (65). Chronologija (66). Paplitimas (67).	
Dėl Maglemosės tipo kultūrų . Apžvalga (67). Paminklai Lietuvoje (68). Kilmė (68). Inventorius (68). Chronologija (70). Paplitimas (70).	
Mezolitinė Nemuno kultūra . Apžvalga (71). Paminklai Lietuvoje (72). Kilmė (72). Inventorius (75). Chronologija (84). Paplitimas (84).	
Kundos kultūra . Apžvalga (87). Paminklai Lietuvoje (87). Kilmė (87). Inventorius (88). Chronologija (93). Paplitimas (95).	
Pagrindiniai verslai ir namų ūkis . Medžioklė (95). Žūklė (96). Rankiojimas (97). Titnago gavyba (98). Dirbinių gamyba (98).	
Stovyklos . Prisitaikymas prie gamtos (99). Vietos parinkimas (100). Stovyklų įrengimas (101). Pastatų liekanos (102).	
Socialinė organizacija ir dvasinis gyvenimas . Socialinė organizacija (104). Kultūrinių sričių ribos (104). Dvasinis gyvenimas (105).	
Kapai (106).	
Antropologijos klausimai (107).	
Literatūra (109).	
III ANKSTYVASIS IR VIDURINIS NEOLITAS	116
Įvadas. Apibrėžimas (116). Gyvenimo sąlygos (116). Atlantinis laikotarpis (117).	
Neolitinė Nemuno kultūra . Apžvalga (118). Paminklai Lietuvoje (120). Kilmė (122). Inventorius (124). Keramika (127). Chronologija (130). Paplitimas (131).	
Narvos kultūra . Apžvalga (132). Paminklai Lietuvoje (133). Kilmė (134). Inventorius (134). Chronologija (148). Paplitimas ir variantai (149).	
Ryšiai su Šukinės duobelinės keramikos kultūra . Apžvalga (152). Kilmė (152). Inventorius (152). Chronologija (153). Ūkis (155). Menas (155). Kapai (155). Antropologinis tipas (155). Paplitimas (155).	
Ryšiai su Rutulinių amforų kultūra . Apžvalga (155). Kilmė (155). Keramika (156). Chronologija (157) Ūkis (157). Menas (157). Kapai ir antropologiniai duomenys (157). Paplitimas (157).	

Gyvenvietės. Vietos parinkimas (158). Pastatai (158).
Pagrindiniai verslai. Medžioklė (163). Žūklė (164). Rankiojimas (171). Gamybinis ūkis (171).
Įrankių gamyba ir namų ūkis. Titnago apdirbimas (177). Kitos akmenų rūšys (177). Akmens dirbinių vartojimas (178). Rago ir kaulo apdirbimas (178). Medžio apdirbimas (178). Gintaro apdirbimas (179). Kailių bei odos apdirbimas (179). Medžio žievė (180). Pluoštas (180). Pynimas (180). Siūlai (181). Audeklas (182). Namų apyvokos reikmenys (182).
Mainai. Ankstyvasis neolitas (185). Vidurinis neolitas (185).
Socialinė organizacija (188).
Papuošalai ir menas. Žvėrių dantys (188). Gintaro papuošalai (190). Kitokie (193). Vaizduojamasis menas (193).
Pasaulio samprata, tikėjimai. Žvėrių žvėris (200). Kiti žvėrys (201). Viešpats žmogus (201). Auka (201). Magija (203).
Kapai. Nemuno kultūros (203). Narvos kultūros (203).
Antropologiniai ir etniniai klausimai. Nemuno kultūra (205). Narvos kultūra (206). Etninė priklausomybė (208).
Literatūra (208).

IV VĖLYVASIS NEOLITAS 216

Įvadas. Apibrėžimas (216). Gyvenimo sąlygos (216). Kultūrų klausimas (218).
Virvelinės keramikos kultūra. Apžvalga (218). Kilmė (218). Bendrasis horizontas (219). Chronologija (221). Plitimas (221). Senieji virvelininkai (221).
Nemuno kultūros likimas (225).
Narvos kultūros likimas. Šiaurės vakarų Lietuvoje (229). Šiaurės rytų Lietuvoje (235).
Pamarių kultūra. Apžvalga (239). Paminklai Lietuvoje (241). Kilmė (242). Inventorius (243). Chronologija ir etapai (255). Paplitimas (258).
Gyvenvietės. Gyvenamosios vietos parinkimas (260). Gyvenvietės planas (261). Aptvarai (268).
Pagrindiniai verslai. Medžioklė (270). Žūklė (271). Rankiojimas (275). Gyvulininkystė (275). Žemdirbystė (276).
Įrankių gamyba ir namų ūkis. Titnago apdirbimas (282). Akmens gludinimas (282). Akmens dirbinių vartoseną (283). Kitų medžiagų apdirbimas (283). Pluošto apdirbimas (283).
Papuošalai ir menas. Žvėrių dantys (286). Gintaras (286). Kitokie papuošalai (290). Menas (290).
Pasaulio samprata, alkai. Šaltiniai (292). Viešpats (296). Magija (297). Alkai (297).
Kapai (302).
Santykiai su kaimynais. Su pietų kaimynais (306). Su šiaurės rytų kaimynais (307). Finougų klausimas (308). Su kitais virvelininkais (309).
Socialinė organizacija (309).
Baltų klausimas. Indoeuropiečių problema (312). Pagrindinis etninis požymis (313). Archeologijos duomenys (315). Baltų protėvynė (317).
Literatūra (319).
Santrumpos (328).
Summary (330).
Knygoje minimų Lietuvos radimviečių rodyklė (332).
Iliustracijų autoriai (334).
Lentelės (335).

STONE AGE IN LITHUANIA 2nd edition

Contents

PREFACE	7
PALAEOLITHIC	9
Introduction. Before humans appeared in Lithuania (9). First warming (10). Mammoth problem (12). Conditions for permanent settlement (12). Late Palaeolithic cultures in Lithuania (14).	
Lyngby-Bromme and Ahrensburg cultures (Baltic Magdalenian group). Introduction (15). Sites in Lithuania (15). Origin (16). Finds (18). Chronology (21). Distribution (22).	
Swiderian culture group. Introduction (23). Sites in Lithuania (24). Origin (25). Finds (26). Chronology and phases (31). Distribution (33).	
Local cultural group. Introduction (34). Origin (35). Sites in Lithuania (35). Finds (35). Chronology (38). Distribution (38).	
Subsistence strategy and economic activities. Hunting (39). Flint production (40). Tool production (44).	
Social organization. Settlements (46). Social organization data (50).	
Ethnic problems. Relationships and diversity of cultures (51). Symbolic behavior (52). References (53).	
MESOLITHIC	58
Introduction. Living conditions (58). Mesolithic cultures in Lithuania (61).	
Epipaleolithic. Introduction (63). Sites in Lithuania (63). Origin (65). Finds (65). Chronology (66). Distribution (67).	
Maglemosian type cultures. Introduction (67). Sites in Lithuania (68). Origin (68). Finds (68). Chronology (70). Distribution (70).	
Mesolithic Nemunas culture. Introduction (71). Sites in Lithuania (72). Origin (72). Finds (75). Chronology (84). Distribution (84).	
Kunda culture. Introduction (87). Sites in Lithuania (87). Origin (87). Finds (88). Chronology (93). Distribution (95).	
Subsistence strategy and economic activities. Hunting (95). Fishing (96). Gathering (97). Flint production (98). Artifact production (98).	
Settlements. Adaptation to the environment (99). Choosing settlement location (100). Settlement organization (101). Remains of structures (102).	
Social organization and symbolic behavior. Social organization (104). Cultural boundaries (104). Symbolic behavior (105).	
Burials (106).	
Anthropological problems (107).	
References (109).	
EARLY AND MIDDLE NEOLITHIC	116
Introduction. Description (116). Living conditions (116). Cultures (117).	
Neolithic Nemunas culture. Introduction (118). Sites in Lithuania (120). Origin (122). Finds (124). Pottery (127). Chronology (130). Distribution (131).	
Narva culture. Introduction (132). Sites in Lithuania (133). Origin (134). Finds (134). Chronology (148). Distribution and differentiation (149).	
Relationship with Comb and Pit Ornamented Pottery culture. Introduction (152). Origin	

(152). Finds (152). Chronology (153). Economy (155). Art (155). Burials and physical type (155). Distribution (155).

Relationship with Globular Amphora culture. Introduction (155). Origin (155). Pottery (156). Chronology (157). Economy (157). Art (157). Burials and physical type (157). Distribution (157).

Settlements. Choosing settlement location (158). Structures (158).

Subsistence strategy. Hunting (163). Fishing (164). Gathering (171). Beginnings of agriculture (171).

Tool production and economy. Flint artifacts (177). Other stone types (177). Stone artifact usage (178). Antler and bone (178). Wood (178). Amber (179). Fur and leather (179). Tree bark (180). Fibre (180). Weaving (180). Cords (181). Textile production (182). Domestic artifacts (182).

Trade. Early Neolithic (185). Middle Neolithic (185).

Social organization (188).

Ornaments and art. Animal teeth (188). Amber ornaments (190). Various types (193). Art (193).

World view, beliefs. Animal god (200). Ther animals (201). Human god (201). Sacrifices (201). Magic (203).

Burials. Nemunas culture (203). Narva culture (203).

Anthropological and ethnic problems. Nemunas culture (205). Narva culture (206). Ethnic classifications (208).

References (208).

LATE NEOLITHIC 216

Introduction. Description (216). Living conditions (216). Cultures (218).

Corded Ware culture. Introduction (218). Origin (218). Pan-European horizon (219). Chronology (221). Distribution (221). Early Corded Ware people in the Baltic area (221).

Nemunas culture problem (225).

Narva culture problem. In northwestern Lithuania (229). In northeastern Lithuania (235).

Bay Coast culture. Introduction (239). Sites in Lithuania (241). Origin (242). Finds (243). Chronology and phases (255). Distribution (258).

Settlements. Choosing settlement location (260). Settlement plan (261). Enclosure (268).

Subsistence strategy. Hunting (270). Fishing (271). Gathering (275). Stock raising (275). Agriculture (276).

Tool production and economy. Flint production (282). Polished stone tools (282). Usage of stone tools (283). Usage of other materials (283). Fibre artifacts (283).

Ornaments and art. Animal teeth (286). Amber (286). Other ornaments (290). Art (290).

World view, ritual places. Data (292). Herr of World (296). Magic (297). Ritual places (297).

Burials (302).

Relationship with neighbors. With southern neighbors (306). With northeastern neighbors (307). Finno-Ugric problem (308). With other Corded Ware societies (309).

Social organization (309).

Baltic problem. Indo-European problem (312). Ethnic characteristics (313). Archaeological data (315). Baltic proto-homeland (317).

References (319).

Abbreviations (328).

English summary (330).

Lithuanian Find sites mentioned in book (332).

Authors of the illustrations (334).

Tables (335).

PRATARMĖ

Ši knyga yra antrasis variantas 1984 m. išleistos knygos „Akmens amžius Lietuvoje“. Nuo to laiko sukaupta daug naujos medžiagos, kartu pasipildė ir iš dalies pakito kai kurios jos interpretacijos.

Lietuva palyginti vėlai susilaukė pastovių gyventojų, tačiau vis dėlto jau galime kalbėti apie aštuonių tūkstančių metų akmens amžiaus istoriją. Tas laikotarpis glaudžiai susijęs su visos Europos akmens amžiumi. Lietuvos gyventojai labai greit perimdavo visa, kas buvo pažangu ir pritaikoma jų sąlygomis. Tačiau šis pajūrio kampelis nebuvo įvairių kultūrų bei genčių kryžkelė: pamažu besiklostančios vietinės tradicijos, įjungdamos Europos pasiekimus, dėjo baltų kultūros pamatus.

Nors šioje akmens amžiaus apžvalgoje dar likę daug neaiškumų, tačiau, palyginę mūsų žinias kad ir prieš trisdešimt metų, matysime didžiulę pažangą. Šiandien nauji tyrinėjimai jau atsako į daug klausimų, į kuriuos anksčiau te galėjome atsakyti spėliojimais. Paminklų tyrinėjimai intensyviai vyksta ir toliau, įsijungiant į šį darbą vis didesniai būriai jaunų archeologų.

Knygos struktūra nesudėtinga. Ji suskirstyta į 4 skyrius, apimančius pagrindinius akmens amžiaus etapus. Aptariamie kiekvieno periodo kultūrų ir sritiniai skirtumai, o bendrieji laimėjimai, kaip ūkis, menas, pasaulio samprata, siejami su visu laikotarpiu.

Atsisakėme knygos įvado, t. y. tyrinėjimų istorijos. Tokią apžvalgą nuo ankstyviausių laikų vokiečių kalba yra pateikęs J. Puzinas (1935). Plati tyrinėjimų apžvalga iki 1960 m. lietuvių kalba yra A. Tautavičiaus (Kulikauskas ir kt. 1961). Tačiau, kalbėdami apie atskiras kultūras, apžvelgiame pagrindinius darbus tuo klausimu Lietuvoje ir šiek tiek kaimyniniuose kraštuose, kiek jie siejasi su Lietuva.

Knygoje neaiškinama tyrinėjimo bei paminklų datavimo metodika, nei archeologijos bei geologijos terminai, tikintis, kad skaitytojas prireikus tai lengvai atras enciklopedijose ar populiarioje archeologijos literatūroje (Rimantienė 1995).

Dalies medžiagos teko atsisakyti – nedavėme išsamesnio atskirų paminklų aprašymo, tai palikdami monografijoms ir straipsniams.

Kiek buvo įmanoma, datuodami paminklus, stengėmės remtis radiokarbono (C14) datomis. Visos vėlesnės negu 8200 nuo dabarties datos yra kalibruotos (pervestos į kalendorines) pagal CALIB REV 3.0.3c kalibravimo programą: Stuiver M. and Reimer P.J. 1993. Radiocarbon, 35, p. 215–230. Quaternary Isotope Lab. University of Washington. Skliaustuose pažymėjome tikimiausią datą; ten, kur ji neaiški – skliaustai palikti tušti. Metus nekalibruotoms datoms žymėjome pagal pasaulyje priimtus standartus, t. y. bp – nuo dabarties, t. y. nuo 1950 m., kalibruotoms – prieš Kr. Užrašuose po iliustracijomis, jeigu jos imtos iš pirmojo šios knygos varianto, nenurodoma šaltinio. Kitų šaltinis nurodomas. Piešinių ir fotografijų autoriai nurodyti knygos ga-

le. Prie radinių piešinių ar fotografijų parašoma, kokiame muziejuje tie radiniai saugomi. Čia vartojame tokias santrumpas:

LNМ – Lietuvos Nacionalinis muziejus, Vilnius

VDKM – Vytauto Didžiojo karo muziejus, Kaunas

ŠvnčM – Kraštotyros muziejus „Nalšia“, Švenčionys

MrjM – Kraštotyros muziejus, Marijampolė

KrgM – Kraštotyros muziejus, Kretinga

KlpM – Mažosios Lietuvos muziejus, Klaipėda

GintM – Gintaro muziejus, Palanga

Ermit – Valstybinis Ermitažas, Sankt Peterburgas (Rusija)

Iliustracijas spaudai parengė architektė Virginija Gudauskaitė-Rimantienė ir autorė. Fotografavo Kazimieras Vainoras. Paleogeografijos klausimais daug padėjo prof. Česlovas Kudaba ir paleogeografas dr. Rimvydas Kuskas, botanikos – hab. dr. Eugenija Šimkūnaitė, antropologijos – prof. Gintautas Česnys. Santrauką į anglų kalbą išvertė archeologas prof. Šarūnas Milišauskas. Autorė nuoširdžiai dėkoja visiems bendradarbiams, darbu bei patarimais padėjusiems gerinti šią knygą.

PALEOLITAS

IVADAS

Kol gyventojų dar nebuvo, Lietuvą, kaip ir visą Pabaltijį bei Alpių zoną, bent tris kartus buvo padengę ledynai. Visi jie paliko pėdsakų, protarpiais atsekamų grėžiniais. Tarpledynmečiais buvęs labai šiltas ir palankus klimatas, ir žmonės, be abejo, būtų galėję gyventi šiose srityse. Tačiau jei ir būtų jie pasirodę, tai paskutinytis apledėjimas jų pėdsakus būtų nušlavęs (pav. 1). O Šiaurės rytų Europoje, tuose plotuose, kurių nesiekė Skandinavijos ledynas, pastaruoju metu rasta ir tarpledynmečio gyvenviečių pėdsakų net šiauriau 65 lygiagretės šiaurės platumos (Bahder 1968; Бадер 1971).

Paskutinis ledynas (Gudelis 1958a; Гуделис 1973) į Lietuvą įslinko trimis liežuviais iš skirtingų sričių. Todėl įvairiose Lietuvos dalyse randama nevienodos kilmės riedulių. Pvz., Vakarų Lietuvoje daug Švedijos bei Olando salų uolienu, o iš Suomijos nėra. Tuo tarpu Šiaurės rytų Lietuvoje vyrauja Rytų Suomijos, Suomijų įlankos bei Leningrado srities uolienos. Paskutinytis apledėjimas buvo silpnesnis už ankstesnius. Jo pakraštys toliausiai siekė Mozūrų ežerų sritį Šiaurės rytų Lenkijoje, Gardiną Baltarusijoje ir Pietų Lietuvą. Šio apledėjimo Brandenburgo stadija trukusi apie 30 tūkst. metų. Pakitus klimatui, ledynas laikinai buvo atsitraukęs į šiaurę nuo Lietuvos ribų, bet vėl grįžo, tačiau buvusios Brandenburgo stadijos išplitimo nepasiekė. Susidarė nauja Pomeranijos stadijos moreninių gūbrių riba, nuo kurios ledynas jau galutinai ėmė trauktis iš Lietuvos teritorijos, daug kartų stabteldamas ir ruožais palikdamas moreninius gūbrius. Jie iš esmės ir suformavo dabartinį Lietuvos kraštovaizdį. Priskaičiuota daugiau kaip 10 tūkst. moreninių masyvų (Kudaba 1983;

1 pav. Didžiausias ledynų paplitimas Šiaurės Europoje

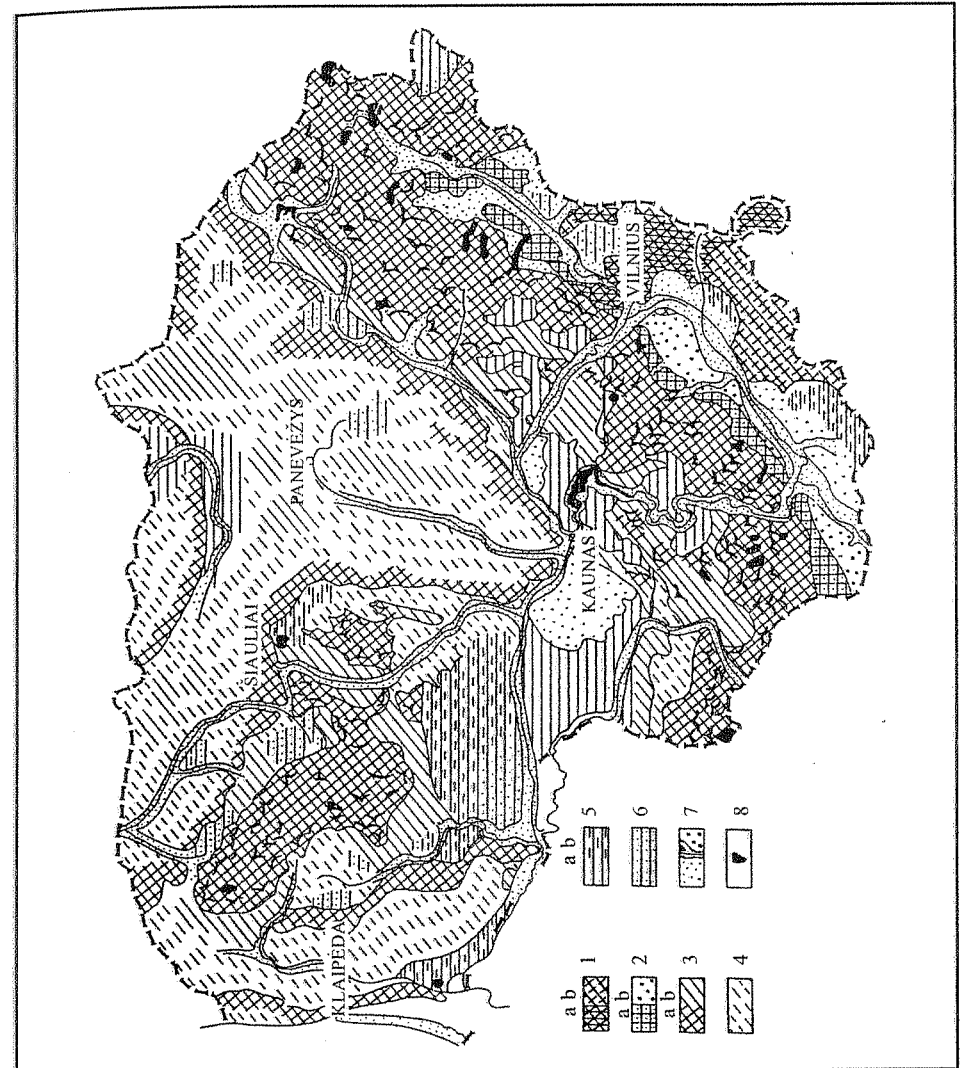
Кудаба 1969). Paskutinysis apledėjimas literatūroje vadinamas gana įvairiai: Nemuno, Valdajaus, Vyslos, Šiaurės Lenkijos. Jo ribos beveik sutampa su dabartinėmis pietrytinėmis Lietuvos ribomis (pav. 2). Nuo galinių morenų ledynas ėmė trauktis apie XIV tūkstantmetį pr. Kr., tačiau vien iš Lietuvos teritorijos jam išslinkti pririekė maždaug 3000 m. (nuo Šiaurės Lietuvos morenų ėmė trauktis maždaug XI tūkstantmetyje pr. Kr.). Sąlygos įsikurti žmogui susidarė ne iš karto, nes prie tirpstančio ledyno išplito didžiulis vandens telkinys, palikęs visoje Lietuvoje krantų linijas 120–190 m aukštyje virš jūros lygio (Basalykas 1953; 1956; 1965). Pamažu jis suskilo į atskirus prieleidyninius ežerus, ir jų krantų linijos išliko 100, 80–90, 60–65 m ir 40 m aukštyje virš jūros lygio. Aukščiausia Nemuno terasa taip pat yra 40 m aukščio virš jūros lygio, tad manoma, kad ši upė atsiradusi kaip tik tuo pirmuoju šaltuoju arktinio klimato (driaso I) laikotarpiu. Tada didžiojoje Vidurio Lietuvos žemumos dalyje bei Kuršių marių srityje plytėjo prieleidyninis ežeras, su kuriuo susiję didžiųjų Lietuvos upių senslėniai. Pranemuno vandenys įstro ir Priegliaus slėniais plaukė į Aistmares. Augalija tuo metu buvo tundrinė.

Pirmasis atšilimas, biolingo laikotarpis, pastebėtas XI tūkstantmetyje pr. Kr. Prie Merkio upės aptikti biolingo laikotarpio sluoksniai C14 datuoti 12715 ± 395 ir 11500 ± 400 m. nuo dabarties. Žiedadulkių analizės metodais jo sluoksnių pavyko aptikti ne vienoje Pietų bei Pietryčių Lietuvos vietovėje (Gudelis, Kabailienė 1958; Кабайлене 1965; Шулия 1969, 1971), Kaliningrado srityje (Groß 1938a, 1938b, 1938c) ir daugelyje Vidurio Europos šiaurės vietovių (Fromm 1963). Šis atšilimas buvo dar menkas, mažai pakito ir augalija, tačiau miškatundrės jau paplito, ežerų nuosėdose atsirado žaliųjų samanų bei kiminių ir šiek tiek vandens augalų. Tuo laiku ėmė tirpti palaidoti ledo luistai ir pirmą kart per keletą metrų įdubo ežerai (Garunkštis, Stanaitis, 1959; Groß 1938a). Baltijos baseine susidarė vadinamoji Pietų Baltijos Biolingo jūra (Серебряный, Раукас 1967: 237–240). Jos pietinis krantas buvo daug toliau į šiaurę nei dabartinis. Į šią jūrą nutekėjo ir prieleidyninis ežeras, kurio krantų linijos buvo 40 m aukštyje virš dabartinio jūros lygio, ir pirmą kart įsirėžė Lietuvos upės.

Tuo laikotarpiu į Lietuvą pirmą kart galėjo užklysti medžiotojai. Olandijoje, Danijoje, Šlėzvigė-Holšteine visai panašiomis sąlygomis pasirodė pirmieji Hamburgo kultūros gyventojai (Rust 1958: 134), medžioję šiaurės elnius. Lietuvoje to laikotarpio žmonių gyvenimo pėdsakų galima būtų ieškoti labiau į pietus nuo Vidurio Lietuvos recesinės fazės morenų grandinės, ant III viršsalpinės upių terasos ir galbūt prie kai kurių termokarstinių ežerų. Pietų Lietuvoje jų galėtume tikėtis rasti žemiau apatinių žemyninių kopų sluoksnių, nes manoma, kad, pvz., Merkio baseino kopos galėjo susiklostyti kaupiantis zandrams Pomeranijos (Aukštaičių) stadijoje (Basalykas 1956).

Biolingo ir po jo ėjusio atšalimo – vidurinio driaso – metu upių slėniuose susikaupė daugybė žvirgždų ir gargždų, ir šie sudarė III viršsalpinę upių terasą 13–20 m aukštyje virš dabartinio upės lygio. Upių vandenys surinkdavo

2 pav. Lietuvos geomorfologinis žemėlapis – 1 – Priešpaskutinio (Medininkų) apledėjimo pakraštiniai ledyniniai intensyviai kalvoti (a) arba banguoti (b) dariniai; 2 – Paskutinio apledėjimo Grūdės stadijos intensyviai kalvoti pakraštiniai dariniai (a) ir išorinėje nuo jų pusėje suplauti smėlio zandrai (b); 3 – Paskutinio apledėjimo baltiškosios stadijos pakraštiniai kalvoti dariniai (a) arba banguoti (b) paviršiai; 4 – dugninės priemolingos nuogulos (lygumos); 5 – lygumos, iš paviršiaus dengtos limnoglacialiniu moliu (a), be to, pašlapusios (b); 6 – buvusių prieleidyninių ežerų dugno lygumos, dengtos molingomis ir smėlotomis nuosėdomis; 7 – fluvio-glacialinės terasos (a) ir įsirėžusių klonių slėniai, nukloti smėliu (b); 8 – ežerai. (Kudaba 1993)

baseinas, kurį laiką susitvenkęs Nemuno žemupyje. Tačiau upių krantų linijos tesiekė 16–20 m absoliutaus aukščio (Basalykas 1965: 23–24). Vieni kiti apdirbti šiaurės elnių ragai, pasitaikę Rusijos Kaliningrado srityje bei Šiaurės Lenkijoje (Groß 1937a: 156; 1938a: 118–120; La Baume 1942: 87–89), leidžia manyti, kad panašių radinių, kuriuos paliko atsitiktiniai biolingio laikotarpio šiaurės elnių medžiotojų būreliai, galėtų pasitaikyti ir Pietų Lietuvoje, kurią Hamburgo kultūros medžiotojai galėjo pasiekti plačia sausumine toli į šiaurę nutįsusia pakrante.

Mamutų klausimas retkarčiais literatūroje vis iškyla. Pasitraukus ledynams, šie didieji žolėdžiai klaidžiojo Lietuvos tundroje. Tai rodo nemaža jų kaulų visoje teritorijoje: Žemaitijoje – netoli Kvėdarnos, Šilalės raj., Virvytės ir Pateklos santakoje, prie Kauno – Pajiesio ir Aleksoto šlaituose, Vilniuje – Smėlio gatvėje, Pavilnyje ir kt. Tačiau nei Lietuvoje, nei visame pietiniame Baltijos pajūryje nepasitaikė nė vieno apdirbto mamuto kaulo ar durklo. Be to, visi radiniai aptikti nebe pirmąsioje vietoje, o dažniausiai paplaučiuose, įstrižai sluoksniuotuose graužuose. Manoma, jog ten, kur galėję pramisti tokie stambūs gyvūnai, galėję išsimaitinti ir žmonės. Galėję – tačiau nebūtinai gyvenę. Tuo tarpu, atrodo, kad arba mamutai, žmonėms pasirodžius Pabaltijyje, jau buvo išmirę, arba atvykėliai tiesiog nemokėjo jų medžioti. Mamutų medžiotojai gyveno dideliais būriais ir pusiau sėsliai. Tai visiškai neatitinka pirmųjų Lietuvos gyventojų papročių.

Sąlygos nuolatos apsigyventi susidarė tikrai antrojo atšilimo – aleriodo metu. Įsikūrusių gyventojų jau neištūmė ir trečiasis atšalimas – driasas III.

Aleriodo laikotarpis apėmė X tūkstantmetį (9800–9200 m.) pr. Kr. Turimomis C14 datomis, pvz., Olandijoje, apatinis aleriodo sluoksnis datuotas 12560 ± 260 m (Groß 1958: 178). K. Šulijos duomenimis (Шулия ir kt. 1967: 236), Pietų Lietuvoje Bebruko ežero duburyje aleriodo laikotarpio nuosėdos kaupėsi (Vs–20) 11800 – (Vs–19) 11300 ± 300 m nuo dabarties. Vidutinė metinė temperatūra buvo tik 6° žemesnė už dabartinę. Augo beržai, kai kur net pušynėliai (Кабайлене 1965). Taigi buvo paplitęs retas miškas. Tačiau aleriodo laikotarpio profiliuose galima išskirti dvi dalis: apatinėje daug beržų (medžių) žiedadulkių, viršutinėje jų mažėja. Ima daugėti pušų, kol jos įsivyrauja. Vasaros buvo drėgnokos ir gana šiltos, vidutinė liepos mėnesio temperatūra turėjusi būti $+11$ – 12°C (Kabailienė 1990: 96–97).

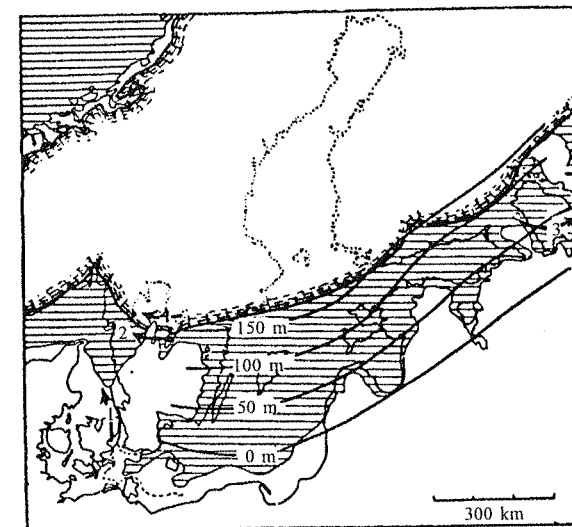
Buvusiose ledynų padengtose srityse ežerų turėję būti labai daug, iš jų iki dabar teišliko kokių 30%. Ežeruose tirpo palaidoti ledai, pakraščiuose klostėsi durpės, ir šios aleriodo pabaigoje, ežerams smarkiau pradubus, pasidengė ežerinėmis nuosėdomis (Starkel 1977: 195; Kabailienė 1990: 121–125).

Baltijos vietoje tyvuliavo gėlavandenis ledyninis Baltijos ežeras (Saurama 1958), nes iš ledu išsilaisvino pietų Skandinavija, kuri dar jungėsi sausuma su Danijos salynu; pietinis šio ežero krantas buvo daug toliau į šiaurę

(pav. 3). Ežero lygis 20–22 m aukštesnis negu dabartinės jūros (Gudelis 1958a: 86). Lietuvos upės įsigrauzė ant rąkart. Vėliau, šiltmečiui pasibaigus, slėnius užpildė sąnašos. Jos nustojo kauptis 6–10 m aukštyje virš dabartinio upių vandens lygio, sudarydamos II viršsalpinę terasą. Ji susiklostė iš geležingų smėlių ir žvirgždų aiškiai subarktinio klimato sąlygomis. Su šia terasa siejasi ir viso Lietuvos upių tinklo pakitimas (Basalykas 1953; 1956; Гуделис 1957). Antroji terasa galėjo būti apgyventa jau antrojoje aleriodo pusėje. Ant jos Lietuvoje kaip tik aptinkama ankstyviausių stovyklų: Šilėlio 2-oji, Eigulių 1-oji stovyklų grupė ir kt. Tokios terasos pjūvyje matyti plonas smėlio sluoksnelis virš įstrižai dryžuoto geležingo graužo sluoksnio (Римантене 1974).

Ledynui paskutinį kartą stabtelėjus, Lietuvą vėl užplūdo klimato atšalimo banga – vėlyvasis driasas, kuris IX tūkstantmetyje pr. Kr. truko apie 860–880 metų.

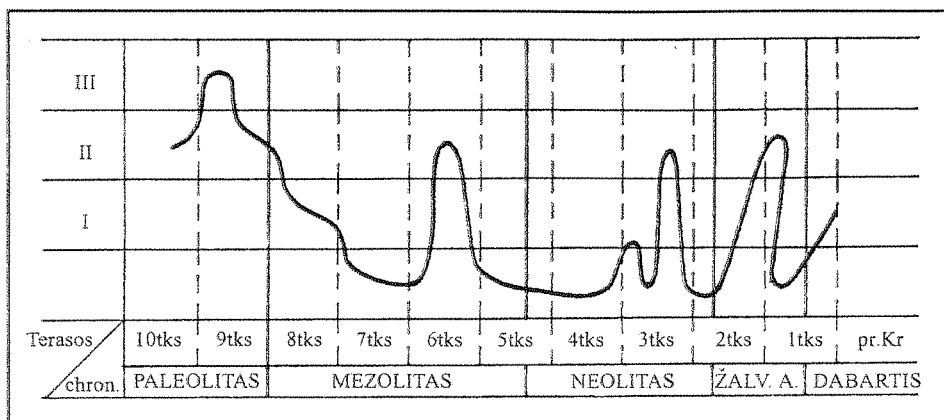
Vėlyvojo driasas pradžia datuota C14 10770 ± 300 m. nuo dabarties, 10834 ± 185 m. nuo dabarties, o pabaiga 10300 ± 350 m. nuo dabarties (Anglija); taigi turėtų būti 8800–8000 m. pr. Kr. (Groß 1958: 180–181). Lyginant su aleriodu, vėl kiek praretėjo pušų ir beržų medynai, paplito beržai krūmokšniai, poliariniai karklai ir visokios žolės (Seibutis, Sudnikavičienė 1960: 346; Кабайлене 1965: 150; Kabailienė 1990: 97). Tačiau (Stasiak 1969: 99; 1973) nuosaikais klimato zonoje klimatas pakito nestaigiai, kartu atsiliepdamas ir augalijos kaitai. Augalijos kaita, priešingai negu vandenių ir žemės gelmių pasikeitimai, net vėlavo; Baltijos ledyninio ežero lygis buvo 4–5 m aukštesnis už dabartinį (Basalykas 1956). Organogeninės nuosėdos kaupėsi iš lėto, o jų vietose atsirado įvairių minerogeninių darinių. Būdingiausios nuosėdos buvo driasiniai moliai ir priemoliai; neapaugusiais drėgnais šlaitais jie šliaužė nuo aukštųjų terasų į žemesniasias. Todėl praktiškai II viršsalpinė terasa pasidarė nebepatogi ir nesaugi gyventi, žmonės susikraustė aukštyn – į III terasą, kur ir randame vėlyvojo driasas pradžios stovyklų. Tik antrojoje vėlyvojo driasas pusėje, kai klimatas tapo kiek sausesnis, apstojo erozija ir nušliaužę moliai pasidengė supustytu smėliu, žmonės vėl grįžo gyventi ant II terasos.

3 pav. Ledyninis Baltijos ežeras (M. Saurama)

Tad nors paprastai paleolito radinių aptinkame vien smėlio sluoksniuose, tačiau visos terasos pjūvis gali daug pasakyti apie stovyklos laikotarpį.

Taip schematiškai galėtume paaikškinti Lietuvos paleolito stovyklų topografiją ir stratigrafiją (pav. 4).

4 pav. Upių bei ežerų terasų apgyvendinimo kreivė

Nė vienoje iš šio laikotarpio stovyklų nerasta faunos liekanų, tad ją galima rekonstruoti tik pagal analogijas. H. Grosas, tyrinėjęs buv. Rytprūsių radinius (Groß 1938a; 1939a; 1939b; 1940), pabrėžė, kad pagrindiniai medžiojamieji žvėrys buvo briedžiai ir šiaurės elniai. Tokie patys svarbiausi buvo ir Danijos aleriodo stovyklų (Bromme) medžiojamieji žvėrys (Iversen 1946). Be to, medžioti bebrai, opšrai, taip pat gulbės ir lydekos.

Vėlyvojo paleolito kultūros Lietuvoje labai nevienalytės. Aleriodo klimato atšilimas priviliojo mažas įvairių kultūrų gyventojų giminines bendruomenes atsibastyti į šiuos kraštus paskui į šiaurę traukiančias šiaurės elnių bandas. Kultūra plito daugiausia iš pietinio Baltijos pajūrio ir pietvakarinių sričių. Rytuose ir pietryčiuose vis dar gyveno mamutų medžiotojų palikuonys, matyt, visai kitokių papročių žmonės, kurie, būdami daug sėslnesni, nesiveržė į šią teritoriją. O Vidurio Europos šiaurės aleriodo laikotarpiu būdingas didelis žmonių judrumas, kilnojimasis per šimtus kilometrų nuo savo pagrindinių vietų. Vėlyvojo driaso klimatas kiek pristabdė labai tolimas keliones, todėl susidarė daug hibridinių kultūrų variantų.

Jau nuo pirmųjų gyventojų pasirodymo galima kalbėti apie keletą kultūrinių grupių, kurios savo ruožtu dar dalijamos į smulkesnes. Lietuvoje vėlyvajame paleolite skiriamos dvi pagrindinės kultūrų grupės: Liungbiu–Bromės (Lyngby–Bromme) bei Arensburgo (Ahrensburg) (Pabaltijo Madleno) ir Svidrų ir iš jų susidarę įvairūs hibridiniai variantai.

LIUNGBIU–BROMĖS ir ARENSBURGO KULTŪROS

(Pabaltijo Madleno grupė)

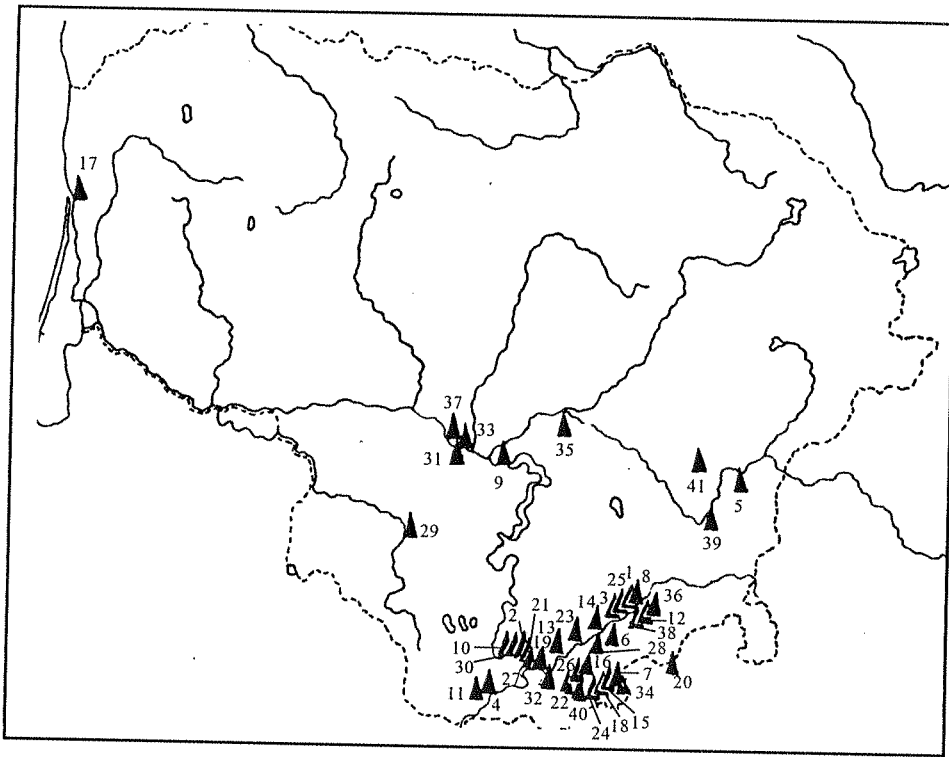
Apžvalga. Paskutinis paleolito laikotarpis Europoje vadinamas Madlenine (Magdalenien) epocha, kuri baigėsi apie 10000–9000 m. pr. Kr. Ji skirstoma į 6 tarpsnius (Breuil, Lantier 1959: 185–189); paskutinis genetiškai ir chronologiškai siejasi su pirmųjų gyventojų išikūrimu Pietų Pabaltijyje. Čia tuo laikotarpiu atsirado savitų kultūrų variantų, įgavusių atskirų kultūrų vardus. Kadangi daugumoje Rytų Pabaltijo paminklų randama kelių variantų bruožų, tai pasitelktas bendras Pabaltijo Madleno kultūrų grupės vardas, apimantis Liungbiu, Bromės, Arensburgo ir kitas kultūras. Archeologijos literatūroje šio tipo Lietuvos paminklai vienų priskiriami Liungbiu kultūrai (Kozłowski S. K. 1975a) kitų Arensburgo (Кольцов 1977: 41–56). Tai tik patvirtina jų tipologinį artimumą.

Liungbiu kultūros vardas į literatūrą įėjo jau trečiajame dešimtmetyje (Ekholm 1925; Clark 1936; Schwantes 1939), nors pati jo sąvoka nebuvo aiški. Tik penktajame dešimtmetyje, ištyrus tokius paminklus kaip Bromė, Segebru, Bru (Mathiassen 1946; Salomonsson 1964; Andersen 1972), atsirado naujas Segebru–Bromės kultūrų grupės vardas; ji turėjusi priklausyti platesniam Liungbiu ciklui (Taute 1968; 212–214). Daugelio tyrinėtojų nuomone, iš jų išaugusi ir Arensburgo kultūra, nors ir senosios nenustoję egzistavusios. Todėl tolimesniuose užkampiuose visos jos susiliejusios (Taute 1968; Brinch–Petersen 1970).

Lenkijoje ilgai Arensburgo tipo kompleksai buvo spraudžiami į vieną Mazovijos ciklo raidos grandinę (Krukowski 1939–1948) ir tik 1975–1977 m. pripažinti kaip priklausantys kitam ciklui (Schild 1975: 262–267; Kozłowski S. K. 1975b: 109).

Lietuvoje jau septintajame dešimtmetyje šie paminklai išskirti į atskirą grupę, pradžioje pavadintą Vilniaus grupe, vėliau Pabaltijo Madleno (Rimantienė 1972; Рима́нтене 1971; 1978).

Paminklai Lietuvoje visi yra ant aukštųjų upių terasų, stovyklos nedidelės ir trumpalaikės, tad kultūrinis sluoksnis neišlieka. Šio tipo radinių kartu su hibridiniais žinoma maždaug iš 40 Pietų Lietuvos vietovių (pav. 5). Didžiausia buvo Vilniaus stovykla (prie Vilniaus Lazdynų mikroraj. tilto) (pav. 6), susidedanti iš 6 aikštelių – sankaupų. Kitos dažniausiai buvo tik vieno mažo lizdelio. Iš jų minėtinos Varėnos raj. stovyklos prie Ilgio ežero, Mitiškių 6-ojoje stovykloje 3 lizdai (6a, 6b, 6c). Aukštuose Merkio krantuose žinomos mažos Smalninkų, Maskaukos 6-oji stovyklėlės. Aukštuose užakusių ežerų krantuose aptiktos Mergežerio 8-oji, Duobupio 1b, Glyno pelkės 6-oji stovyklos. Nedielių lizdų pasitaikė Alytaus raj. aukštame Nemuno krante Ežeryno titnago kasyklose, iš kurių ryškiausi 15-asis ir 16-asis lizdai. Didžioji šių radinių dalis paskelbta (Rimantienė 1972; Рима́нтене 1971).

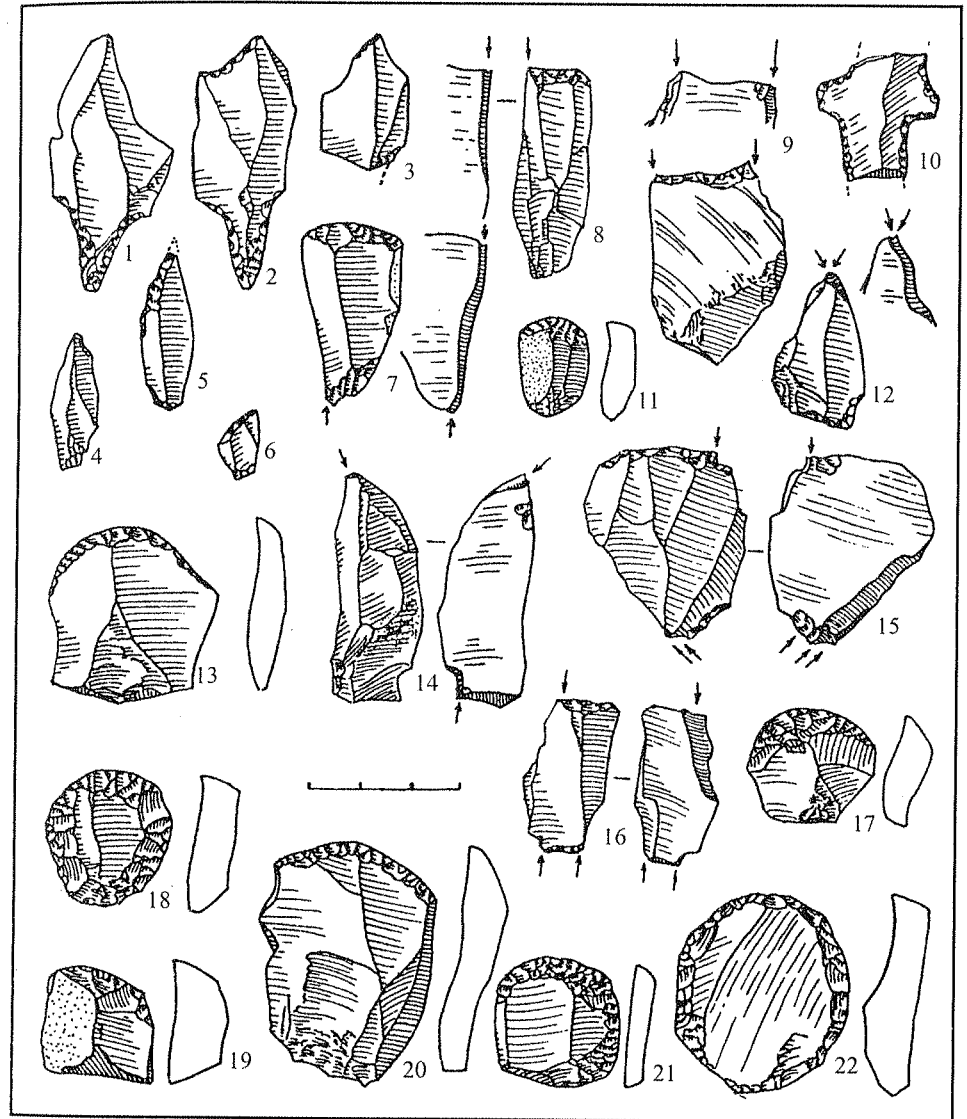
5 pav. Tekste minimos paleolitinės radimvietės Lietuvoje: 1 – Akmuo, 2 – Apsingė, 3 – Babriškės, 4 – Baltašiškės, 5 – Bratoniškės, 6 – Derėžnyčia, 7 – Drūcminai, 8 – Duobupis, 9 – Eiguliai, 10 – Ežerynas, 11 – Gailiūnai, 12 – Giraitė, 13 – Glynas, 14 – Glūkas, 15 – Gribaša, 16 – Ilgis, 17 – Kalniškiai, 18 – Kašėtos, 19 – Lankininkai, 20 – Lankiškės, 21 – Maksimonių, 22 – Marcinkonys, 23 – Mardasavas, 24 – Margiai, 25 – Maskauka, 26 – Mergežeris, 27 – Merkinė, 28 – Mitriškės, 29 – Nendriniai, 30 – Netiesai, 31 – Pypliai, 32 – Puvočiai, 33 – Raudondvaris, 34 – Rudnia, 35 – Skaruliai, 36 – Smalninkai, 37 – Šilelis, 38 – Varėna, 39 – Vilnius, 40 – Zervynos, 41 – Žalioji

Pavienių šiam kompleksui būdingų radinių pasitaikė ir ilgai gyventose aukštųjų upių terasų stovyklose. Jose įvairių laikotarpių radiniai mechanškai susimaišę, tačiau patys ankstyvieji skiriasi ne tik savo tipais bei apdirbimu, bet ir stora balta arba melsva patina. Iš tokių stovyklų minėtinos Varėnos raj. Babriškių 4b ir 4d, Derėžnyčios 3-oji ir 6-oji, Maksimonių 1-oji ir kt. Senuose muziejų rinkiniuose nemaža šio tipo radinių sukaupta iš Rudnios, Kašėtų ir Gribašos apylinkių.

Kilmė. Bromės bei Arensburgo kultūrų kilmė ne visai aiški, nors pastebima genetinių ryšių su Madleno VI tarpsnio kultūromis. Manoma, kad, pasitraukus Hamburgo kultūros žmonėms, aleriodė atėję visai naujų gyventojų. Buvo iškelta hipotezė, jog šių kultūrų centras buvęs dabar nusmegusios Šiaurės jūros pakrantėse, iš kur jos galėjusios plisti į Vakarų Europą (Rust 1944;

16

Brøndsted 1960: 37). Mėginta kildinti ir iš Rytų, nors konkrečiai nepavyko panašaus inventoriaus kultūrų susieti nei laiko nei visuomeninio ūkio požiūriu. Tuo tarpu kaulo bei rago dirbinių tipai aiškiai paveldėti iš senesnių Vidurio Europos kultūrų. Lietuvoje tai iš pietvakarių atėjusių šiaurės elnių medžiotųjų bendruomenių palikimas.

6 pav. Pagrindiniai Vilniaus stovyklos radiniai: 1–6 strėlių antgaliai, 7–9, 12, 14–16 – rėžtukai, 10 – figūrinis dirbiny (??), 11, 13, 17–22 – gremžtukai (LNM)

Inventorius. (lent. I). **Titnago dirbiniai.** Labai svarbus požymis yra *skaldytiniai*. Būdingiausi yra vienagaliai piramidiniai arba laivėlio pavidalo skaldytiniai. Bet tai nėra vienintelė forma. Net tokiose etaloningose stovyklose kaip Bromė ar Bru pasitaikė dvigalių ir kitokių (Sulgostowska 1989: 58). Ruošiniai nuskeliami akmeniniu skeltuku.

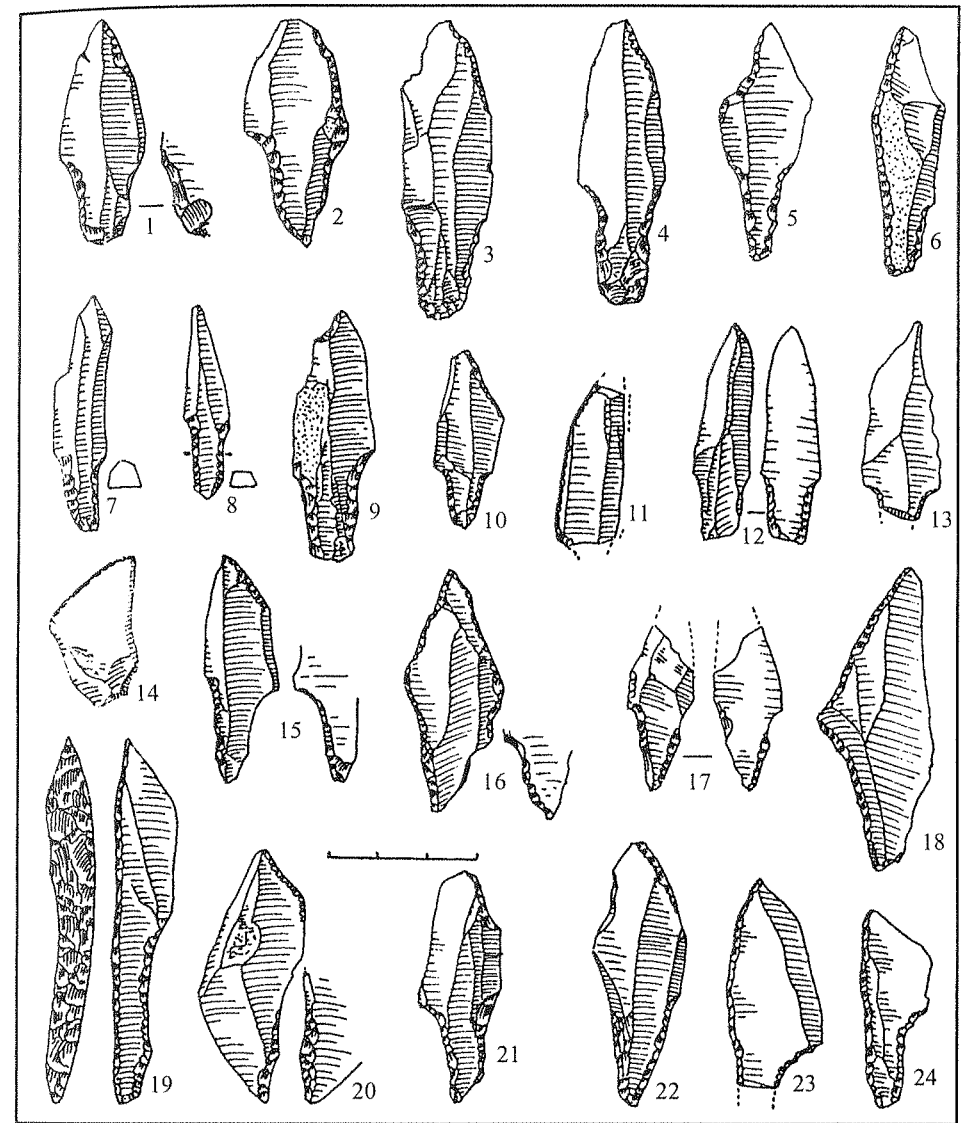
Strėlių antgaliai gana įvairūs, tačiau juos galima sugrupuoti į 4 tipus, tarp kurių nemažai yra pereinamųjų formų. Pirmojo tipo antgaliai būna neryškio- mis plačiomis įtvaramis, retušuotomis tik pakraščiais statmenu retušu, kartais pakaitomis, kartais vien iš blogosios pusės. Smaigalys labai dažnai būna pakaitomas natūralus, o jei retušuotas, tai paprastai tik vienas jo pakraštys, stengiantis pataisyti blogai nuskilusią skeltę. Tokių antgalių rasta Derežnyčios 31-ojoje (pav. 7: 1) ir 6-ojoje, Ežeryno kasyklų 16-ojoje (pav. 7: 9), 8-ojoje stovyklose (pav. 7: 6). 2 šio tipo antgaliai pasitaikė Vilniaus raj. Žaliosios stovykloje (pav. 7: 10, 13). Jam skirtini ir gana siauri antgaliai storomis ir statmenai retušuotomis įtvaramis, pvz., Maskaukos 6-osios (pav. 7: 8), Mergežerio 8-osios (pav. 7: 7) stovyklų. Pirmojo tipo antgalių grynuose kompleksuose rasta Mitriškių 6a, 6b, 6c, Ežeryno 15-ojoje, Smalninkų stovyklose, Babriškių stovyklos nedideliuose 4b ir 4d lizdeliuose, mažame Duobupio 1b lizdelyje ir kt. Iš senųjų rinkinių būdingų pavyzdžių yra Gribašos (pav. 7: 2), Rudnios (pav. 7: 3), Varėnos (pav. 7: 4), Marcinkonių (pav. 3: 12) apylinkių kolekcijose.

Antrojo tipo antgaliai yra ryškiau įsmaugta, siauresne įtvara. Vienų ji gana ilga, pvz., Ežeryno 8-osios stovyklos (pav. 7: 5), kitų trumpesnė ir smailesnė, pvz., Vilniaus stovyklos (pav. 6: 1, 2).

Trečiojo tipo antgaliai turi vienašonę įtvarą. Paprastai jų nugarėlės bei įtvaros retušas būna statmenas, net susikertantis iš abiejų pusių (pav. 7: 19, 23, 24), kaip rastųjų Ežeryno 17-ojoje, Glyno ežero 6-ojoje stovyklose. Šio tipo antgalių aptikta Maksimonių 1-ojoje (pav. 7: 21) stovykloje. Retušuota kartais pakaitomis iš vienos ir kitos įtvaros pusės, kaip Lankiškių (pav. 7: 15), Šilėlio 2-osios stovyklos antgaliai. Trečiajam tipui reiktų skirti dar keletą variantų. Vieni jų primena trikampį. Ryškiausias pavyzdys žinomas iš Kašėtų kolekcijos (pav. 7: 18) statmenu susikertančiu retušu, padengtas stora patina. Panašių yra senojoje Rudnios kolekcijoje. Kitas variantas primena rombą. Tokių turime iš Varėnos raj. stovyklos prie Ilgio ežero (pav. 7: 17), Ežeryno 8-osios (pav. 7: 20), Margių Salos kalno (pav. 7: 16), Kašėtų (pav. 7: 22), Rudnios ir kt. stovyklų.

Ketvirtojo tipo antgaliai – tai smulkios nusmailintos skeltės dar negeometrinė formų. Kiekvienos stovyklos dirbinėliai kitokie, atsitiktiniai, tačiau tai irgi vienas būdingiausių šios kultūros bruožų. Jų rasta Vilniaus (pav. 6: 4–6), Glyno 6-osios (pav. 7: 14), Ilgio ežero, Derežnyčios 31-osios, Babriškių 6-osios ir kt. stovyklose.

Gremžtukai paprastai platūs ir gana trumpi. Pailgaisiais laikome tuos, kurių ilgis didesnis už plotį; tiesa, jis niekada nesiekia dvigubo pločio (pav. 6:

7 pav. Pabaltijo Madleno strėlių antgaliai: 1 – Derežnyčios 31-oji stov., 2 – Gribaša, 3 – Rudnia, 4 – Varėna, 5, 6, 20 – Ežeryno 8-oji, 7 – Mergežerio 8-oji, 8 – Maskaukos 6-oji, 9 – Ežeryno 16-oji, 10, 13 – Žalioji, 11 – Raudondvaris, 12 – Marcinkonys, 14, 23, 24 – Glyno 6-oji, 15 – Lankiškiei, 16 – Margių 3-joji, 17 – Ilgis, 18, 22 – Kašėtos, 19 – Ežeryno 17-oji, 21 – Marcinkonių 1-oji (LNM)

7, 20). Vilniaus stovykloje rasta 14 tokių gremžtukų bei jų dalių. Po vieną pasitaikė Ilgio ežero 1-ojoje, Mergežerio 8-ojoje ir Ežeryno 15-ojoje stovyklose. Tačiau būdingiausi yra beveik vienodo ilgio ir pločio. Vilniaus stovyklo-

je jų rasta dvigubai daugiau negu pailgųjų – 31 (pav. 6: 11, 13, 17, 18, 21, 22). Šių gremžtukų kartais retušuoti tiktai ašmenys, bet dažniausiai – dar ir šonai ar net aplinkui. Jų pasitaikė Maskaukos 6-ojoje, Mergežerio 8-ojoje, Derėžnyčios 31-ojoje, Ežeryno 15-ojoje ir kt. stovyklose.

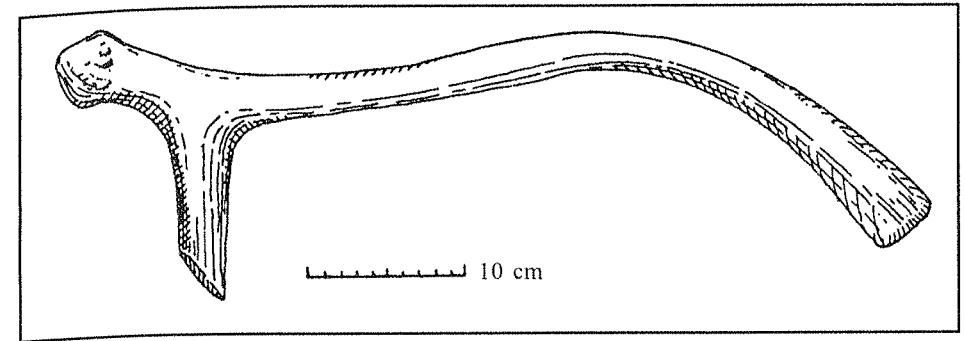
Rėžtukai šiose stovyklose – dažnas radinys. Jų beveik tiek pat kiek ir gremžtukų. Antai Vilniaus stovykloje aptikti 45 gremžtukai ir 33 rėžtukai, Ežeryno 15-ojoje stovykloje 6 gremžtukai ir 7 rėžtukai. Pagrindinis yra kampinio rėžtuko tipas – rėžiamoji briauna būna stačiajame kampe (pav. 6: 8), kai kada dviejuose (pav. 6: 9, 14), net trijuose kampuose (pav. 6: 16). Retušuota briauna kartais būna įstriža. Antrasis tipas yra vidurinis rėžtukas, kurio rėžiamoji briauna paprastai sudaroma vien nuskėlimais, be retušo (pav. 6: 12). Šitaip kartais formuojami ir kampinių bei šoninių rėžtukų ašmenys (pav. 6: 14). Įvairūs tipai kombinuojami viename dirbinyje. Maskaukos 6-ojoje, Mergežerio 8-ojoje ir kt. stovyklose daugiau vidurinių rėžtukų, tačiau dažniausiai retušuota jų viena briauna. Retai šio tipo stovyklose aptinkama vien nuskėlimais suformuotų vidurinių rėžtukų (pav. 6: 12). Pvz., Vilniaus stovykloje rasti tik 8 nuskeltiniai ir 27 – su retūšu.

Kombinuoti įrankiai tokie, kurių viename gale yra gremžtuko ašmenys, antrame – rėžtuko briauna. Šiose stovyklose jų irgi pasitaikė. Bet dažniau rėžtuko kampas išskeltas šalia gremžtuko (pav. 6:7,15) arba granduko (pav. 6: 8, 9) ašmenų.

Kitų dirbinių tipų beveik nėra. Retkarčiais pasitaikė truputį paretušuotų skelčių ar nuoskalų – matyt, kokiam atsitiktiniam darbui. Savito ir neaiškaus dirbinio dalis, rasta Vilniaus stovykloje (pav. 6:10), primena figūrėlės fragmentą. Peilių paleolito stovyklose nėra, pasitaiko nebent kiek paretušuotų skelčių. Dažniau aptinkama grandukų – storų netaisyklingų nuoskalų su statmenai išretušuota įgauba.

Apie k a u l o bei r a g o dirbinius mažai ką galima pasakyti, nes nei Lietuvoje, nei kaimyniniuose kraštuose viename komplekse su titnago dirbiniais jų nerasta. Be to, daug dirbinių tipų, pritaikytų prie natūralios kaulo ar rago formos, išlieka nepaprastai ilgai ir būna labai plačiai paplitę. Pagal medžiagą (šiaurės elnio ragą) ir radimo aplinkybes paleolitui galima skirti tik keletą dirbinių tipų. Panašių dirbinių artimiausioje kaimynystėje daugiausia aptikta Kaliningrado srityje ir šiaurės rytinėje Lenkijos dalyje – Mozūrų ežerų srityje (Groß 1939b; Sulgostowska 1989: 8). Nors pagal tipus jie artimi kalbamosioms kultūroms, tačiau dauguma jų turėtų būti vėlyvesni.

Vienas iš būdingiausių – tai Liungbiu tipo *kaplys* iš šiaurės elnio rago. Artimiausioje kaimynystėje toks rastas Šelmentos upėje, ant Lietuvos ir Kaliningrado srities ribos, buv. Maurušaičiuose (pav. 8) (buv. Grenzfelde) (Groß 1938a: pav.9; 1937b). Tokio kaplio ruošinys aptiktas taip pat Kuršių nerijoje prie Rasytės (dab. Rybačij) (Kulikauskas ir kt. 1961: pav.14). Nemaža jų, net su aiškiais darbo žymėmis, pasitaikė ir kitose Kaliningrado srities bei Šiaurės Lenkijos vietovėse (Groß 1938a: 128–129; Тимофеев, Филиппов 1981) ir visoje Vidurio Europos šiaurėje.

8 pav. Liungbiu tipo kaplys iš buv. Maurušaičių, Kaliningrado sr. (Groß 1937)

Antrasis vėlyvajam paleolitui būdingas dirbinio tipas yra *žeberklas* su stambiomis lenktomis užbarzdomis, iš kurių apatinioji atsukta į viršų. Artimiausioje kaimynystėje jų rasta Šiaurės Lenkijoje, prie pat Kaliningrado srities ribos (La Baume 1925: 19–20; Schild 1975: 314, pav. CV: 4). Pilnesniam vaizdui susidaryti reiktų paminėti dar keletą datuotų radinių iš Kaliningrado srities. Tai durklai (ar peikenos), iš kurių vienas – iš tauro kaulo nulyginta sąnarine galvute – pasitaikė visai prie Lietuvos ribos, buv. Opšrūtuose (Groß 1937a: 154, pav. 5a; 1938a: 11–112, pav.13a). Ten pat rasta keturbriaunio ietigalio dalis ir stambios lydekos kaulų. Panašus durklas netoli Liungbiu tipo kaplio aptiktas ir Lenkijoje, Gižicko pavieta (buv. Eisermühl) (Groß 1939–40: 81–84). Be to, Kaliningrado srityje rasta nemažai pjaustytų šiaurės elnių ragų.

Chronologija. Visos minėtos Lietuvos stovyklos buvo įkurtos ant aukštųjų upių terasų ir pagal topografines aplinkybes gali būti datuojamos aleriodo pabaiga arba vėlyvuoju driasu. Vakaruose žinomos tik 3 Bromės tipo stovyklos (Bromme, Bro, Segebro), kurios galėtų būti datuotos aleriodo laikotarpiu; tačiau tik viena (Bro) datuota C14 (Iversen 1946; Andersen 1972). Vidurio Europoje, pvz., Calovania stovykloje, taip pat buvo išskirtas horizontas su Bromės kultūros elementais, dar be svidrinių priemaišų ir siejamas su aleriodu (Sulgostowska 1989: 97–98). Arensburgo stovykla tuo pačiu metodu datuota vėlyvuoju driasu (IX tūkstantmečio pr. Kr. pabaiga) (Schütrumpf 1935; 1943; Groß 1958: 179).

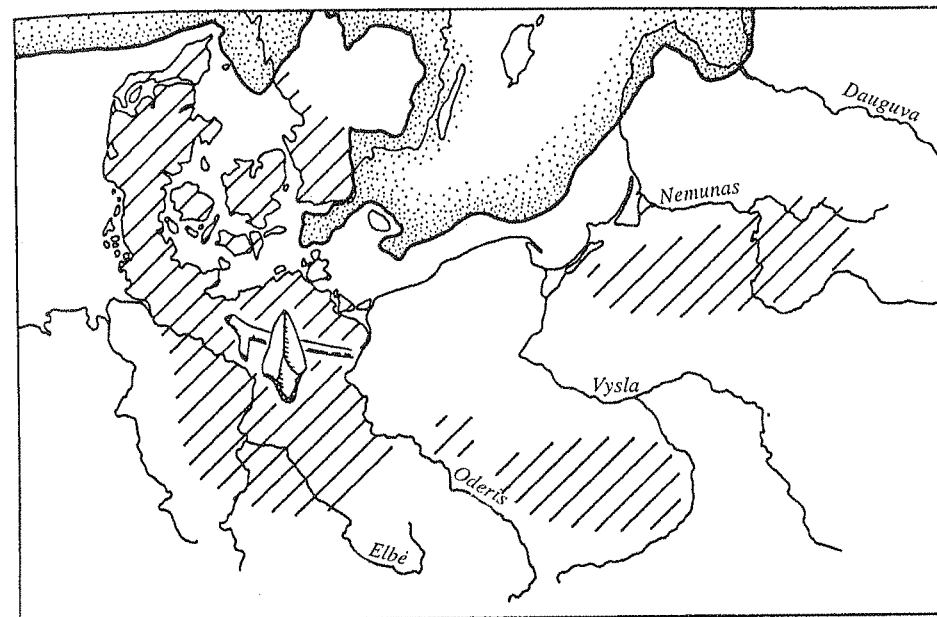
Tipologiškai gretindami Lietuvos ir Vakarų Pabaltijo radinius, galime pastebėti, kad dauguma mūsų radinių kompleksų yra nutolę nuo pačių ankstyviausių Bromės tipų, bet dar nepasiekę Arensburgo. Strėlių antgaliai stambesni už arensburginius, tačiau smulkesni už Bromės. Būdingu Bromės tipo požymiu laikoma nepašalinta skėlimo kuprelė plačioje kotinio antgalio įtvoroje. Tačiau vėlyvesnieji pačios Bromės stovyklos tyrinėjimai (Fischer, Sonne Nielsen 1987) parodė, kad nepašalinta kuprelė tiktai ankstyvųjų antgalių, o vėlyvesniųjų – pašalinta. Lietuvos stovyklose šis požymis negalioja, nes ant-

galiai su kuprelėmis randami ir su vėlyvojo tipo trumpais gremžtukais bei kt. radiniais, nutolusiais nuo ankstyvųjų. Dažnai pasitaikantis retušuotas smaigalys irgi rodo, kad šie antgaliai vėlesni už Bromės. Tuo tarpu mikrolitiniai lanceto tipo antgaliukai artimi Arensburgo tipo stovyklų radiniams. Rėžtukai su nuskėlimu ir retušu, pažįstami, pvz., iš Vilniaus stovyklos, Bromei visai nebūdingi. Taip pat ir mūsiškių gremžtukų trumpumas byloja apie vėlesnį už Bromės stovyklos laikotarpį.

Kiek skiriasi stovyklos su vienašoniais bei trikampiais antgaliais. Visi kompleksuose rastieji su gausiu palydimuoju inventoriu (Ežeryno 17-oji, Netiesų 1-oji, Šilelio 2-oji stovyklos) datuoti vėlyvuju driasu, tačiau antgaliai yra gana smulkūs ir menkai apdirbti. Pagal radimo aplinkybes (ant viršutiniųjų terasų) Ežeryno 17-osios, Glyno ežero 6-osios stovyklų (pav. 7: 19, 23, 24) radiniai, be jokios abejonės, skirtini vėlyvajam driasui. Tuo tarpu kiti (pav. 7: 16, 18, 22) rasti ne tik beveik be palydimojų inventoriaus, bet ir nežinomomis aplinkybėmis. Panašių antgalių nerandama nei Bromės, nei Arensburgo tipo paminkluose. Atrodo, jie sietini su dar ankstesnės epochos palikimu. Pvz., panašių į Kašėtų antgalį pasitaikė Vidurio Europos Madleno laikotarpio urvinėse stovyklose (Andree 1939: 396, pav. 202/3, 416, pav. 214/8, 9, 11–13, 560, pav. 286/4, 5 ir kt.). Žinoma, tai nepatvirtinta mūsiškių chronologijos, tačiau reiktų manyti, kad patys ankstyviausi galėjo priklausyti aleriodui.

Kaliningrado srities kaulo bei rago radiniai, patekę į H. Groso rankas, gamtiniais metodais buvo datuoti daugiausia vėlyvuju driasu ir vienas kitas – aleriodu. Svarbus požymis buvo medžiaga – šiaurės elnių ragai. Nustatyti laikotarpį padėjo ir kai kurios radimo aplinkybės.

Paplitimas. Bromės tipo paminklai paplitę daugiausia Vakarų Pabaltijyje – Danijoje, Šlėzvinge–Holšteine, Hamburgo, Meklenburgo ir Pomeranijos srityse, ypač daug jų tarp Elbės ir Hafelio upių, yra Pietų Švedijoje – Skonės pusiasalyje (Taute 1968: 179, žem. 3). Labai maža į vakarus nuo Elbės, o į rytus nuo Oderio yra dvi atskiros grupės: viena – Pietų Lenkijoje, tarp Oderio ir Vyslos (Schild 1975: 258–267; Ginter 1974b: 100–101; Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1977: 187–193, žem. 13), kita – Pietų Lietuvoje (pav. 9). Arčiausiai prie Lietuvos, Lenkijoje, yra stovykla Vozna Vies (Woźna Wies) (Sul-gostowska 1989: 59). Pastaruoju metu ir Liungbiu, ir Arensburgo kultūrų paminklų ir atskirų radinių išryškėjo Pripetės baseine, Baltarusijos (Исаенко 1977: 56, 58) ir Ukrainos (Зализняк 1989: 12–20) Polesėje. Toliau į rytus atskirų salelių žinoma netoli Smolensko (Гурина 1972). Tai didžiulė teritorija: Lietuvos paminklai nuo Jutlandijos tiesia linija nutolę beveik 1000 km, o Lenkijos – apie 800 km. Be abejo, tokių paminklų turėtų atsirasti ir tarp Nemuno bei Oderio žemupių, kur jie, kaip spėjama, slūgso po vėlyvojo driasu ar dar vėlesnėmis nuosėdomis, nors vargu ar galima tikėtis, kad toks didžiulis plotas būtų ištais apgyventas. Galbūt tuo metu, kai pietuose dar gyvavo Bromės kultūros tradicijos, šiaurėje buvo paplitusi Arensburgo kultūra. Įvairių vietų kultūros kiek skiriasi. Tas skirtumas buvo atsiradęs bendraujant

9 pav. Bromės tipo paminklų paplitimas Europoje

su kitų vietinių kultūrų gyventojais. Tai rodo, kad visas šias stovyklas paliko ne atsitiktiniai atklydėliai iš tolimų kraštų, bet nuolatos įsikūrusios bendruomenės.

Arensburgo kultūros paplitimas kiek skiriasi (pav. 16). Jos radinių aptinkama nuo Olandijos visoje Šiaurės rytų Vokietijoje iki pat Oderio, pavienių yra įvairiose Meklenburgo srities dalyse bei Riugeno saloje, Vyslos žemupyje ir Kaliningrado srityje (Gaerte 1933; Schuldt 1954: 16–17, pav. 6; Taute 1968: 180, žem. 4).

Neaiškus lieka stovyklų su vienašoniais antgaliais paplitimas. Vėlyvajame paleolite jų aptinkama visur retai. Panašių yra Silezijoje (Rotherth 1936; lent. III: 9; IV: 8–11; Ginter 1974b: lent. XVI: 2). Pietų Švedijoje analogiškų pasitaikė su kiek vėlesne medžiaga (Niklasson 1934: 132, pav. 58).

Minėtieji kaulo bei rago dirbiniai yra paplitę daug plačiau, negu užėmė Bromės ir Arensburgo kultūrų sritis, ir jų tipai išliko daug ilgiau negu minėtosios kultūros.

SVIDRŲ KULTŪRŲ GRUPĖ

Apžvalga. XX a. trečiojo dešimtmečio pradžioje literatūroje imtas vartoti Svidrų kultūros pavadinimas – pagal Svidry Wielkie I (Świdry Wielkie) stovyklą. L. Savickis (Sawicki 1923; 1930; 1935) ir S. Krukovskis šiuo vardu

vadino visas kultūras su karklo lapo formos ir kotiniais strėlių antgaliais. Tokia apibendrinamąja prasme šis pavadinimas prigijo ir pasaulinėje literatūroje (Clark 1936; Taute 1968). Pastaruoju metu Lenkijoje įsigalėjo nauji terminai, nors neatsisakoma ir Svidrų kultūros vardo, tik jis taikomas siauriau – tarp Nemuno ir Oderio paplitusioms kultūroms (Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1977: 196).

Dar anksčiau šiai kultūrų grupei vietoj Svidrų buvo pasiūlytas Chvalibogovicų kultūros vardas (Kozłowski L. 1923, 1924), o vėliau tas pats autorius (Kozłowski L. 1936) skyrė dvi atskiras kultūras – Svidrų ir Chvalibogovicų. Ketvirtuoju penktuoju dešimtmečiu atsirado daugybė naujų pavadinimų, kurie žymėjo įvairias šios kultūros fazes, o visas kultūrų ciklas pavadintas Mazovijos (Mazowsze) vardu. Pastarasis vardas daugiausia vartojamas vien Lenkijoje, kitur laikomasi Svidrų kultūrų grupės vardo.

Tik septintajame dešimtmetyje, ištyrus daugiau paminklų, kilo mintis, kad tariamoji raidos grandinė sudaryta dirbtinai, be chronologijai būtino pagrindo. Pirmiausia iš jos išskirta vadinamoji Tarnovos grupė, kuri niekaip į ją netilpo (Schild 1960), siūlyti nauji kultūrų vardai, dalyta į etapus.

Pastaruoju metu, ištyrus Calovanės ir Vituvo stovyklas, kai kuriuos jų sluoksnius datavus žiedadulkių analizės bei C14 metodais, mėginta įrodyti, kad Svidrų (Mazovijos ciklas) ir Arensburgo kultūros sudarančios vieną vienetą, bent jau jokių ribų tarp šių kultūrų nesą (Schild 1975: 271). Vis dėlto kiti tyrinėtojai (Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1977: 193–197) toje pačioje Lenkijoje skiria atskiras Svidrų ir Arensburgo kultūras.

Pavieniai Lietuvos Svidrų kultūros radiniai iš senųjų rinkinių pirmiausia pateko į lenkų archeologų literatūrą (Antoniewicz 1930: 104; 1935: 29–45; Kozłowski L. 1924; Kostrzewski 1923; 1939–1948). J. Puzinas svidrinę kultūrą apibūdino kaip vieną iš dviejų pagrindinių mezolito kultūrų, tačiau pabrėžė, kad ji atsiradusi paleolito pabaigoje. Nurodė jos paplitimo plotą, žinomesnes stovyklas, svarbiausius radinių tipus (Puzinas 1938a: 9, pav.1; 1938b: 63–65). Pirmosios etaloninės stovyklos buvo paskelbtos 1941 m. (Jablonskytė 1941a; 1941b). P. Kulikauskas „Lietuvos archeologijos bruožuose“ (Kulikauskas ir kt. 1961: 41–45) Svidrų kultūros stovyklas apibūdino kaip ankstyviausius mezolito paminklus ir iliustravo daugiausia Eigulių ir Puvočių pavyzdžiais, pažymėjo ir kitas žinomiausias radimo vietas, aprašė pagrindinius dirbinių tipus. Toliau Svidrų tipo kultūrų grupės paminklai buvo skelbiami, jų raidos etapai aiškinami, remiantis tyrinėtų stovyklų kompleksais (Rimantienė 1972; Яблонските–Римантене 1959; Римантене 1971; 1978). Paskelbtieji paminklai įėjo į pasaulinę archeologijos literatūrą (Taute 1968: 223–228).

Paminklai Lietuvoje visi ant aukštųjų terasų. Stovyklos buvo trumpalaikės, tad kultūrinis sluoksnis neišlikęs; dažnai jos užima didelį plotą ir susideda iš daugelio lizdų. Radinių žinoma apie 60-yje Pietų Lietuvos vietovių. Dalis jų tyrinėta, pagrindiniai iš gilesnių sluoksnių, dalis grynų kompleksų

planigrafiškai surinkta paviršiuje, nedaugelis, amžiams bėgant, mechaniškai susimaišę su vėlesniais, iš kurių juos lengva išskirti net pagal patiną. Blogiau su XIX a. kolekcijomis. Jose sukaupta labai daug svidrinių radinių, tačiau visiškai neaiškios jų radimo aplinkybės. Šių dirbinių negalima apeiti, nes tarp jų yra gausybė gerų, be to, ilgą laiką jie vieninteliai atstovavo Lietuvos paleolitui tarptautinėje archeologijos literatūroje.

Geriausiai pažįstamas Eigulių, Kauno m., (Яблонските–Римантене 1959) 4 stovyklų (a, b, c, d) kompleksas (pav. 10, 11). Panašaus inventoriaus Skarulių, Jonavos raj. (Jablonskytė 1941a), stovykla. Ji užėmė didžiulį plotą, nors ryškesnių sancaupų-lizdų pastebėti nepavyko. Labai gerai planigrafiškai išsiskyrė 6 Puvočių (Jablonskytė 1941b) stovyklos, išsidėsčiusios didžiuliam smiltynė, lizdai (pav. 12, 13). Panaši Akmens, Varėnos raj., stovyklos situacija. 4 mažos stovyklėlės (1, 4, 11, 14) iširtos Ežeryno titnago kasyklose, kuriose, matyt, ne vienu laiku gyventa. Ant viršutinės Merkio terasos buvo maža Mardasavo 3-ioji stovyklėlė. Ant aukšto Glyno ežero kranto buvo įsikūrusi Glyno 3-ioji stovykla. Šalia esančioje Glyno 1-ojoje stovykloje aptikta įsimašiusių ir vėlesnių laikotarpių dirbinių. Iš kitų svidrinių stovyklų su vien šios kultūros inventoriumi galima dar paminėti Pyplių, Kauno raj., Bratoniškių 1-ąją, Vilniaus raj., Mergežerio 4-ąją, Varėnos raj. ir kt. Daug svidrinių radinių buvo mechaniškai susimaišiusiuose Maksimonių 1-osios ir Merkinės stovyklų, Varėnos raj., radinių kompleksuose. Be to, įvairių tipų ir turbūt skirtingų laikotarpių svidrinių dirbinių yra senuose muziejų rinkiniuose iš Kašėtų, Rudnios, Gribašos, Marcinkonių, Baltašiškių, Gailiūnų ir kitų Varėnos raj. apylinkių gyvenviečių.

Kilmės buvo ieškoma atsižvelgiant į Svidrų kultūros dirbinių formas ir išskirtinį požymį – plokščią retušą blogojoje dirbinio pusėje. Dėl pastarojo daugelis archeologų (Sawicki 1935; Krukowski 1939–1948; Clark 1936) mėgino šią kultūrą sieti su solutrniais paminklais, kurių dirbiniais būdingas panašus retušas, nepaisydami, kad tarp kalbamųjų kultūrų yra labai didelis laiko tarpas ir visai kiti dirbinių tipai. Svidrų tipo kultūrų ištakų ieškota apie Dunojaus vidurpį ir Pietų Lenkijos bei Rusijos srityse. Kai kas bandė net sieti su Borševo–Kostjonkų kultūromis (Формозов 1959; Гурина 1965). Vargu ar priimtina R. Šildo paskelbta hipotezė, jog Svidrų kultūrą reikia kildinti iš senosios Bromės kultūros, vėliau peraugusios į Arensburgo kultūrą (Schild 1975: 333–334). Panaši ir kita iškelta hipotezė, kad pagrindinė svidrinio komplekso dalis galėjusi išriedėti vietoje iš Liungbiu kultūros, o kita dalis – nevietinės kilmės, gal atėjusi iš Rytų; ją sudaro būdingieji svidriniai antgaliai (Kozłowski J. K., Kozłowski S. K., 1977: 311). Z. Sulgostovska (Sulgostovska 1989), B. Ginteris (Ginter 1974a) ir kt. tyrinėtojai, ieškodami kilmės, daugiausia dėmesio kreipia į pagrindinius ruošinius, t. y. ilgus skeltes. Jas buvo galima nuskelti tik nuo dvigalio skaldytinio, kurio kilmė ieškotina tik Vidurio, o ne Rytų Europoje. Tokie skaldytiniai yra būdingi Vidurio Europos Madleniui. Į Lietuvą ši kultūra bus atėjusi iš pietvakarių. Lietuva įeina į pagrindinį Svidrų kultūros paplitimo plotą.

Inventorius. (lent. II). *Titnago dirbiniai. Skaldytiniai* dažniausiai esti dideli prizminiai dvigaliai, nuo kurių skeliamos siauros ilgos skeltės. Jie paprastai nepanaudojami iki galo. Ypač gerai paruoštų skaldytinių rasta visose Eigulių stovyklose, Puvočių, Glyno 1-ojoje ir, žinoma, Ežeryno kasyklose.

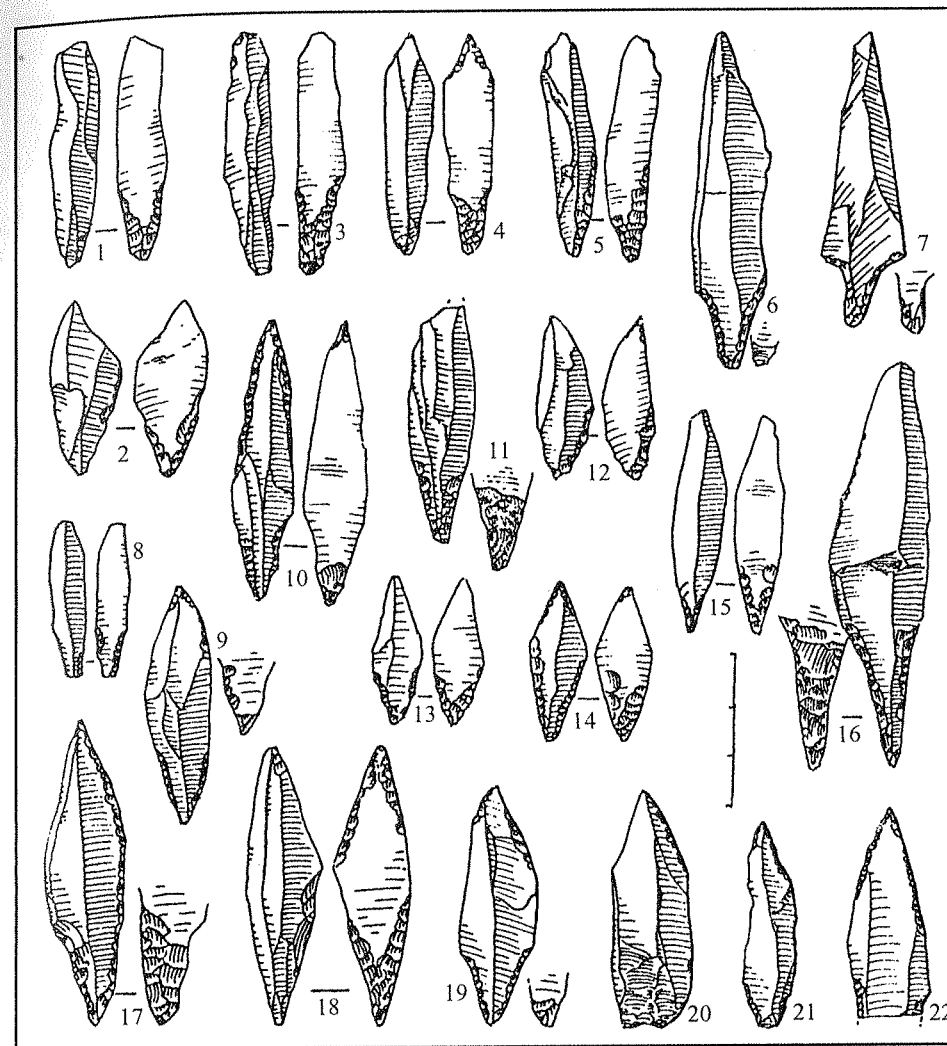
Strėlių antgaliai daugiausia daromi iš siaurų, ilgų skelčių, kurių ilgis daugiau negu 3, o dažnai net 5–6 kartus didesnis už plotį. Įtvara arba visai neišskirta, arba mažai išskirta. Dažniausiai plokščiai retušuota blogoji įtvaros pusė, kartais – ir smaigalys (pav. 10).

Žinomi 2 pagrindiniai strėlių antgalių tipai: neišskirta ir išskirta įtvara (Римантене 1978: 22, pav.1). Pirmojo tipo antgalius pagal įtvaros apdirbimą galima dalyti į du variantus. Tai antgaliai, kurių įtvara tik iš blogosios pusės retušuota plokščiu retušu (pav.10: 1–4, 18; 11: 3), ir tokie, kurių įtvara iš gerosios pusės retušuota siauru pakraštiniu retušu, o iš blogosios – plokščiu (pav. 10: 5, 10, 11, 13–17; 11: 2, 4; 12: 4). Pirmojo tipo antgalių daugiau rasta senesnėse stovyklose, pvz., Eigulių 1a, 1b ir 1d, Skarulių, Akmens; jų yra ir Rudnios bei Kašėtų rinkiniuose. Tose pačiose Puvočių, Ežeryno, Bratoniškių, Glyno 1-ojoje bei 3-iojoje stovyklose aptikta ir antrojo tipo antgalių, tačiau vėlyvesniuose paminkluose jų daugiau. Net ir ankstyviausiose stovyklose, pvz., Eigulių ir Skarulių, pasitaiko tarsi neišbaigtų antgalių, tik šiek tiek paretušotų siauru pakraštiniu retušu, tačiau dažnai – iš abiejų pusių (pav.10: 8, 12, 21, 22).

Antrojo tipo antgalių – išskirta įtvara – randame mažiau. Jų įtvara visada retušuojama pakraščiais gerojoje pusėje ir plokščiu retušu – blogojoje (pav. 10: 6, 7). Retkarčiais pasitaiko savitų pereinamųjų tipų, kaip antai antgalis iš Rudnios su labai ilga ir smailia, nors neryškiai išskirta įtvara (pav. 10: 16). Tokie antgaliai būdingesni vėlyvesnėms stovykloms. Eigulių 1b stovykloje pasitaikė tik vienas, tuo tarpu Puvočių, Ežeryno 1-ojoje ir kitose jie vyrauja (pav. 12: 5, 8; 13: 5, 6, 10, 11).

Pagal viršūnės padirbimą galima skirti 4 strėlių antgalių variantus. Pačiose ankstyviausiose stovyklose, pvz., Eigulių 1a, 1b, 1d, daugumos viršūnės paprastai tik nuskeltos, neretušotos (pav. 10: 1–3, 5–8, 11, 13, 15, 16; 11: 1–4), tačiau šalia jų, pvz., Glyno 1-ojoje ar Skarulių stovykloje, galima aptikti antgalių ir retušuotomis viršūnėmis (pav. 10: 4, 10, 14). Retušuojama įvairiai: tik iš gerosios pusės pakraščiais (pav. 10: 9, 17, 19), labai retai iš abiejų pusių pakraščiais, kartais vien iš blogosios pusės pakraščiais (pav. 10: 4, 18), kai kada iš gerosios pusės siauru pakraštiniu retušu, o iš blogosios – plokščiu (pav. 10: 10). Daugiausia retušuojamos vėlyvesnių paminklų antgalių viršūnės, nors tai ir nėra absoliutus chronologinis rodiklis. Ypač būdingas paleolito pabaigos požymis yra ilgas pakraštinis gerosios pusės retušas (pav. 10: 10, 17–19). Jis toliau kartosis epipaleolite.

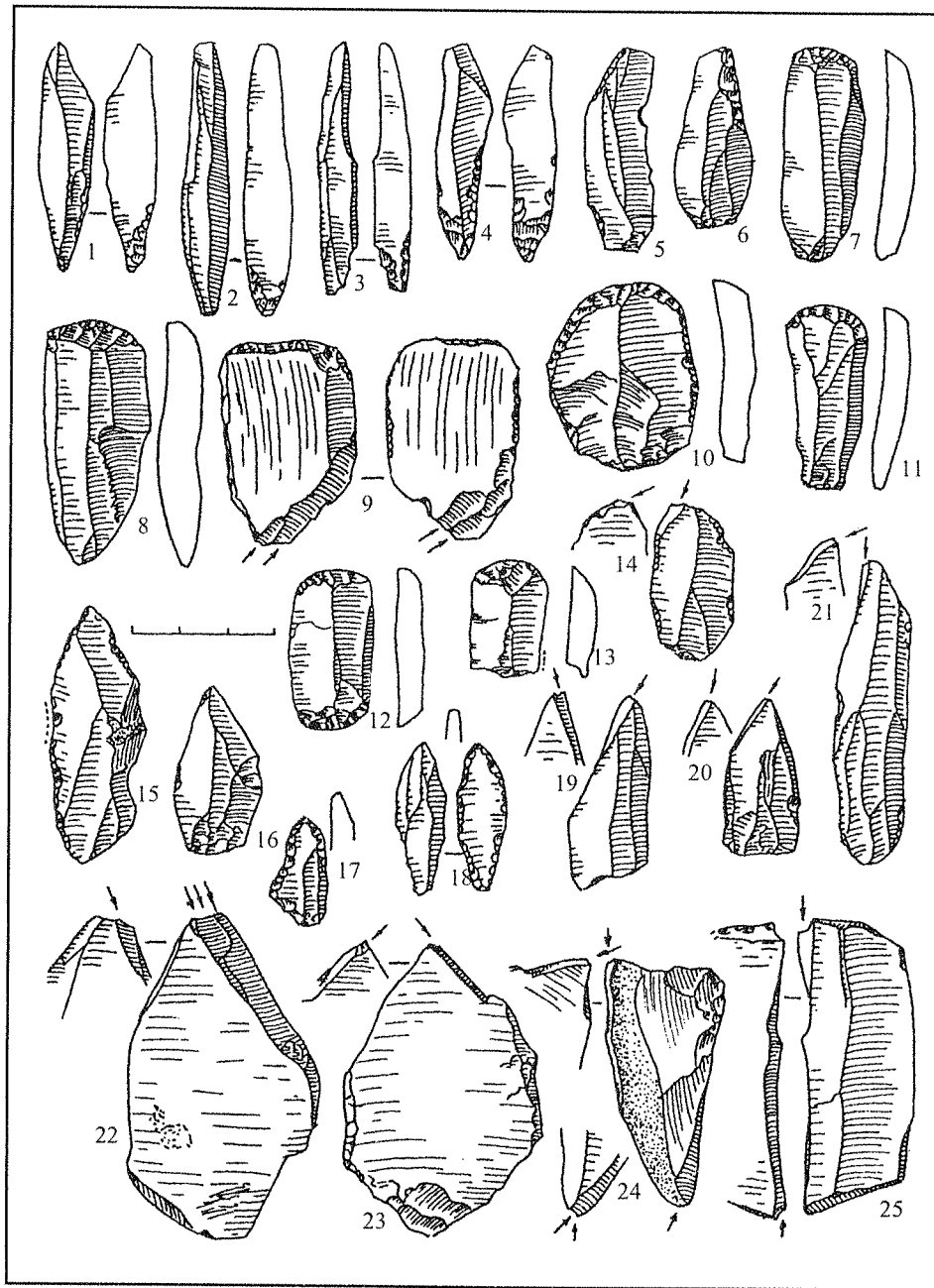
Tačiau šalia šių tipiškų antgalių jau pačiuose ankstyvuosiuose paminkluose aptinkama paprastų nusmailintų skelčių dažniausiai į vieną pusę nusklembta viršūne (pav. 10: 20; 11: 5, 6).

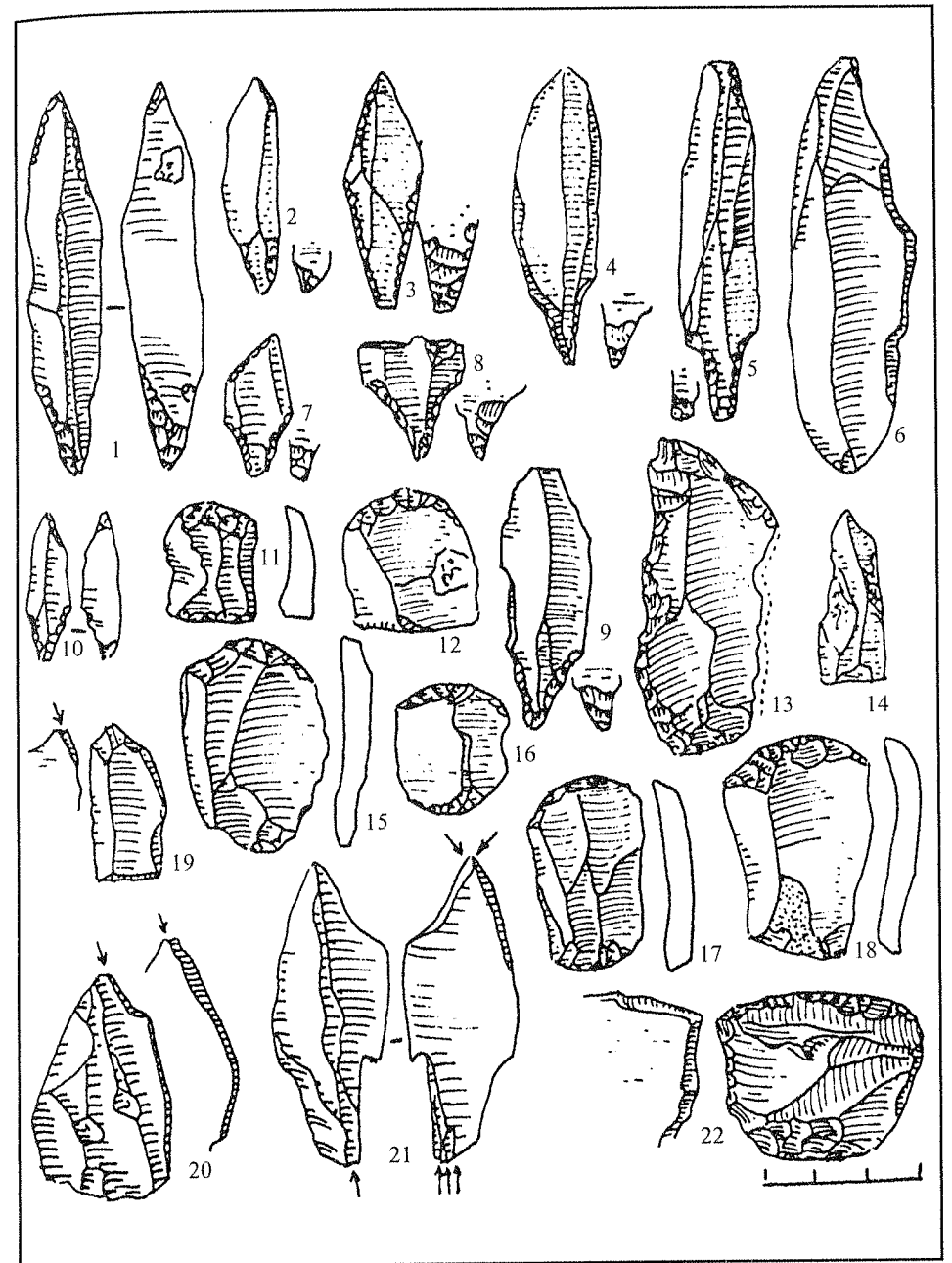
10 pav. Svidrų tipo antgaliai Lietuvoje: 1, 2, 13, 21 – Eigulių 1a (Kauno m.), 3, 7 – Eigulių 1b, 4, 5, 8, 12, 14, 15, 22 – Skarulių, 6, 10, 11 – Glyno 1-oji, 16 – Rudnia, 9, 17–20 – Netiesų 1C stov. (LNM, VDKM)

Ietigaliai – retai pasitaikantis, bet būdingas dirbinių tipas. Jie būna padaryti iš plačių skelčių, iki 9 cm ilgio ir paprastai nedaug retušuoti, kartais su plokščiu svidrininiu retušu blogojoje pusėje, 2 panašūs ietigaliai rasti Glūko ežero 3-iojoje ir Ežeryno 11-ojoje stovyklose. Analogiškų, tik mažesnių pasitaikė Puvočių 1d ir 1b lizduose.

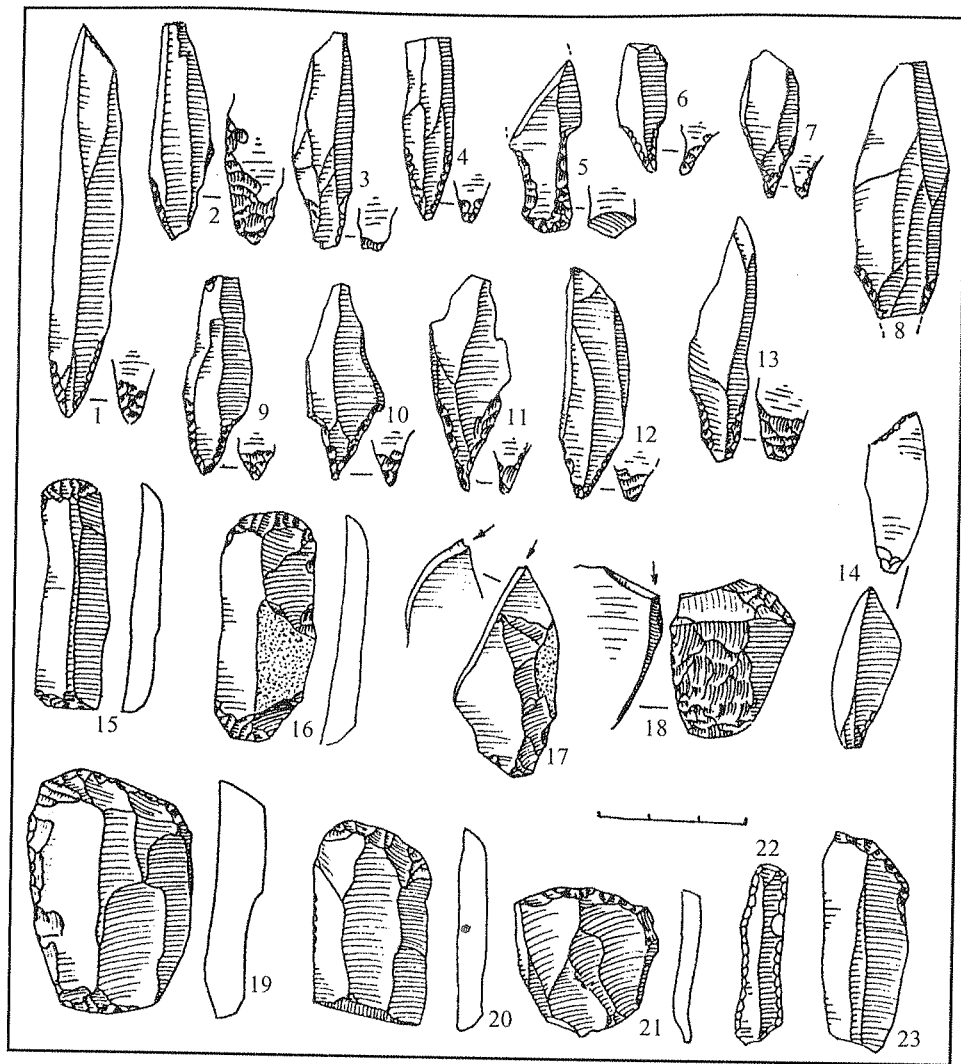
Gremžtukai būdingiausi siauri ir ilgi (iki 6–9 cm) arba pailgi (iki 4–5 cm) (pav. 11: 7, 8, 11, 12, 13). Ankstyvosiose stovyklose, pvz., Eigulių 1a ir 1d,

11 pav. Pagrindiniai Eigučių 1d stovyklos radiniai: 1-6 – strėlių antgaliai, 7, 8, 10-13 – gremžtukai, 9, 14, 17-25 – rėžtukai, 15-16 – retušuotos skeltės (VDKM)

12 pav. Pagrindiniai Puvočių 1b stovyklos radiniai: 1-5, 7-10, 11 – strėlių antgaliai, 6 – ie-tigalis, 13 – peilis, 11, 12, 15-18 – gremžtukai, 19-22 – rėžtukai (LNM)

13 pav. Pagrindiniai Puvočių 1d stovyklos radiniai: 1–14 – strėlių antgaliai, 15, 16, 19–21 – gremžtukai, 17, 18 – rėžtukai, 22, 23 – retušuotos skeltės (LNM)

šių tipų gremžtukų daugiausia, tuo tarpu 1b vyrauja pailgieji, kaip ir Skaruliuose. Pasitaikė ir trumpųjų, kurių ilgis lygus pločiui ar net mažesnis (pav. 11: 10), tačiau visose 4 minėtose ankstyviausiose stovyklose jie tesudarė mažą dalį. Puvočių 1-osios stovyklos lizduose daugiausia trumpųjų ir pailgųjų ir beveik nebuvo ilgųjų (lent. III).

Rėžtukai daugiausia neretušuoti pleištiniai viduriniai (11:9, 16, 19, 20, 22, 23) arba kampiniai (pav. 11: 24, 25; 12: 22), mažiau – šoninių (pav. 11: 21).

Beveik visi Eigulių 1a, 1b, 1d stovyklų rėžtukai viduriniai. Dauguma tokių rėžtukų Skarulių, Puvočių ir kt. stovyklose. Mažiau jų su retušu ir nuskėlimu, tačiau po vieną kitą pasitaikė ir Eigulių 1-ojoje stovyklų grupėje, Pypčiuose, Skaruliuose, Puvočiuose ir kt. Yra rasta savitų, taip pat tik svidrinėms stovykloms būdingų rėžtukų – rėžtukų su įtvara, žinomų iš Netiesų 1-osios, Kašėtų, Nendriinių stovyklų. Ir pagaliau turime rėžtukų, kurių viršūnė sudaroma tiesiog retušuojant briaunas. Jų rasta Eigulių 1a ir 1d (pav. 11: 17, 18) stovyklose. Labai stambių išskeltais kampais aptikta Pyplių, Eigulių 1d, Ežeryno 8-ojoje, Mardasavo 3-iojoje ir kt. stovyklose.

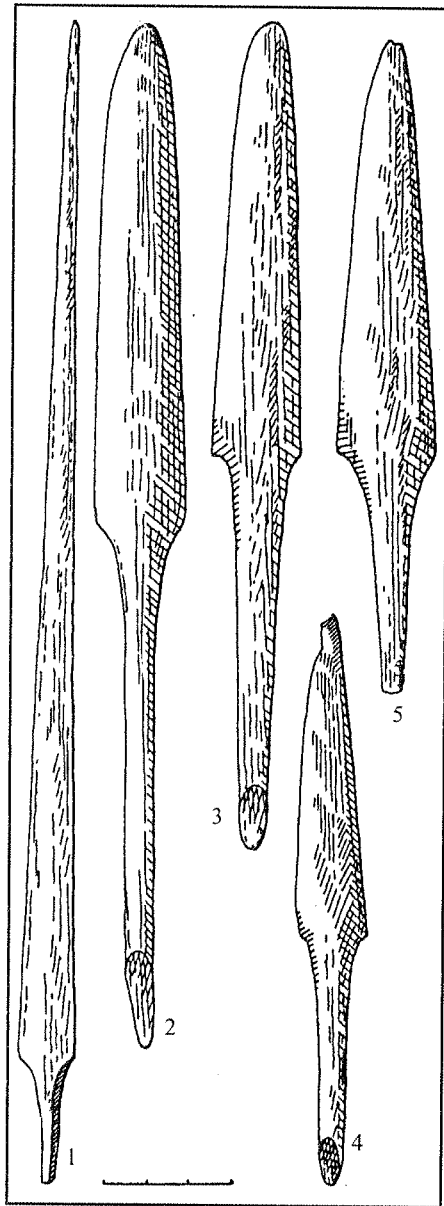
Kombinuotų įrankių po vieną rasta įvairiose stovyklose. Dažniausiai tai maži dirbinėliai – gremžtukas su rėžtuku (pav. 11: 9).

Kitų dirbinių tipų beveik nėra. Aptikta netipiškų truputį paretušuotų skelčių ir nuoskalų (pav. 11: 15, 16), kurios galėjo būti vartotos vietoj dar nenusistovėjusių peilių. Ten, kur netoliese kastas titnagas, aptikta stambių gremžto pavidalo dirbinių bei kasiklių: pvz., Eigulių 1d, Pyplių, Ežeryno 14-ojoje ir kt. stovyklose.

Kaulo bei ragų dirbiniai. Dar ketvirtajame dešimtmetyje kaulinius buv. Rytų Prūsijos paleolitinius radinius tyrinėjęs H. Grosas buvo iškėlęs mintį, kad visi jie, net ir tie, kuriuos Vakarų Pabaltijyje aiškiai vartojo Arensburgo kultūros gyventojai, skirtini Svidrų kultūrai (Groß 1939b: 79–126), nes tuo metu jokia kita paleolitinė kultūra Rytų Pabaltijyje nebuvo žinoma. Tos nuomonės iki pastarojo meto laikėsi dauguma lenkų archeologų (Kozłowski S. K. 1967; 1968: 122–123; Schild 1975: 316). Tačiau dabar, susipažinus su Bromės bei Arensburgo tipo paminklais, taip pat įvairiais hibridiniais variantais, reiktų manyti, kad jei minėtus dirbinius ir vartojo Svidrų kultūros gyventojai, tai perėmę iš anų. O pačiai Svidrų kultūrai galima būtų skirti tik tuos, kurie nepaplitę vakarinėse Bromės ir Arensburgo srityse, – tai irklo ir šeivos pavidalo ietigaliai. Vienas šeivos ir 4 irklo pavidalo ietigaliai dar 1865 m. buvo aptikti mergelio duobėje Kalniškiuose (Klaipėdos m.) buv. Bachmano dvare (pav. 14). Jie padaryti iš šiaurės elnių ragų bei kaulų, su būdingomis iš dviejų pusių nusklembtomis įtvaramis. Pagal geologines radimo aplinkybes datuotini vėlyvuoju ledynmečiu (Groß 1939b).

Daugiau šeivos pavidalo ietigalių, skiriamų net aleriodo laikotarpiui, žinoma iš Kaliningrado srities, Šiaurės Lenkijos (Groß 1937a: 148–152; 1937b: 113; 1938a: 96–102; 1958: 73; La Baume 1942: 19) ir toliau – Rytų Vokietijos – Hafelio upės baseino. Tose pačiose srityse rasta ir irklo pavidalo ietigalių (Gaerte 1929: pav. 4a).

Chronologija ir etapai (Римантене 1974). Iš Lietuvos stovyklų chronologiją geriausiai gali paaiškinti Eigulių 1a, 1b ir 1d ir Netiesų stovyklų stratigrafija ir topografija. Visos jos yra ant tos pačios II viršsalpinės Neries ir Nemuno terasos, tačiau jų stratifiginiai pjūviai skiriasi (pav. 15). Eigulių 1a stovyklos (pav. 26) gyventojai, matyt, kūrėsi tiesiog ant geležingo smėlio bei graužo sluoksnio, nes radiniai, atrodo, neperkiltoti, išlikę pastato bei židinių

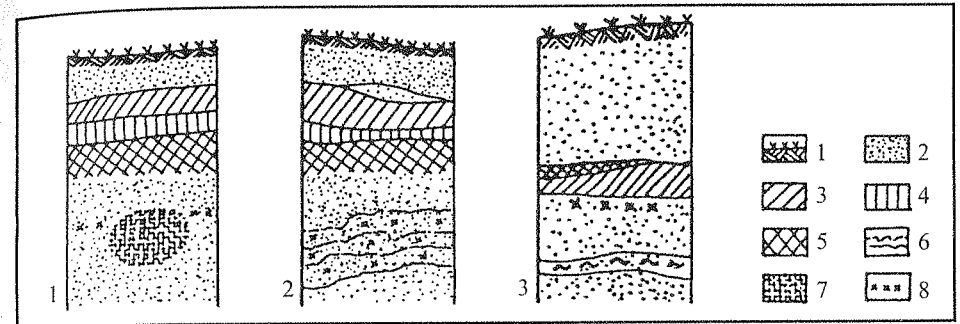

14 pav. Kalniškių (Klaipėdos m.) šiaurės elnio rago ir kaulo ietigaliai (Groß 1939a)

Reliatyvia ir absoliučia Svidrų kultūros chronologija suabejota, ištyrus Calvanės ir Vituvo stovyklas. Ankstyviausios dabar turimos datos yra vėlyvojo

pėdsakų. Tuo tarpu Eigulių 1d stovyklos (pav. 15: 2) geležingo priemolio sluoksneliai, tarp kurių buvo įsimaišę radiniai, lyg ir rodo, jog jie perkilnoti, vėlyvojo drieso pradžioje slenkant moliui nuo greitai stūksančių III viršsalpinės terasos šlaitų. Tad greičiausiai ji skirtina laikotarpiui prieš pat tą slinkimą – aleriodo pabaigai. Kiek anksčiau buvo Eigulių 1b stovykla. Jos radiniai irgi aptikti virš storoko smėlio sluoksnio (pav. 15: 1). Ji galėjo būti įsikūrusi vėlyvajame driase, kaip ir Skarulių stovykla, kuri įrengta jau supusčius smėlį ant geležingo II viršsalpinės terasos pagrindo. Vėlyvojo drieso pabaigai turėtų priklausyti stovyklos ant III viršsalpinės terasos, pvz., Glyno ežero 1-oji, 3-ioji ir kt. Tai buvo pats drėgniausias laikotarpis, ir žmonės buvo priversti keltis į aukščiausias vietas, žemės slinkimas jau nebe-kludė. Vėlyvojo drieso pabaigai priklauso tokios kaip Netiesų 1-oji stovykla, įsikūrusi jau gerokai smėlio supusčius virš driesinio molio sluoksnio (pav. 15: 3).

L. Savickis (Sawicki 1936:18 tt) mėgino svidrinės kultūros datavimą sieti su Vyslos proslėnio stratigrafija. Vėlesni bandymai taip pat nieko nepaiškino. Tik vieną Dobiegnievo stovyklos lizdą pagal stratigrafiją pavyko datuoti vėlyvojo drieso pabaiga (Schild 1975: 299). Buvo mėginta sudaryti Svidrų kultūros raidos seką ir nustatyti chronologiją, remiantis keliais požymiais: antgalių formų raida, gremžtukų ir rėztukų kiekio santykiu (Kozłowski J. K., Schild 1964: 87–89; Schild 1960: 45), kitų kultūrų elementų atsiradimu svidrinuose kompleksuose (Sawicki 1936: 39; Schild 1960: 42–46).

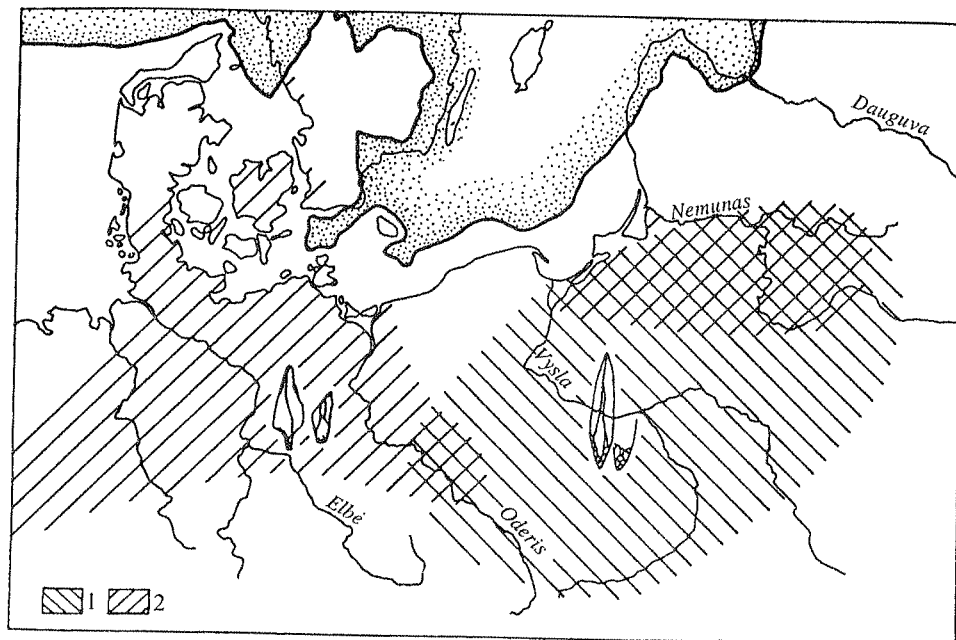
15 pav. Eigulių 1b (1) ir 1d (2) ir Netiesų 1-osios stov. (3) pjūvių iškarpos: 1 – velėna, 2 šviesus smėlis, 3 – pilkas smėlis, 4 – šviesiai pilkas smėlis, 5 – rusvas neolito kultūrinis sluoksnis, 6 – molio ir ortzando tarpstuoksnėliai, 7 – paleolitinio židinio pėdsakai, 8 – paleolitinių radinių horizontas

drieso pradžios, o vėlyviausios siekia pačią šio periodo pabaigą – apie 8000 m. pr. Kr. Vėlyviausia radiokarboninė data 9935 ± 110 m. nuo dabarties (Schild 1975: 199, 275; Sulgostowska 1989: 97–99). Tačiau datuotosios stovyklos priklauso ne Svidrų tipui, o mūsų išskirtai hibridinei grupei. Kadangi svidrinio retušo pastebėta ir ankstyvesniuose Bromės tipo Lenkijos dirbiniuose, tai abejojama, ar minėtą žemutinę datą reiktų tikrai laikyti pačia seniausia Svidrų kultūros data (Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1977: 207). Nors ir tipologiškai, ir geologiškai mėginama su tomis datomis susieti ankstyviausius paminklus, pvz., Svidry Wielkie I, tačiau tai dar neįrodo, kad anksčiau, t. y. aleriodo pabaigoje, negalėjo būti grynų Svidrų kultūros stovyklų.

Beje, siekiant tikslesnio ankstyviausių paminklų datavimo, reikės dar padirbėti derinant archeologų laikotarpių datavimus su geologų pasiektais duomenimis (Гаўгалас ir kt. 1986).

Be to, Lietuvoje skiriasi dvi (be hibridinės) Svidrų kultūros grupės. Vienose stovyklose, pvz., Eigulių ir Skarulių, persveria antgaliai neįsmaugta įtvara, neretušiotomis viršūnėmis, daugiausia pleištinė rėztukų ir ilgųjų gremžtukų. Antrosios grupės, pvz., Glyno 1-ojoje ir 3-iojoje, Puvočių stovyklose (lent. II, III), daugiau antgalių įsmaugta įtvara, retušiotomis viršūnėmis, retušotų rėztukų ir trumpųjų gremžtukų. Tai tik iš dalies atspindi chronologinę seką ir greičiausiai liudija dvi šalia egzistavusias tos pačios kultūros grupes. Reiktų manyti, jog aleriodo antrojoje pusėje pasirodę pirmosios svidrinės kultūros grupės žmonės gyveno ir toliau iki pat paleolito pabaigos, o antrosios – atėjo jau įpusėjus vėlyvajam driasiui ir taip pat šalia gyveno toliau.

Paplitimas. Svidrinių stovyklų (pav. 5; 16) daugiausia rasta Pietų Lietuvoje – prie Merkio upės, Nemuno vidurupyje apie Kauną ir vienoje kitoje vietoje prie Neries. Į šiaurę nuo Neries ir Nemuno santakos tuo tarpu jų nerasta. Į rytus ir pietryčius svidrinės stovyklos siekia Baltarusijos vidurį, Bugo ir Pripetės tarpupį (Исаенко 1966: 43–45; 1970: 49 ir kt.), Sožės upę ir

16 pav. Svidrų ir Arensburgo kultūrų paplitimas Europoje: 1 – Svidrų kultūra, 2 – Arensburgo kultūra

Kijevo apylinkes (Зализняк 1989: 20–70; Sulgostowska 1989: 65). Toliau siai į šiaurę žinomos stovyklos Pskovo srityje (Микляев 1969: 19–20). Tačiau Svidrų kultūros centras, matyt, buvo Vyslos ir Bugo upių baseine, ypač jo pietinėje dalyje iki Karpatų ir Tatrų priekalnių, į vakarus siekė Oderį; toliau svidrinių antgalių aptinkama tik hibridiniuose kompleksuose (Taute 1968: žem.5; Schild 1975: pav.67) (pav. 16). Tarp Lietuvos ir pagrindinės šios kultūros srities matyti tuštesnių plotų. Galbūt tai atspindi ne tik tyrinėjimų, bet ir realią padėtį – greičiausiai į šiaurę nuo centrinės srities klajojo Arensburgo kultūros medžiotojai, beje, čia palikę Liungbiu tipo kaplių ir kitokių rago bei kaulo dirbinių.

HIBRIDINIŲ KULTŪRŲ GRUPĖ

Apžvalga. 1933 m. skelbdamas savo surinktą Svidrų paleolito stovyklos medžiagą, L. Savickis šalia trijų svidrinės kultūros laipsnių minėjo ir atskirą Chvalibogovicų grupę (Sawicki 1935: 19–20), kuriai būdingi trumpi antgaliai su ryškia įtvara (lyg ir Arensburgo tipo), blogojoje pusėje padengta svidriniu retušu. Vėliau į šią pastabą ilgai nebuvo kreipta dėmesio, visą paleolito kultūrų raidą Lenkijoje stengiasi įsprausti į vientisą raidos grandinę,

kol pagaliau nauji stovyklų tyrinėjimai privertė kalbėti apie atskirą Svidrų kultūrų grupę su Bromės ar Arensburgo kultūrų požymiais. Ji buvo pavadinta abipusių įtakų sritimi ir laikyta vėlyviausia Svidrų kultūros atšaka (Kozłowski J. K., Schild 1964: 90–91). 1968 m. V. Tautė (Taute 1968: 226–227) grąžino senąjį Chvalibogovicų antgalių vardą, šiuos antgalius laikydamas pagrindiniu hibridinės kultūros požymiu (Vituvo C – Stankovičės grupė). Pastaruoju metu literatūroje įsivyravo dvi nuomonės. Viena (Schild 1975: 321, 333, 338) – Arensburgo ir Svidrų kultūros sudarė vieną kompleksą (nors vis dėlto Svidrų kultūroje skiriamos 5 stilistinės grupės; tarp jų d ir e – kaip tik yra tokios, kurias mes vadiname hibridinėmis). Kita nuomonė (Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1977: 195, 311) nėra labai tvirta: tai esančios 2 atskiros kultūros, tik dėl didelio žmonių judrumo susidariusios geros sąlygos keistis kultūros elementais; todėl ir sunku esą rasti „grynų“ kompleksų.

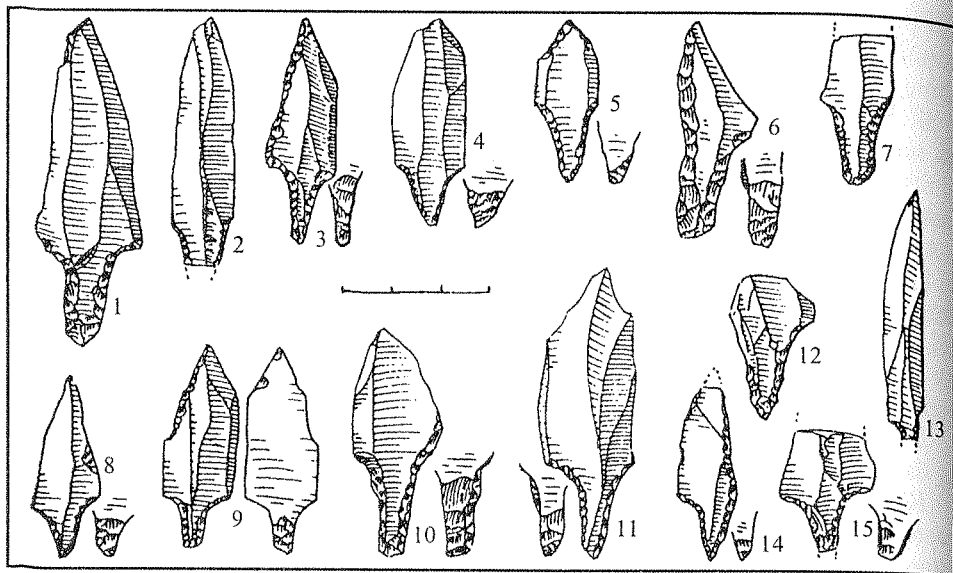
Lietuvoje tokios grynios ir hibridinės grupės, atrodo, gerai skiriasi. Nemaža jų dalis yra paskelbta (Rimantienė 1972; Римантене 1971).

Kilmė aiški – tai Bromės, Arensburgo ir Svidrų kultūrų sąveika. Kartais pastebima ir tolimesnių kultūrų priemaišų, leidžiančių šias stovyklas skirti jau kitoms hibridinėms sritims. Lietuvoje, kaip periferinėje visų šių kultūrų srityje, toks persipynimas ypač būdingas vėlyvojo drėso pabaigos paminklams.

Paminklai Lietuvoje sudaro didžiąją paleolitinių stovyklų dalį. Vienuose pastebimas tik svidrinis retušas Bromės ar Arensburgo tipo strėlių antgaluose, kituose atsiranda ryškių Svidrų tipo antgalių be būdingo retušo, nors šalia randama ir svidrinių bei arensburginių tipų antgalių. Tas pat pasakytina apie gremžtukų bei režtukų, taip pat skaldytinių tipus. Reliatyviai galima skirti 2 grupes: su Bromės bei Arensburgo tipo elementų persvara ir su Svidrų tipo elementų persvara. Visi šie paminklai irgi yra aukštosiose upių bei ežerų terasose, kaip anksčiau minėtieji.

Verta paminėti keletą pavyzdžių su daugiau ar mažiau hibridiniais radiniais (pav. 17). Prie Ūlos buvo mažytė Kašėtų 16-oji stovykla su dar labai menkais Svidrų kultūros pėdsakais. Ryškus šios kultūros pavyzdys yra Šilelio 2-oji stovykla ant aukšto Nemuno kranto (pav. 17: 7, 12, 13, 15). Jos radiniai labai artimi Mergežerio 3-iosios stovyklos (pav. 18) radiniams sudurpėjusio ežerėlio aukštojoje terasoje. Hibridinių kompleksų aptikta ir Ežeryno kasyklų 8-ojoje, 17-ojoje stovyklose, Raudondvario bei Netiesų 1-osios stovyklų apatiniuose sluoksniuose. Tarp mechaniškai sumaišytų stovyklų radinių taip pat pasitaikė ryškių hibridinių dirbinių tipų. Iš jų minėtina Nendrinų, Marijampolės raj., stovykla; tokių radinių yra senose Kašėtų, Giraitės, Margių, Varenos raj., kolekcijose.

Inventorius (lent. IV). **T i t n a g o d i r b i n i a i.** *Skaldytiniai* būna dvejopi – vienagalai ir dvigaliai; jie būdingi ir vienai, ir kitai kultūrai. Dvigalis, tačiau visai trumpas, plačiomis skeltėmis nuskaldytas skaldytinis rastas Kašėtų 16-ojoje stovykloje. Šilelio 2-ojoje ir Mergežerio 3-iojoje (pav. 18:21,22) aptikta dvigalių skaldytinių preparuotomis šoninėmis briaunomis,

17 pav. Hibridiniai strėlių antgaliai: 1, 3 – Kašėtos, 2 – Apsingė, 4 – Giraitė, 5 – Ežeryno 8-oji, 6 – Ežeryno 17-oji, 7, 12, 13, 15 – Šilelio 2-oji, 8 – Žervynos, 9 – Maksimonių 1-oji, 10 – Margių 3-ioji, 11 – Mitriškių 6a, 14 – Drucminai (LNM)

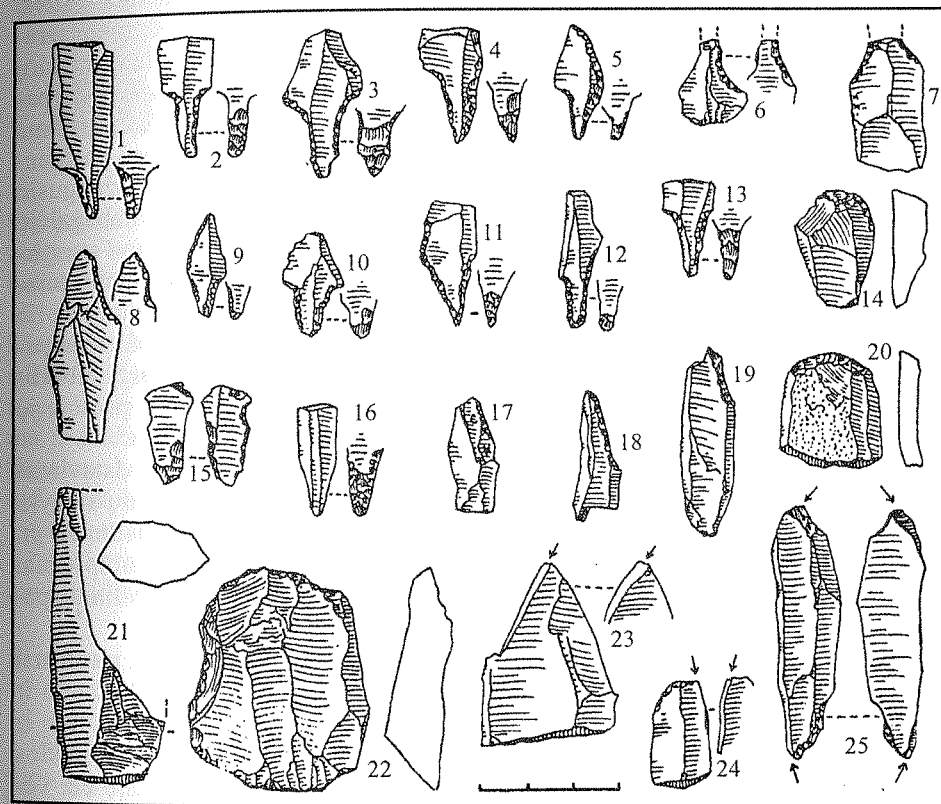
o Ežeryno 17-oje stovykloje – dauguma netaisyklingų skaldytinių, skirtų plačioms skeltėms ir nuoskaloms. Netiesų 1-ojoje stovykloje buvo įvairių skaldytinių, tačiau daugiausia – klasiškų dvigalių.

Strėlių antgaliai ryškiausiai atspindi hibridinį stovyklų pobūdį. Nedidelių Bromės tipo antgaliukų su svidriniu retušu blogojoje pusėje rasta Kašėtų 16-ojoje stovykloje. Šilelio 2-ojoje stovykloje buvo mažas platus antgaliukas su svidriniu retušu įtvare (pav. 17: 15), taip pat svidrinių antgalių neretušota blogąja puse (pav. 17: 7, 12, 13), antgalių su vienašone įgauba, retušuota tik pakraštyje, ir smulkių nusmailintų skeltelių. Labai įvairūs ir į Šilelio 2-osios stovyklos radinius panašūs Mergežerio 3-iosios stovyklos antgaliai, tarp kurių yra tikrų svidrinių (pav. 18: 1, 2, 11–13, 15, 16), mažyčių Arensburgo tipo ir vienašonių antgalių, taip pat su svidriniu retušu (pav. 18: 3–5, 9, 10) ir pagaliau paprastų nusmailintų skelčių (pav. 18: 8, 17–19). Ežeryno 8-ajame lizde iš 8 antgalių 4 galima laikyti Bromės tipo antgaliais, nors jie nedideli ir netaisyklingi, be to, retušuoti tik pakraštiniu retušu. 2 antgaliai yra svidrinio tipo, tačiau labai mažai retušuoti (pav. 17: 5), ir 1 nusmailinta skeltelė. Ežeryno 17-ajame lizde rasti 2 vienašoniai statmenai retušuoti antgaliai; vieno įtvara iš blogosios pusės kiek paretušuota (pav. 17: 6). Būdingas Mitriškių 6a stovyklos Bromės tipo antgalis statmenai retušuota įtvara iš gerosios pusės ir plokščiu svidriniu retušu – iš blogosios (pav. 17: 11). Panašūs ir Maksimonių 1-osios (pav. 17: 9), Žervynų (pav. 17: 8), Giraitės (pav. 17: 4), Drucminių (pav. 17: 14) stovyklų antgaliai. Tuo tarpu Nendrinų stovyk-

los antgaliai artimesni svidriniam tipui, tačiau visi retušuoti tik pakraštiniu retušu. Raudondvario stovyklos hibridinį pobūdį rodo antgalio su užbarzda dalelė. Antgalių įvairumas matyti iš Netiesų 1-osios stovyklos apatinio sluoksnio. Čia turime svidrinių antgalių, retušuotų iš abiejų pusių pakraštiniu retušu, taip pat iš blogosios pusės – svidrinių ir vienašonių antgalių tik su pakraštiniu retušu tai iš vienos, tai iš kitos pusės.

Iš senųjų rinkinių Bromės tipo antgalių su svidriniu retušu žinoma iš Margių Salos (pav. 17: 10), taip pat iš Kašėtų (pav. 17: 3). Beje, iš ten pat, kaip ir iš Apsingės (pav. 17: 2), Varėnos raj., turime ir stambių išmaugtomis įtvaramis, artimų ir Bromės, ir Svidrų tipui, be svidrinio retušo (pav. 17: 1).

Minėtų stovyklų gremžtukai daugiausia trumpi ir platus, panašūs į Vilniaus 1-osios stovyklos. Kašėtų 16-ojoje stovykloje jie gana dideli, plačiai retušuoti beveik aplinkui, tik vienas pailgas dvigalis. Šilelio 2-ojoje stovykloje irgi daugiausia trumpų, net dviašmenių, tik vienas pasitaikė ilgas ir gana platus

18 pav. Pagrindiniai Mergežerio 3-iosios stov. radiniai: 1–5, 8–13, 15–19 – strėlių antgaliai, 6, 7 – skelčių dalijimo liekanos, 14, 20 – gremžtukai, 21, 22 – skaldytiniai, 23–25 – rėžtukai (LNM)

dvigalis. Nelabai dideli, kiek pailgi, dažnai plačiai žemyn nuretušuoiais kampais buvo ir Mergežerio 3-iosios stovyklos gremžtukai (pav. 18: 14, 20). Tik Ežeryno 8-ojoje stovykloje persvėrė ilgieji. Labai įvairūs Netiesų 1-osios stovyklos gremžtukai.

Rėžtukai irgi įvairiausių tipų, tačiau dažniau pasitaiko kampinių. Pvz., Šilelio 2-ojoje stovykloje vidurinių visai nebuvo, tik kampiniai, tačiau be retušo. Ežeryno 8-ojoje stovykloje pastarieji taip pat sudarė daugumą, o Mergežerio 3-iojoje (pav. 18: 23–25), Raudondvario ir Netiesų 1-ojoje stovyklose abiejų tipų rėžtukų buvo beveik po lygiai.

Kitų dirbinių beveik nėra. Galima paminėti tik retai pasitaikančias retušuotas skeltes ir kasykloms būdingus kasiklius, apie kuriuos bus kalbama toliau. Hibridinės kultūros kasyklose žinomi abiejų tipų kasikliai – ovaliniai ir perniaužtiniai.

Chronologija Lietuvoje nustatyta pagal radimo aplinkybes ir radinių tipologiją. Iš turimų paminklų galima skirti tris ryškesnes chronologines gaires. Seniausia būtų Šilelio 2-oji stovykla, įkurta ant II viršsalpinės Nemuno terasos (pav. 19). Jos situacija artima Eigulių 1a stovyklai, bet to, daug bendrų bruožų turi ir inventorius. Reiktų manyti, kad ji priklausė pačiai aleriodo pabaigai ar vėlyvojo driaso pradžia. Antrajam laikotarpiui galėtų būti skiriama Raudondvario 1-oji stovykla ant III viršsalpinės Nemuno terasos, jau pasidengusios storu smėlio sluoksniu. Ją reiktų laikyti vėlyvesne – jau pažengusio vėlyvojo driaso laikotarpiu, kai dėl drėgmės II viršsalpinė terasa nebegalėjo būti gyvenama. Trečiąjį etapą labai gerai apibūdina Netiesų 1-osios stovyklos situacija (pav. 20). Ši stovykla vėl yra ant II viršsalpinės Nemuno terasos, tačiau šią terasą jau dengia ne tik smėlio, bet ir driasinio priemolio sluoksnelis, apklotas smėliu – jame ir slūgso radiniai (pav. 15:3). Šitokia padėtis galėjo susidaryti tiktai pačioje vėlyvojo driaso pabaigoje. Taigi hibridiniai kompleksai Lietuvoje atsirado daugiausia vėlyvajame driase, pačioje jo pradžioje, o galbūt net aleriodo pabaigoje ir gyvavo šalia grynųjų.

Tokią chronologiją patvirtina ir poros Lenkijos stovyklų C14 datavimas (Schild 1975: 198–199, 202–204; Sulgostowska 1989: 98). Hibridinių stovyklų aptinkama visą IX tūkstantmetį pr. Kr. Lenkijoje datuoti kompleksai kaip tik atitinka mūsų hibridinius paminklus.

Hibridinė kultūra buvo **paplitusi** gana neplačiu ruožu tarp Nemuno ir Oderio – nuo Lietuvos per Polesę ir Vidurio Lenkiją. Šalia kalbamosios srities jau aleriodo pabaigoje bei vėlyvajame driase matome ir kitų, taip pat hibridinių. Pvz., vakaruose tarp Oderio ir Elbės į Arensburgo kultūrą

19 pav. Šilelio 2-oji stov., 1959 m.

20 pav. Netiesų 1-oji stov., 1963 m.

yra įsimaišiusių Svidrų kultūros elementų, kartu dar įgavusių Federmeserio kultūros bruožų. Jie sudarė savitą hibridinį kompleksą, pažįstamą iš Miunchehofės (Hohmann 1927) ar Berlyno-Tegelio (Taute 1957; 1968: pav. 112, žem. 10) stovyklų. Panaši hibridinė kultūra paplitusi ir Pietų Lenkijoje. Į rytus nuo Lietuvos rasta tik pavienių hibridinio tipo stovyklų Smolensko srityje. Pietryčiuose daugiausia plito kitokia hibridinė kultūra (pavadinta pagal Desnos upę), kurioje šalia minėtų svidrinių bei arensburginių elementų dar aptinkama ir mažiukų vienašonių, vadinamųjų Desnos, arba Grensko, tipo antgalių (Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1977: 209). Nežymi jos įtaka siekė ir Pietų Lietuvos paminklus (pvz., Desnos tipo antgalius primena kai kurie Netiesų 1-osios stovyklos antgalių).

Apskritai paleolito pabaigoje Europoje kryžiuosį įvairios kilmės kultūros; joms būdinga ir skirtingų stovyklų pavienių elementų įvairovė.

PAGRINDINIAI VERSLAI IR NAMŲ ŪKIS

Medžioklė. Įvairių paleolito pabaigos kultūrų medžiotojai pietiniame Baltijos pajūryje pasklido, vasaromis klajodami tundroje paskui šiaurės elnių bandas. Rudenį elniai traukdavo į pietus, ir tai versdavo medžiotojus sekti juos vėl atgal prie šiaurinės miškų ribos. Ten jie peržiemojo, medžiodami ne tik šiaurės elnius, bet ir įvairius miško žvėris. Remdamasis Kaliningrado

srities medžiaga, H. Grosas (Groß 1939–1940) nupiešė tokį vaizdą ir pabrėžė, kad žmonės nevengė ir labai tolimų kelionių. Iš Arensburgo tipo Štelmoro stovykloje surinktų šiaurės elnių kaulų bei ragų nustatyta, jog buvę medžiota nuo gegužės iki rugsėjo mėnesio – kaip ir biolingo laikotarpio Hamburgo tipo stovykloje Mejendorfe (Rust 1937: 116; 1943). Sugretinęs paleolito ir dabartinių šiaurės tundrų medžiotojų gyvenimo būdą, L. Zalizniakas (Зализняк 1989: 98–123) priėjo išvadą, jog turėję būti du pagrindiniai šiaurės elnių mušimo laikotarpiai – pavasario ir rudens. Jie buvę tokiose vietose, kur elniai keliai per upes. Ten medžiotojai ir įsitaisydavę sezonines stovyklas. Kadangi kitose stovyklose kartu rasta ir miško žvėrių kaulų (Taute 1968: 300), nuspręsta, kad pagrindinė žmonių gyvenamoji vieta turėjusi būti retas miškas ar parko tundra (Andree 1932; Зализняк 1989); tik vasarą žmonės patraukdavę į tikrą tundrą. Nors niekur Šiaurės rytuose tokios medžiagos neturime, išskyrus palyginti nedidelį kiekį datuotų paleolito arktinių žvėrių kaulų, tačiau gyvenimo sąlygos buvo tos pačios, kultūra ta pati, tad ir medžioklė turėjo būti panaši.

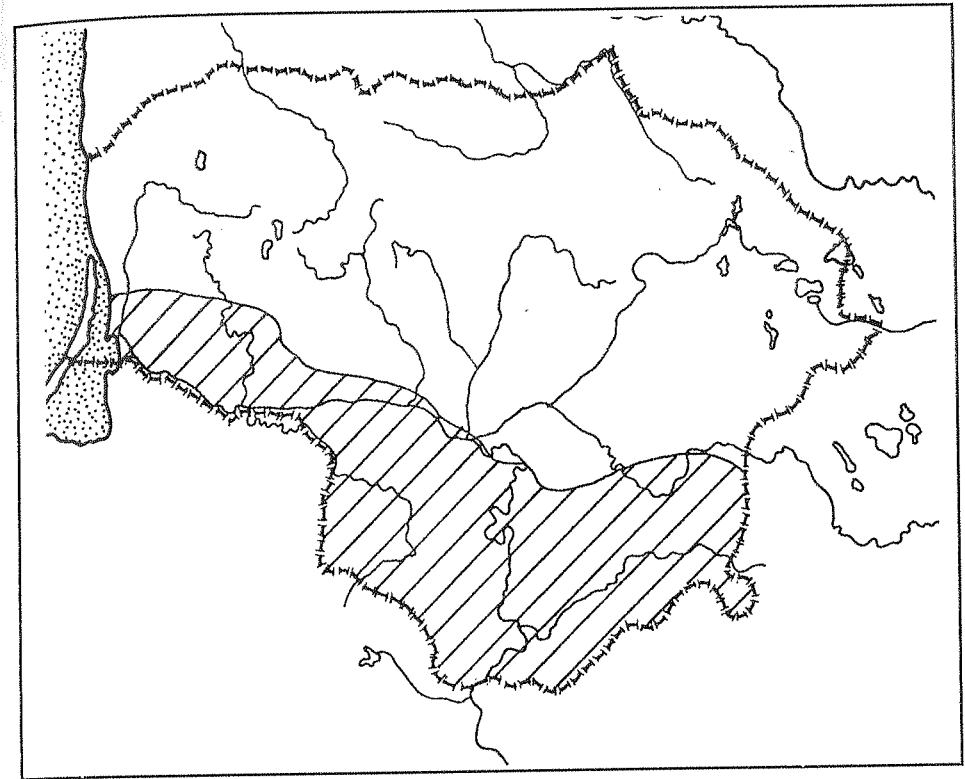
Šiaurės elniai buvo visi suvartojami: mėsa maistui, kailiai aprangai ir papalinėms, gyslos siūlams, ragai bei kaulai įrankiams gaminti, net skrandžio turinys, kaip tai daro ir dabar Šiaurės gyventojai (Groß 1939–1940; Попов 1937; 1948; Зализняк 1989). Maistą papildė, be abejo, laukiniai vaisiai bei augalai. Buvo valgomos ir žuvis. Vėlyvojo driaso laikotarpio sluoksnyje stambios lydekų kaulų rasta Opšrūtuose – prie pat Lietuvos ir Kaliningrado srities ribos (Groß 1937a: 154; 1938a: 111). Tokių kaulų aptikta ir Bromės stovykloje. O Štelmore, be lydekų, rasta šiek tiek ir plekšnių kaulų (Taute 1968: 301). Šias žuvis galėtume pavadinti medžiojamomis, nes jos greičiausiai buvo mušamos tik neršti išplaukusios į užliejamas pievas. Tuo metu ežerų biomasės atsargos dar buvo labai nedidelės, todėl žvejyba neišplito.

Šiaurės elnių medžiotojų įrankiai – strėlės ir lankai. Mažiausiai turime duomenų apie ietis. Keli antgaliai patvirtina jas vartojus. Tai tikriausiai buvo pagrindinis ginklas sužeistam žvėriui pribaugti. Reikia manyti, iečių buvo vartojama daug daugiau negu matyti iš rastų antgalių, nes jos greičiausiai būdavo be antgalių, padarytos iš paprastos karties apdegintu smaigaliu.

Ir Mejendorfo, ir Arensburgo stovyklose rastas ne vienas šiaurės elnio peršautas mentikaulis ir krūtinės slankstelis. Iš to matyti, kaip šie žvėrys buvo užmušti, nors neišku, tai žeberklo ar strėlės dūrio žymė (Rust 1937:124; Lindner 1937:179).

Titnago gavyba. Vėlyvajam paleolitui būdingas ne tik klajojimas paskui šiaurės elnių bandas ieškant maisto, bet ir žaliavos dirbiniams ieškojimas. O to meto gyventojai, atrodo, labai vertino gerą žaliavą.

Titnago daugiausia pietinėje Lietuvos dalyje, vakaruose jo paplitimo riba eina kiek į šiaurę nuo Nemuno, į rytus nuo Kauno, per Strėvą bei Elektrėnus, vėl pasuka į šiaurę prie Vilniaus (pav. 21). Visi titnagai yra moreninės kilmės, atstumti ledynų. Viršutinėse upių terasose graužo sluoksniuose ran-

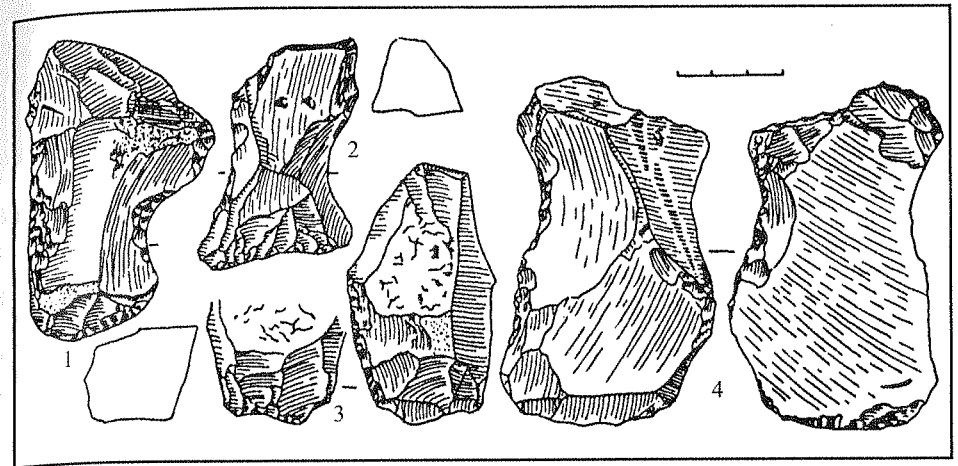
21 pav. Titnago klodai Lietuvoje (užbrūkšniuota) (A. Klimašauskas)

dami jo gabalai dažniausiai labai apzulinti, su kreidos bei kitų medžiagų įtarpais, neretai įtrūkę ir nelabai tinkami įrankiams gaminti. Todėl laikotarpiu, kol dar nebuvo pasiekiamos apatinių terasų titnago atsargos, geros medžiagos tekdavo ieškoti už dešimčių ir šimtų kilometrų.

Ryškesniausia tokia titnago kasykla (Jablonskytė-Rimantienė 1966) buvo tyrinėta prie Ežeryno k., Alytaus raj., dešiniajame Nemuno krante, ant III viršsalpinės terasos. Dabar tai kalvota miško dalis, iš pietų juosiamą Aksupės, iš rytų buvusio ežero – nusausintos pelkės. Joje ištirtos net 24 paleolitinės titnago skaldymo aikštelės-stovyklėlės (pav. 22). Kiekvienoje jų tuoj po velėna slūgsojo 15–20 cm storio geltono smėlio sluoksnis, pilnas skaldytų titnagų. Apie 50–70 cm gylyje nuo žemės paviršiaus buvo plonytis pilkas iškastinio dirvožemio sluoksnelis. Aikštelių ribos labai ryškios, ir tai būdinga visoms trumpalaikėms stovykloms. Jos ėjo dviem juostomis ties neaukštais graužo pylimėliais, iš kurių titnagas ir buvo kasamas. Šiose vietose lankytasi tada, kai Nemuno vaga dar užėmė visą slėnį iki pat kalvų, t. y. vėlyvajame driase. Aikštelių mažos – nuo 7 iki 33 m ilgio. Aiškiai matyti, kad jose buvo dirbta ne vienu metu ir skirtingų papročių bei manierų žmonių (lent. V). Di-

22 pav. Ežeryno titnago kasyklos ir dirbtuvės. 1964 m.

23 pav. Kasikliai: 1, 2 – Eigulių 1d stov., 3 – Ežeryno 16-oji stov., 4 – Ežeryno 4-oji stov. (1, 2 – VDKM, 3, 4 – LNM)

džiąją radinių dalį, skaičiuojamą tūkstančiais, sudarė beformės netinkamos naudoti nuoskalos. Nemaža rasta ir skelčių, tačiau beveik visos jos taip pat atliekamos. Matyt, pagrindinis žmonių tikslas buvo priskaldyti gerų skelčių ir išsigabenti jas. Geresnių skelčių likę tose aikštelėse (pvz., Nr. 1), kur vietoje gaminta daugiau įrankių. Galbūt buvo išgabenami ir paruošti skaldytiniai, nes čia paliktieji dažnai su kokiu defektu – įvairiais intarpais – arba jau visai sunaudoti. Čia pat buvo pasigaminama ir dalis darbo įrankių. Paliktieji taip pat dažniausiai su kokiu defektu. Be to, visai nėra atsitiktiniams darbams skirtų retušuotų skelčių bei nuoskalų, būdingų nuolatinėms stovykloms.

Tose dirbtuvėse rasta ir kitur nepasitaikančių specialių titnago kasimo įrankių – kasiklių, labai panašių į kirvelius. Dažnai jie netaisyklingi, bet vis dėlto bent ašmenys aptašyti iš abiejų pusių. Kasikliai buvo 2 pagrindinių formų – ovalūs ir pergniauztiniai. Ovalieji paprastai daromi iš parinktų titnago riedulių su žieve. Darbo žymės rodo, kad jie būdavo gaminami ir iš plokščių sunaudotų skaldytinių su plačiai retušuotais šonais (pav. 23: 3). Rasta ir beveik taisyklingų vėlesnius ovalinius kirvelius primenančių dirbinių iš abiejų pusių retušuotais ašmenimis. Pergniauztiniai kasikliai (pav. 23: 1, 2, 4) daromi iš storių titnago plokščių, šonuose retušuojant įgaubas bei ašmenis.

Panašūs kasikliai ar kirveliai būdingi Rytų Europai. Iš čia ir reikėtų juos kildinti. Tokių kirvelių su aiškiais darbo žymėmis rasta daug senesnėje Ukrainos Kostionkų stovykloje (Семехов 1957: 150–157, pav. 58–68; Тапачов 1961: 38–47, pav. 13), taip pat Lenkijos vėlyvojo paleolito dirbtuvėse (Krukowski 1939–1948: 112–117, pav. 395; 481; Szmít 1929: 78, lent. 18: 10). Tuo tarpu Vidurio Europos šiaurėje visai panašius aptinkama tik mezolite. Pergniauztiniai paleolito kasikliai ar kirveliai atsiradę greičiausiai iš skaldytinių išmaugtais šonais, žinomų jau Svidrų stovykloje (Sawicki 1935: lent.

VI: 3, 4). Lietuvoje, be Ežeryno, pergniauztinių kasiklių pasitaikė ir Eigulių 1 d stovykloje (pav. 23: 1, 2), kur netoliese taip pat buvo kasamas titnagas. Atskirų panašių radinių žinoma ir Rytų Ukrainos (Зализняк 1989: pav. 11: 27, 28; 20: 21, 22; 30: 49) bei Vidurio Europos stovyklose – Baltarusijoje (Исаенко 1970: pav. 21: 51), Vokietijoje (Тауте 1968: 198, lent. 15: 1).

Tokių vėlyvojo paleolito titnago kasyklų bei dirbtuvių žinoma įvairiose Vidurio Europos vietose. Jų vaizdas visiškai analogiškas kaip Ežeryno. Pvz., panašiausiai atrodo Groičo (Groitzsch) paminklas prie Eilenburgo (Rytų Vokietija) (Hanitzsch 1972), kur ištirtos 7 dirbtuvės ir kiekvienoje bent po keletą lizdų. Šias kasyklas-dirbtuves lankė įvairios gentys. Tai galima pastebėti iš skirtingų skaldymo papročių, nevienodos apdirbimo technikos. Groičo radiniai davė daug duomenų skaldymo technikai tyrinėti, nes ten rasti vien 1703 skaldytiniai (Ežeryno dirbtuvėse 1012). Geros medžiagos dirbiniais ieškojo ir Lenkijos Svidrų kultūros gyventojai. Šokoladinės spalvos titnagas buvo kasamas šiaurės rytų Švento kryžiaus kalnų papėdėje ir gabenamas. Titnago dirbtuvės būdavo ne tik prie kasyklų, bet ir atskirai, nekalbant apie mažas stovyklų dirbtuvėles. Vienose gamino skaldytinius, kitose skaldytinius ir skeltes arba tik skeltes iš atgabentų paruoštų skaldytinių (Schild 1971; 1975: 254, 325 ir kt.). Prie Bugo Polesėje taip pat žinoma titnago kasyklų ir dirbtuvių (Szmít 1929: 80–82).

Pastaruosiu metu nemaža kruopščių darbų titnago pirmykščiam apdirbimui paskyrė lenkų archeologai (Ginter 1974a; Kozłowski J. 1980). Turbūt pilniausią vaizdą galima susidaryti iš Nobelio stovyklų (Sulgostowska 1989: 68–69), kurių atitikmenis galime sugretinti su įvairių Lietuvos paleolito stovyklų medžiaga, tačiau Ežeryno radiniai lieka ryškiausi.

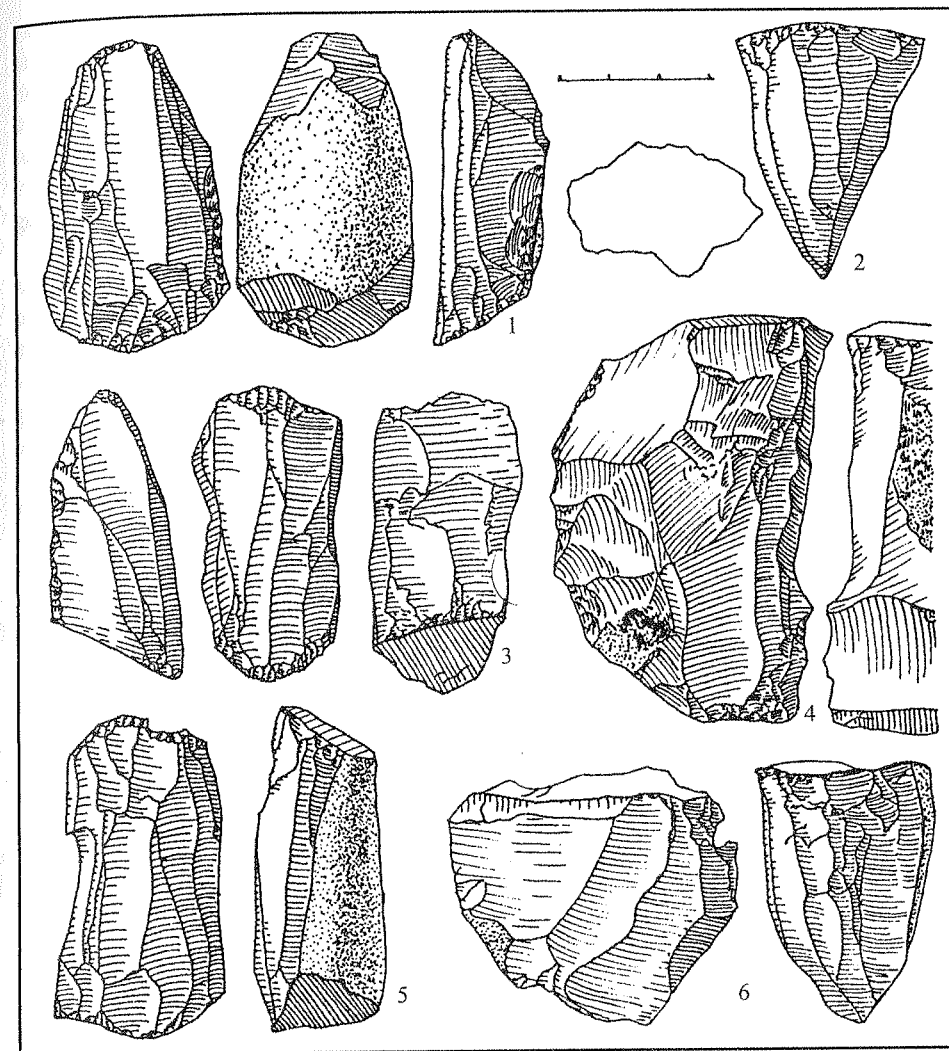
Ežeryno (bei kitų galimų) kasyklų ir dirbtuvių titnagas buvo išgabenas dažniausiai tik už kelių ar kelių dešimčių kilometrų, nes beveik visos šio tipo stovyklos aptiktos Pietų Lietuvoje. Toliausiai paleolitinių Nemuno titnago dirbinių rasta Latvijoje, Laukskuolos stovykloje prie Dauguvos ir Zveiniekų prie Burtniekų ežero, kuris tiesia linija yra apie 500 km nuo Pietų Lietuvos (Zaropcka 1981: pav. 7). Tokius nuotolius titnagą gabenantys paleolito gyventojai įveikdavo nesunkiai. Tai patvirtina, pvz., Lenkijos vėlyvojo paleolito dirbtuvių gaminių paplitimas. Vadinamojo šokoladinio Pietų Lenkijos titnago randama už šimtų kilometrų: tolimiausi Pomeranijos punktai – 420 km tiesia linija nuo kasimo vietos. Mažiau jo išgabendavo į šiaurės rytus, nes ten užteko gana gero savo titnago*. Klajoklių gentims tokios tolimos kelionės visai įmanomos. Ir dabartiniai australai labai toli siunčia pasiuntinius pargabenti įrankiams tinkamo akmens.

Įrankių gamyba. Pradinė dirbinio gaminių stadija yra skaldytinių paruošimas. Tai buvo daroma kasyklose ir dirbtuvėse šalia jų. Ryškiausias pavyzdys – jau minėtos Ežeryno kasyklos, kur iš 24 apdirbimo aikštelių surinkta net 1012 skaldytinių. Ir tai vis liekanos, o kiek jų išgabenta... Nemaža skaldytinių, atrodo, gaminta ir Eigulių 1a, 1b, 1d stovyklose. Tačiau daugybė kitų paleolitinių stovyklų jie, matyt, buvo atgabenti iš toliau, nes ten dažniausiai pasitaiko tik labai geri. Dirbtuvėse paprastai randama daugybė nuoskalų, pvz., Ežeryne jos skaičiuojamos tūkstančiais, tarp jų daugelis su paviršine žieve. Tuo tarpu Puvočiuose ypač maža nuoskalų ir skelčių; ten aptikta daugiausia dirbinių ir šiek tiek dailių paruoštų geros medžiagos skaldytinių – matyt, buvo atsigabenta jau paruošta žaliava ir didžioji dirbinių dalis.

Skaldytiniams geriausiai tiko vidutinio (maždaug kumščio) dydžio titnago rieduliai su žieve (pav. 24: 1, 5). Didesni gabalai dažnai būna su defektais. Ežeryno skaldytiniai paprastai 7–13 cm ilgio. Ilgesnių beveik nebuvo, o mažiukų – iki 4 cm – irgi nedaug. Panašūs ir Eigulių skaldytiniai. Ilgiausias 1d stovyklos skaldymo lizde rastas 12,5 cm ilgio skaldytinis dužęs per pusę.

Skaldytiniai turi priekinę, arba skaldomąją, pusę ir nugarėlę, arba laikomąją pusę. Nuo priekinės skeliamos skeltės iš vieno ar abiejų galų. Nugarėlei paprastai parenkama mažai gaubta, dažniausiai titnago žievės dengiama ar šiaip lygi riedulio dalis (pav. 24: 1, 5), arba nugarėlė apskaldoma trumpomis plačiomis skersinėmis nuoskalomis (pav. 24: 3). Matyt, ji pirma apdorojama, nes skersinių nuoskalų negatyvuose skelimo kuprelių nematyti, jos panaikintos vėliau apskaldant priekinę pusę. Gerai paruošto skaldytinio šoninės briaunos būdavo kruopščiai retušuojamos, kad nesužeistų rankos (pav. 24: 3). Tai ypatingas vėlyvojo paleolito skaldytinių požymis (Hanitzsch 1972: 57–59; Ginter 1974a: 14 tt). Ežeryno dirbtuvėse tokių šonuose paretušotųjų likę labai maža, nebent tik iš vieno krašto pataisyti, o tinkamiausi išgabenti. Todėl,

*Tariamieji šokoladiniai titnagai, rasti į rytus nuo Bugo upės, prie Svitezio ežero ar Kašėtose, apžiūrėjus juos specialistams, paaiškėjo nesą įvežtiniai (Sulgostowska 1989: 32–35).

24 pav. Skaldytiniai: 1 – Puvočių 1d stov., 2, 6 – Ežeryno 16-oji stov., 3 – Šilelio 2-oji stov., 4 – Maksimonių 1-oji stov., 5 – Glyno 1-oji stov. (LNM)

kaip minėta, geriausių pavyzdžių aptinkame stovyklose. Labai retai pasitaiko skaldytinių su išsikišimu nugarėlėje lyg su rankena (pav. 24:4). Jų turėjo būti daugiau, tik jie suvartoti. Tai, atrodo, patvirtina šis pavyzdys: skaldytinis numestas todėl, kad pasirodė esąs toliau netinkamas skaldyti – su geležies intarpais. Beje, tokio tipo skaldytinių reta ir kitose Vidurio Europos stovyklose bei dirbtuvėse, o tie, kurie išliko, yra su defektais.

Priekinė skaldytinio pusė paprastai būna gaubta ir dar nuliginama. Galinė plokštuma (viena arba dvi) turėjo būti pasvirusi, kad su priekine pusę

sudarytų kiek galima smailesnį kampą. Nuskalbant skeltes, kampas darydavosi vis bukesnis, o kai tapdavo status, tai skeltes begalima buvo atskelti su storu gunklu gale. Reikėdavo taisyti galinę plokštumą ir vėl skaldyti, kol dar pavykdavo nuskelti gerą skeltę arba nebebuvo įmanoma rankoje nulaikyti skaldytinio. Ežeryno dirbtuvėse, kaip, beje, ir kitose panašiose, daugiausia su naudotų skaldytinių, arba su įtrūkimais, arba su tarpais. Be to, rasta nemaža numestų tik įskeltų titnago riedulių, kurie pasirodė esą neskaldūs. Stovyklose tokių labai reta.

Dvigaliai prizminiai skaldytiniai būdingi visoms Vidurio Europos Madleno epochos kultūroms, o jos šiaurėje – daugiausia Svidrų tipo kultūroms. Tuo tarpu Pabaltijo Madleno kultūrų stovyklose dažniausiai pasitaiko vienagalių ar net laivelio pavidalo skaldytinių. Tokių rasta ir Ežeryno grupėje, pvz., 8-ojoje, 11-ojoje, 15-ojoje, 16-ojoje aikštelėse (pav. 24: 2, 6). Tačiau šių tipų skaldytiniai galutinai įsigalėjo jau mezolite, nors ten jie turėjo kitą paskirtį.

Pagrindiniai ruošiniai buvo skeltės – siauros ilgos peiliuko pavidalo plokštelės, iš kurių galėjo būti daromi strėlių antgaliai, peiliai, grąžtai. Iš storų skelčių ar tiesiog skaldytinių dalių gaminami gremžtukai bei rėžtukai. Jos dalijamos į kelias dalis, abiejuose kraštuose išretušavus įgaubas, o paskui pločiausioje vietoje laužiamos (Taute 1968: pav. 44). Stovyklose randama tokių į grąžtelius panašių nulaužtų skelčių liekanų (pav. 18: 6, 7). Tai ypač būdinga paleolitui; mezolito dalijimo technika kitokia. Trumpi dirbiniai daromi iš sutrumpintų skelčių arba atskeltų nuo trumpo skaldytinio. Daug rečiau jie gaminami iš nuoskalų.

Suteikiantis dirbiniui formą ir pritaikantis jį darbui retušas gana įvairus. Kai kurios technikos, pvz., pusiau nuolaidus pakraštinis retušas, išlieka visą akmens amžių. Bet yra ir tokių retušavimo būdų, kurių vėlesniais laikotarpiais nerandama. Jie paveldėti iš senesnių paleolitinių kultūrų. Pabaltijo Madleno kultūrų dirbiniams ypač būdingas statmenas susikertantis retušas (pav. 7: 19, 23, 24). Šitaip dažnai būna apdirbtos plačiųjų madleninio tipo antgalių nugarėlės. Tuo tarpu panašaus tipo jau mezolito pradžios stovyklų dirbiniai paprastai retušuojami pusiau nuolaidžiu pakraštiniu retušu.

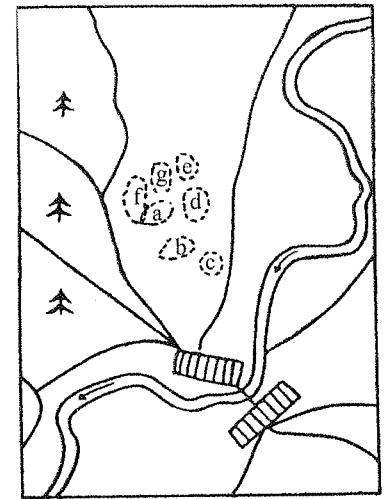
VISUOMENINĖ ORGANIZACIJA

Stovyklos. Lietuvos paleolitinės stovyklos kurtos sausose smėlėtose vietose prie pat vandens. Kadangi didžiosios upės dar buvo labai plačios, tai ypač mėgtos vietos, kur į didžiąsias upes įtekėjo mažesnės, dabar dažniausiai beatpažįstamos iš senų griovų. Stovyklos beveik visada būna šiauriniame krante, labiau kaitinamame pietų saulės, jas saugo aplink stūksančios aukštesnės terasos (III arba IV viršsalpinės). Retai pasitaikančios pietinio kranto stovyklos (pvz., Pyplių prie Kauno) labai mažos, atsitiktinės, į jas daugiau nebuvo grįžtama.

Medžiotojų stovyklų būna įvairių – mažų ir didelių, tačiau visos trumpalaikės, todėl labai retai jose išlieka kokių nors įrengimo pėdsakų. Didelėse dažnai galima skirti keletą lizdų. Jeigu tokioje stovykloje gyventa vieną kartą ir ilgiau, tai radiniai būna atskirose jos aikštelėse. Stovyklose, kuriose gyventa ne kartą, tokių aikštelių ar lizdų ribos išnyksta. Vienas iš būdingiausių daugelio aikštelių stovyklos pavyzdžių yra Puvočiai (pav. 25). Smėlynas labai išpustytas, tad kitų jokių stovyklos pėdsakų neišliko. Tačiau radiniai išsidėstę izoliuotomis aikštelėmis, kuriose savo ruožtu išsiskyrė 1–3 radinių sankaupos be ryškesnių ribų. Iš dirbinių pobūdžio, išvaizdos ir kitų požymių matyti, kad jų kompleksai vienalaikiai, visose aikštelėse turėjo būti gyvenama tuo pačiu metu. Iš radinių sankaupų galima spręsti, jog kiekvienoje aikštelėje stovėjo 1–3 palapinės ir gyveno 1–3 šeimos. Taigi vienu metu čia kelių šimtų m ilgio plote turėjo gyventi apie 12–15 šeimų. Tos nedidelės grupelės, atrodo, turėjo atskirą ūkį.

Keli lizdai išsiskyrė Bratoniškių paleolitinėje stovykloje. Jie buvo mažiau ir toli vienas nuo kito. Taip pat atskirų, vienas nuo kito nutolusių lizdų pastebėta Akmens stovykloje, Mitriškių 5-ojoje ir kt. Visose čia paminėtose ir nepaminėtose stovyklose gyveno Svidrų kultūros žmonės. Lenkijos svidrinėse sezoninėse stovyklose paprastai taip pat būna keletas vienalaikių lizdų (Sulgostowska 1989:103). Vienintelė daugializdė Pabaltijo Madleno stovykla buvo Vilniaus. Joje išsiskyrė 6 lizdai, tačiau tikrai dviejuose (a ir d) surinkta daugiau radinių ir atstovaujama visiems pagrindiniams dirbinių tipams.

Lizdų kontūrai paprastai neišsiskiria tose stovyklose, kurias daugiau apnaukino vėlesnės gyvenvietės. Antai Skarulių stovykloje lizdų nebuvo galima išskirti, nes vėliau čia buvo įsikūrusi neolitinė gyvenvietė, o paskui dirbamas laukas. Tačiau paleolitinių dirbinių vienodumas ir net tokia pat jų patina leidžia manyti, kad ji buvo apgyventa vienu metu. Ir kitos paleolitinės svidrinės stovyklos užėmė didelius plotus, nors ir nepavyko aptikti ryškesnių radinių sankaupų, pvz., Glyno ežero 1-ojoje, Merkinės, Maksimonių 1-ojoje ir kt. Jose, be skaldytinių, dažnai būna daugiau kaip 100 dirbinių. Net ir pačiose mažiausiose svidrinėse stovyklose, pvz., Mardasavo 3-iojoje, Lankininkų, Mergežerio 4-ojoje, Eigulių 1c, surinkta daugiau kaip po 20 dirbinių (neskaitant skaldos). Tuo tarpu beveik visos Pabaltijo Madleno tipo stovyklos, išskyrus minėtąją Vilniaus, yra visai mažutės, radiniai surinkti iš nedidelių kompaktiškų lizdų. Štai Mergežerio 8-osios, Duobupio 1b,

25 pav. Puvočių 1-osios stov. aikštelės

Babriškių 6-osios, Glyno 6-osios ir kitų dirbinių kiekis retai praško 10.

Daug dirbinių, pasklidusių dideliame plote, paprastai randama hibridinio tipo stovyklose, ypač tokiose, kurių inventoriuje persveria svidriniai elementai. Ryškiausias pavyzdys būtų Netiesų 1-oji stovykla. Beje, didelė jos dalis liko dar netyrinėta.

Pasitaikė stovyklų, kur aiškiai galima pastebėti, kad į tą pačią vietą buvo grįžtama. Būdingas pavyzdys – Eigulių 1a, 1b, 1d stovyklų grupė. Deja, pavyko ištirti tik po dalį šių stovyklų, nes, vežant smėlį, jos labai išgriautos, tad sunku ką išsamiau pasakyti. Šiose stovyklose aiškiai buvo gyvenama ne vienu metu, į jas po ilgo laiko tarpo grįždavo tos pačios kultūros žmonės ir apsigyvendavo šalia.

Sprendžiant iš inventoriaus, stovyklos buvo nevienodos. Galima, pvz., nurodyti dvi priešingybes – tai Eigulių 1-osios grupės ir Puvočių stovyklos. Eiguliuose žmonės gyveno ne vienu metu ir ilgiau, netoliese kasė titnagą ir čia pat savo reikalams jį apdirbdavo. Turėjo tam reikalingų įrankių, pasigaminavo dailių skaldytinių ir negailėjo išmesti net ne visai sunaudotų. Čia daug nuoskalų ir skelčių, įvairių darbo bei medžioklės įrankių. O Puvočiuose visas titnagas, atrodo, atsigabentas jau kaip ruošiniai: skaldytiniai ir skeltės. Tikriausiai atsigabenta ir didžioji dirbinių dalis. Todėl čia nepaprastai maža nuoskalų bei skelčių, o apie trečdalį dirbinių sudarė strėlių antgaliai (lent. III).

Buvo mėginta pagal plotą, lizdų skaičių ir dirbinių kiekį stovyklas skirstyti į grupes ir spręsti, kiek laiko jose gyventa, kam jos skirtos (Schild 1975: 323; Зализняк 1989: 137 ir kt.; 1990: 73 ir kt.), bet kadangi retai randama stovyklų, vėlesnių gyvenviečių ar lauko darbų nesunaikintų, tai tokios prielaidos gali būti labai hipotetiškos.

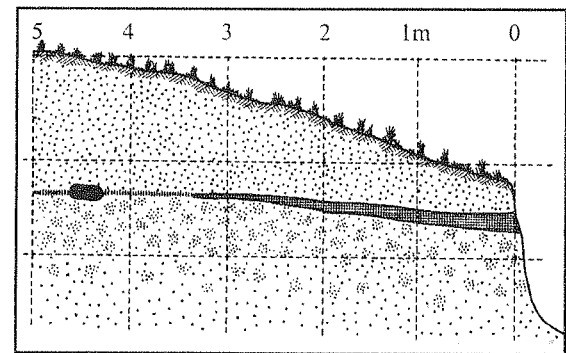
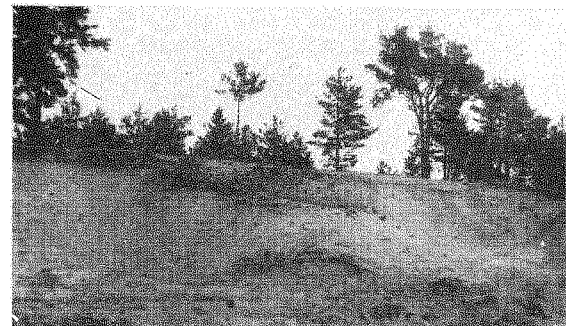
Maža ką galima pasakyti apie pačios stovyklos įrengimą bei jos **pastatus**. Smėlingoje žemėje jų pėdsakų aptikti beveik neįmanoma, tad reikia tenkintis smulkmenomis. Vienintelės Eigulių 1a stovyklos nedideliame plotelyje buvo išlikusi tarsi aslos dalis, ryškiai matoma pjūvyje (pav. 26). Vienas kraštas ėjo lanku, antrasis – išgriautas. Atrodo, pastatas (palapinė) turėjęs būti apskrito ar ovalaus plano. Šalia jo išlikę maža židinielio pėdsakų – nedidelė pilna suodžių duobutė. Labai apgriauta ir Eigulių 1b stovykla, tėra pats jos pakraštys, kuriame buvo nedidelis židiniukas, išsiskyręs suodžių dėmele (pav. 15:1). Per 10 m nuo jo 2 m³ plotelyje rasta apie 400 nuoskalų, skaldytinių ir dirbinių. Spėjama, jog tai skaldymo aikštelė. Eigulių 1d stovyklos, taip pat iš visų pusių apgriautos smėlio karjero, ištirtame 60 m² plotelyje buvo net 4 titnago skaldymo aikštelės – 1 m² plotelyje aptikta 243 ir 312 titnagų, o dar dviejuose – maždaug po 50 (pav. 27). Matyt, tai vietinės namų dirbtuvėlės, buvusios ne pastatuose, o lauke. Ir kitose paleolito stovyklose pastebėta, kad tokios darbo aikštelės ir kartu šiukšlynai būdavo ne pastate, o prie įėjimo.

Neaiškių pastatų pėdsakų pastebėta ir Netiesų 1-osios stovyklos paleolito kultūriniame sluoksnyje. Tai 28–36 numeriais pažymėtos greičiausiai stulpa-

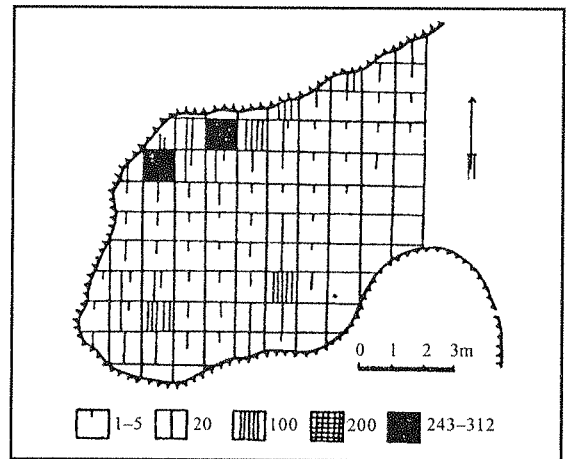
vietės – apie 20 cm skersmens ir iki 35 cm gylio suodžių dėmelės buvo baltame smėlyje, žemiau vėlyvojo mezolito kultūrinio sluoksniu. Jos ėjo netaisyklingu ruožu ir, atrodo, buvo kažkokio pastato sienos ar pėdžių liekanos. Prie tų dėmelių kaip tik susikaupę daugiausia titnago dirbinių.

Vidurio Europoje paleolito pastatų išlikę nedaug, tačiau kai kuriais duomenimis galima remtis, papildydami mūsų turimas žinias (Behm-Blanke 1960). Pastatai beveik visada antžeminiai, dažniausiai ne visai taisyklingo apskrito ar ovalaus plano. Labai retai aplinkui išlieka kuolų pėdsakų. Kartais pasitaiko akmenų ratų (Rust 1958: 34 tt), rodančių, kad greičiausiai būta kailiais aptemptų palapinių, kurių pamatai buvo apdedami akmenimis. Rasta net dvigubų akmenų ratų – galbūt tai žieminių palapinių dvigubomis sienelėmis pėdsakai, nes ir dabartiniai Azijos eskimai panašiai viduje įsirengia dar atskirą miegamąjį. Kartais 2 palapinės sujungiamos. Paprastai būna ne daugiau kaip 2 ugniakuriai. Tik retkarčiais pasitaikė įgilintų palapinių pėdsakų (Schild 1975:305–307, pav. 73–76; Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1977: 309; Sulgostowska 1989: 96).

Kada žmonės gyveno tose palapinėse ir ką dirbo, sprendžiama iš randamų darbo įran-

26 pav. Eigulių 1a stovyklos vaizdas prieš tyrinėjimus ir vidurinio kyšulio pjūvis 1948 m.

27 pav. Scheminis Eigulių 1d stov. radinių išsidėstymo planas

kių. Dar neseniai, ypač lenkų literatūroje, vyravo nuomonė, kad rėžtukų ir gremžtukų kiekio santykis stovykloje esąs vienas iš svarbiausių chronologijos požymių. Tačiau dabar šito nepripažįstama. Tuo galima įsitikinti, pvz., paskaičiavus ir Puvočių stovyklos lizdų gremžtukų ir rėžtukų kiekio santykį: kiekviename matysime vis kitokį vaizdą, kuris visai neatspindi chronologinio skirtumo. Šitas santykis priklauso nuo sezono, darbo pobūdžio, nuo to, ar stovykloje, net atskiroje palapinėje, buvo daugiau vyrų ar moterų, kokius darbus dirbo ir kt.

Socialinės organizacijos pėdsakus atsekti nelengva, tačiau, sprendžiant iš stovyklos pobūdžio, galima kai ką pasakyti, bet nedaug. Konvergentiškai pagal primityvių genčių papročius galima paaiškinti tik pačius primityviausius elementus (kai kurių dirbinių vartoseną, žvejybos bei medžioklės būdus), ir tai ne visuomet. O tokių sudėtingų reiškinių, kaip socialinė organizacija ar dvasinis gyvenimas, negalima taip paprastai perkelti iš vienos visuomenės į kitą, juo labiau, kad tuo metu buvo visai kitokios klimato ir gamtos sąlygos.

Socialinė organizacija daugiausia priklausė nuo medžioklės pobūdžio. Paleolito stovyklų (Kostionki I, IV, Puškari ir kt.) tyrinėjimai Ukrainoje parodė, jog mamutų medžiotojai nuolatos gyveno gana dideliuose būstuose ir bendruomenę sudarė ne mažiau kaip pusšimtis žmonių. To reikalavo varomoji medžioklė. Kokios didelės turėjusios būti šios šeimos ir giminės, kalba ir impozantiški sumedžiotų žvėrių kaulų kiekiai.

Tuo tarpu Vidurio Europos šiaurėje vėlyvajame paleolite paplitusios visai kitokios socialinės struktūros giminės. Svarbiausias medžiojamasis objektas irgi kitas – šiaurės elniai. Pagrindinis socialinis vienetas turėjo būti nedidelė šeima. Tai rodo mažos stovyklos su vienu lizdu arba didelės, kuriose radiniai susigrupavę atskirais vienas nuo kito nutolusiais lizdeliais. Taigi, sprendžiant, pvz., iš Puvočių stovyklos išsidėstymo, išeitų, kad vieną tokią didžiąją šeimą galėjo sudaryti 2 ar 3 pagrindinės šeimos. Tokia organizacija būdinga ir dabartiniams šiaurės elnių medžiotojams. Grupės susideda iš 1–3 šeimų, arba 5–15 narių, iš kurių 2–6 yra medžiotojai (Попов 1937; 1948; Зализняк 1989: 145–160; 1990: 75 ir kt.). Tik tokios mažos šeimos galėjo prisitaikyti ir sekti šiaurės elnių bandas, per parą sugebančias nukeliauti iki 25 km. O daugializdėse stovyklose, pvz., Puvočių, Vilniaus ar Bratoniškių, tokios šeimos ar šeimyninių bendruomenių sąjungos greičiausiai gyveno per sezoninę medžioklę. Bendroje stovykloje gyventa, matyt, neilgai, nes atskirų aikštelių ribos gana ryškios. Be to, kaip jau minėta, beveik trečdalį Puvočių stovyklos dirbinių sudarė strėlių antgaliai. Iš nemažo rėžtukų bei gremžtukų kiekio sprendžiama, kad čia pat buvo apdorojami kaulai, ragai ir kailiai. Ir kitur būdingiausi tokių stovyklų radiniai yra strėlių antgaliai. Šitaip tundroje iki šiol laikinai susiburia atskiros šeimos per sezoninę medžioklę.

Kai kuriems socialinės struktūros klausimams nušviesti įdomios ir svarbios yra vėlyvojo paleolito kasyklos bei dirbtuvės. Į kasyklas visa bendruomenė nekeliaavo, tik jos pasiuntiniai; šie priskaldydavo geros medžiagos bei paga-

mindavo įrankių. Taigi turėjo būti tam tikras darbo pasidalijimas ne tik tarp vyrų ir moterų. Nereikėtų manyti, jog skaldytojai tik šį darbą ir dirbo. Jį atlikdavo, be abejo, tie patys medžiotojai, laikinai paskirti pargabenti žaliavos. Tos kasyklos priklausė visiems ir niekam; jos galėjo aprūpinti medžiaga nuo kelių iki kelių šimtų kilometrų atstumu esančias stovyklas. Aiškiai matyti, kad tarp giminių turėjusi būti informacija apie kasyklas.

Iš įvairių dirbinių perimamumo aišku, jog gimininės bendruomenės sąmoningai palaikė tarpusavio ryšius. Bet, matyt, ir sąmoningai atsiribojo, nes ilgai išlaikė savo savitumus. Priešiškumo taip pat nepastebima. Tad galėtume manyti, kad tarp jų buvę egzogaminiai santykiai. Tačiau egzogaminiai santykiai dar nesujungia gimininių bendruomenių į gentis (kaip tai yra, pvz., australiečių bendruomenėse, kurios yra toliau pažengusios negu mūsų paleolito gyventojai). Kaip tvarkėsi šeima, spėjama tik iš etnografijos duomenų. Kiek žinoma, primityviausiose bendruomenėse vyrauja matriarchaliniai, net matrilokaliniai santykiai. Galbūt dėl to taip greitai plito įvairūs vyrų darbo įrankiai – strėlių antgaliai ir taip sparčiai mišo jų formos.

ETNOKULTŪRINIAI KLAUSIMAI

Kultūrų tolydumas ir įvairumas dideliuose Europos plotuose buvo įvairiai aiškinamas. Išryškėjo 2 pagrindinės tendencijos. Vieni tyrinėtojai (Gramsch 1973: 68, 69) į nevienodumą žiūri tik kaip į ūkinių skirtumų padarinį ir mano, jog jis nereiškia jokių visuomeninių ryšių. Kitos krypties tyrinėtojai (Rust 1958: 76, 82) kultūrų įvairovė atspindi tam tikras etnines gyventojų grupes. Pagaliau tretieji (Taute 1968: 244–245) laikosi rezervuociau, pripažįsta, kad kultūrinės grupės – tai tam tikri stiliai, nepriklausantys nei nuo medžiagos, nei nuo ūkio formos. Tvirtinti, jog jos atspindinčios etnines realijas, galima būtų tik tuo atveju, jei ryškiai skirtųsi jų geografinės ribos.

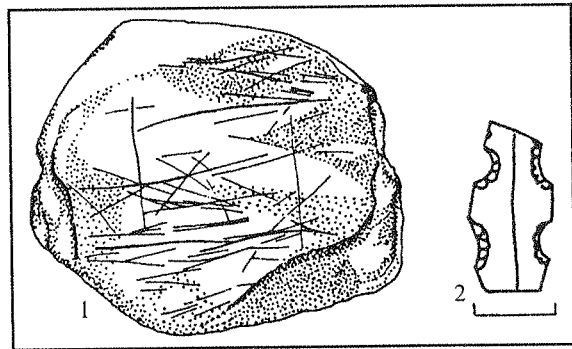
Pirmasis požiūris, nors ir ne visada tiesiogiai, rėmėsi stadijinės raidos teorija, pagal kurią kiekvienam naujam kultūros variantui buvo ieškoma vietos bendroje raidos grandinėje, o teritorinius skirtumus mėginta aiškinti vien ūkio skirtumais. Tokia tendencija gyvavo ir tarp Svidrų kultūros tyrinėtojų, nors ir nedeklaruojančių stadijinės raidos teorijos (Krukowski 1939–1948). Šitokios, tik kiek modifikuotos teorijos vis dar turi pasekėjų. Antai buvo nuomonė, kad Svidrų ir Arensburgo kultūros sudariusios vėlyvajame driase vieną techninį-socialinį kompleksą, o svidriniai ir arensburginiai strėlių antgalių tipai rodą ne stilistinius skirtumus – jie priklausę nuo medžiojamojo objekto, taigi reiškę tik funkcinis skirtumus (Schild 1975: 322, 333).

Vis dėlto tikslesni datavimai ir platesni tyrinėjimai vertė pastebėti, jog dalis dirbinių tipų nepriklausė nei nuo chronologijos, nei nuo žaliavos šaltinio, juo labiau nuo paskirties. Aplinkos kaita palyginti mažai veikė kultūros tra-

dicijas (pvz., išplitus miškams, tie patys dirbinių tipai, kurie tundros sąlygomis buvo gaminami iš šiaurės elnių ragų, imti gaminti iš elnių bei briedžių ragų). Tad atrodo, kad kultūrinių grupių giminiškumas atspindi realų senovėje buvusį bendruomenių giminiškumą. Iš etnologinių palyginimų irgi sprendžiama, jog pagrindą turėjo sudaryti kultūrinės tradicijos, o tokie dalykai kaip klimato ir gamtos kaita, maisto šaltiniai, prieinama žaliava ar tam tikras stovyklos pobūdis (medžiotojų sąjungos, titnago dirbtuvės) gali pakeisti tik dirbinių tipų kiekio santykį, pridėti papildomų dirbinių tipų, tačiau kultūros nepakeičia.

Tad reikia manyti, kad vėlyvajame paleolite tuo pat metu vienoje kultūrinėje srityje galėjo šalimais būti daugybė įvairių etnokultūrinių grupių. Tai jau pastebėta vėlyvose mamutų medžiotojų kultūrose, daugiasluoksnišose stovyklose. Į tas pačias vietas kartais atsikeldavo grupė, kurios kultūra buvo labiau atsilikusi negu prieš tai gyvenusios. Taip Ukrainoje ryškiai matyti nevienoda atskirų pirmųjų bendruomenių kultūros raida toje pačioje kultūrų bendrijoje (Борисковский 1953: 397). Matyt, bendrijų skirtumus palaikė ir tai, kad turėjo būti jau atskiros klajojimo zonos (galbūt net šiaurės elnių bandų nustatytos), kuriose tos kultūros galėjo maišytis, susidaryti variantai, tačiau apskritai viena bendrija buvo paplitusi tik tam tikrame plote. Turbūt kultūrinių grupių skirtumai anksčiau buvo teritoriniai, tačiau paleolito pabaigoje, šiaurės elnių medžiotojų bendruomenėms dažnai kilnojantis iš vietos į vietą, liko tik kultūriniai. O kadangi savitumų jos ir tada neprarado, galima manyti, kad jie buvo etnokultūriniai.

Paleolito **dvasiniam gyvenimui** atkurti, galima sakyti, neturime beveik jokių atspirties taškų, nebent tokius, kurie žinomi iš tos pačios kultūrinės srities: ant gintaro plokštelės išraižyta elnės galvutė Mejendorfo stovykloje (Rust 1937: lent. 55, 56), kultinio stulpo liekanos su šalia gulinčia šiaurės elnės kaukole (Rust 1943:127 tt) leidžia manyti, kad to tikėjimo (Žvėrių viešpaties kulto), kuris neblogai reprezentuojamas Lietuvos ankstyvojo neolito pamin-

28 pav. Skalūno plokštelė iš Eigulių la stov. ir titnago figurėlė iš Skarulių stov. (1 – VDKM, 2 – LNM)

kluose, šaknų reikia ieškoti jau paleolite.

Prie paleolitinių magijos pėdsakų Lietuvoje nebent galėtume priskirti Eigulių la stovyklos skalūno plokštelę (pav. 28:1), išraižytą rėžtuku įvairiomis kryptimis. Be abejo, figūrinė buvo Skarulių skeltė (pav. 28:2), kuriai visiškai analogija rasta paleolitinėje Grimaldi (Grotte des Enfants) stovykloje (Cartailhac 1912: lent. XIX:18). Šio

tipo galėjo būti ir Vilniaus stovyklos radinys (pav. 6:10). Beje, minėtoje urvineje Grimaldi stovykloje rasta ir daugiau figūrinių dirbinių – skelčių ir nuoskalų su nesimetriškais išretuotais įlinkiais. Tačiau Vidurio Europos šiaurėje nusistovėjusių meno formų, kuriomis remdamiesi galėtume spręsti apie to meto žmonių dvasinio gyvenimo sistemą, dar nebuvo.

Literatūra*

- Andersen S. 1972. Bro. En seneglacial boplads på Fyn // KUML, 19. København:6–60.
- Andree J. 1939. Der eiszeitliche Mensch in Deutschland und seine Kulturen. Stuttgart.
- Antoniewicz Wł. 1930. Czasy przedhistorycznej wczesnodziejowej ziemi Wileńskiej // Wilno i ziemia Wileńska. I Wilno: 103–122.
- Antoniewicz Wł. 1935. Les plus anciens vestiges de l'homme dans la Pologne du nord-est et en Lithuanie // Transactions of the II International Conference of the Quaternary Period in Europe. Leningrad. Moscow, 5: 29–46.
- Bahder O. 1968. New Data on the Original Inhabitation of North-East Europe // Quartär, 19: 181–197.
- Basalykas A. 1953. Geomorfologinė Nemuno upyno slėnių Lietuvos TSR ribose charakteristika // Lietuvos TSR MA Geologijos ir geografijos institutas. Moksliniai pranešimai. Geografija, 1: 48–66.
- Basalykas A. 1956. Nemuno upės paleodininės fazės Alytaus-Kauno atkarpoje ir kai kurie neotektoninio aktyvumo klausimai // MAD'B, 4: 55–68.
- Basalykas A. 1965. Lietuvos TSR Fizinė geografija. II. Fiziniai geografiniai rajonai. Vilnius.
- Behm-Blanke G. 1960. Zur Typologie der jungsteinzeitlichen Zelt- und Hüttenanlagen Europas // AuF, 5/5: 203–209.
- Breuil H., Lantier R. 1959. Les hommes de la pierre ancienne (paleolithique et mesolithique). Paris.
- Brinch-Petersen E. 1970. Le Brommèen et le cycle de Lyngby // Quartär, 21: 93–95.
- Brøndsted J. 1960. Nordische Vorzeit. I. Steinzeit in Dänemark. Neumünster.
- Cartailhac E. 1912. Les Grottes de Grimaldi (Baoussè-Roussè). T. II, Fasc. II. Monaco.
- Clark J. G. D. 1936. The Mesolithic Settlement in Northern Europe. Cambridge.
- Ekholm G. 1925. Die erste Besiedlung des Osteergebietes // Wiener Prähistorische Zeitschrift, 12: 1–16.
- Fischer A., Sonne Nielsen F. O. 1987. Senistidens boplatsen ved Bromme. En genbehandling af Westerby's og Mathiassens fund // Aarbøger, 1986: 5–42.
- Fromm E. 1963. Absolute Chronologie der spätquartären Ostsee // Baltica, 1: 46–59.
- Gaerte W. 1929. Urgeschichte Ostpreußens. Königsberg.
- Gaerte W. 1933. Die mesolithische Feuersteinindustrie Ostpreußens und ihre Stellung innerhalb Europas // Prussia, 30/1: 227–240.
- Garunkštis A., Stanaitis A. 1959. Vilkokšnio ežero raida vėlyvajame ledynmetyje ir poledynmečio pradžioje // Lietuvos TSR MA. Geologijos ir geografijos institutas. Moksliniai pranešimai, 9.
- Ginter B. 1974a. Wydobywanie, przetworst i dystrybucja surowców i wyrobów krzemienych w schyłkowym paleolicie północnej części Europy środkowej // PA, 22: 5–122.
- Ginter B. 1974b. Spätpaläolithikum in Oberschlesien und im Flussgebiet der Oberen Warta. Kraków.
- Gramsch B. 1973. Das Mesolithikum im Flachland zwischen Elbe und Oder // Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam. Berlin.

* Santrumpų paaiškinimai knygos gale: 328–29

Groß H. 1937a. Auf den Spuren der Steinzeitjäger vor 8000 bis 20000 Jahren in Altpreußen // *Altpreußen*, 2/4: 145–157.

Groß H. 1937b. Polenanalytische Altersbestimmung einer ostpreußischen Lyngbyhacke und das absolute Alter der Lyngby-Kultur // *Mannus*, 29/1: 109–113.

Groß H. 1938a. Auf den ältesten Spuren des Menschen in Altpreußen // *Prussia*, 32–1: 84–139.

Groß H. 1938b. Ueberblick über die Klimaentwicklung Ostpreußens seit der Eiszeit // *Altpreußen*, 3/3: 79–83.

Groß H. 1939a. Die Bedeutung des Rentierjägerfundes von Bachmann. Kreis Memel // *Altpreußen*, 4/3: 65–67.

Groß H. 1939b. Die subfossilen Rentierreste Ostpreußens // *SPÖG*, 71/1: 79–126.

Groß H. 1939–1940. Die Rentierjäger Kulturen Ostpreußens // *PZ*, 31.

Groß H. 1958. Die bisherigen Ergebnisse von C 14-Messungen und paläontologischen Untersuchungen für die Gliederung und Chronologie des Jungpleistozäns in Mitteleuropa und den Nachargebieten // *Eiszeitalter und Gegenwart*, 9: 155–187.

Gudelis V. 1958a. Lietuvos geografinės aplinkos raida geologinėje praeityje // *Lietuvos TSR fizinė geografija*. Vilnius, 1: 42–100.

Gudelis V. 1958b. Vėlyvojo kvartero stratigrafijos ir paleogeografijos klausimai Europoje ir Šiaurės Amerikoje naujausiais duomenimis // *Geografinis metraštis*, 1: 145–175.

Gudelis V., Kabailienė M. 1958. Alerodinis ir priešalerodinis laikotarpiai Lietuvoje Nopaičio pelkės palinologinių tyrimų šviesoje // *Lietuvos TSR MA Geologijos ir geografijos institutas*. Moksliniai pranešimai, 6.

Hanitzsch H. 1972. Groitzsch bei Eilenburg: Schlag- und Siedlungsplätze der späten Altsteinzeit. Berlin.

Hohmann K. 1927. Ein neues Vorkommen der Lyngbystufe in der Mark Brandenburg // *PZ*, 18–3/4: 186–207.

Iversen J. 1946. Geologisk datering of en senglacial boplads ved Bromme // *Aarbøger*, 3: 198–231.

Jablonskytė R. 1941a. Akmens amžiaus stovykla Skaruliuose (Jonavos vls., Kauno apskr.) // *Vytauto Didžiojo Kultūros muziejaus metraštis*: 3–20.

Jablonskytė R. 1941b. Mezolitinė stovykla Puvočiuose // *Lietuvos praeitis*, 1/2: 3–27.

Jablonskytė-Rimantienė R. 1966. Paleolitinės titnago dirbtuvės Ežeryno kaime (Alytaus raj. Raitininkų apyl.) // *MAD'A*, 2 (21): 87–109.

Kabailienė M. 1990. Lietuvos holocenas. Vilnius.

Kostrzewski J. 1923. Wielkopolska w czasach przedhistorycznych. Poznań.

Kostrzewski J. 1939–1984. Od mezolitu do okresu wędrówek ludów: Prehistoria ziem Polskich // *Encyklopedia Polska*. Kraków: 118–259.

Kozłowski J. K. 1980. Technological and Typological Differentiation of Lithic Assemblages in the Upper Palaeolithic // *Unconventional Archaeology*: 33–35.

Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1977. Epoka kamienia na ziemiach Polskich. Warszawa.

Kozłowski J. K., Schild R. 1964. Über den Stand der Erforschung des späten und ausgehenden Paläolithikums in Polen // *Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte*. Wien: 83–105.

Kozłowski L. 1923. Epoka kamienia na wydmach wschodniej części wyżyny małopolskiej // *Archiwum nauk antropologicznych*. Lwów, Warszawa, 2/3.

Kozłowski L. 1924. Młodsza epoka kamienia w Polsce (neolit.). Lwów.

Kozłowski L. 1936. Die epipaleolithischen Kulturen in Swidry und Chwalibogowice // *PZ*, 27–3/4.

Kozłowski S. K. 1967. Z problematyki polskiego mezolitu (cz.4): O mezolocie Polski północno-wschodniej i terenów sąsiednich // *AP*, 12/2: 219–256.

Kozłowski S. K. 1968. Z problematyki polskiego mezolitu (cz. 8): W sprawie tzw. górnego i późnego mezolitu w Polsce // *AP*, 13/2: 443–454.

Kozłowski S. K. 1975a. Quelques remarques sur le brommien // *AA*, 46: 134–142.

Kozłowski S. K. 1975b. Cultural differentiation of Europe from 10th to 5th millennium B. C. Warsaw.

Krukowski S. 1939–1948. Paleolit: Prahistoria ziem Polskich // *Encyklopedia Polska* IV; V. Kraków.

Kudaba Č. 1983. Lietuvos aukštumos. Vilnius.

Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. 1961. Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius.

La Baume W. 1925. Zur Kenntnis der frühesten Besiedlung Norddeutschlands // *Elbinger Jahrbuch*, 4: 86–99.

La Baume W. 1942. Knochengeräte der Alt- und Mittelsteinzeit aus dem Kreise Mohrungen Ostpr. // *Altpreußen*, 7/2: 18–21.

Lindner K. 1937. Geschichte des deutschen Weidwerks. I. Die Jagd der Vorzeit. Berlin. Leipzig.

Mathiassen Th. 1946. En senglacial Boplads ved Bromme // *Aarbøger*, 14/2: 121–197.

Niklasson N. 1934. Den arkeologiska undersökningen // *Alin J. Niklasson N., Thomasson H. Stenalderboplatsen på Sandarna vid Göteborg*. Göteborg: 59–150.

Puzinas J. 1935. Vorgeschichtsforschung und Nationalbewusstsein in Litauen. Kaunas.

Puzinas J. 1938a. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys (1918–1938 metų Lietuvos proistorinių tyrinėjimų apžvalga). Kaunas.

Puzinas J. 1938b. Stand der archäologischen Forschungen in Litauen // *Pirmā Baltijas Vēsturnieku konference Rīgā*: 62–69.

Rimantienė R. 1972. Pirmieji Lietuvos gyventojai. Vilnius.

Rimantienė R. 1995. Lietuva iki Kristaus. Vilnius.

Rothert L. 1936. Die mittlere Steinzeit in Schlesien. Leipzig.

Rust A. 1937. Das altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meiendorf. Neumünster.

Rust A. 1943. Die alt- and mittelsteinzeitlichen Funde von Stellmoor. Neumünster.

Rust A. 1944. Über die endglaziale Kulturentwicklung im rechtselbischen Nordwesteuropa // *Offa*, 6/7.

Rust A. 1958. Die jungpaläolithischen Zeltanlagen von Ahrensburg. Neumünster.

Salomonsson B. 1964. Découverte d'une habitation tardiglaciaire à Segebro Scanie, Suède // *AA*, 35/1: 1–28.

Sauramo M. 1958. Die Geschichte der Ostsee. Helsinki.

Sawicki L. 1923. Uwagi o stanowisku wydmowem „Górki” w Świdrach Wielkich // *WA*, 8/1: 49–53.

Sawicki L. 1930. Wiek przemysłu świderskiego w świetle geomorfologii podwarszawskiego odcinka pradoliny Wisły // *Księga Pamiątkowa ku czci prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza*. Poznań.

Sawicki L. 1935. Przemysł świderski i stanowiska wydmowego Świdry Wielkie I // *PA*. Poznań, 5/1:1–23.

Sawicki L. 1936. Das Alter der Swiderien-Industrie im Lichte der Geomorphologie des Weichselurstromtales der Umgebung von Warschau // *Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte der Hundertjahrfeier des Museums vorgeschichtlicher Altertümer im Kiel*. Kiel:8–52.

Schild R. 1960. Extension des éléments de type tarnovien dans les industries de l'extrême fin du Pléistocène // *Archaeologia Polona*, 3: 7–64.

Schild R. 1971. Lokalizacja prahistorycznych punktów eksploatacji krzemienia czekoladowego na północno-wschodnim obrzeżeniu Gór Świętokrzyskich // *Folia Quaternaria*. Kraków, 39.

Schild R. 1975. Późny paleolit // *PZP*, I: 159–338.

Schuldt E. 1954. Mecklenburg urgeschichtlich. Schwerin.

Schütrumpf R. 1943. Die pollenanalytische Untersuchung der Rentierjägerfundstätte Stellmoor // *Rust A. Stellmoor*. Neumünster.

Schwantes G. 1939. Vorgeschichte // *Geschichte Schleswig-Holsteins* I. Neumünster.

- Seibutis A., Sudnikavičienė F. 1960. Apie holoceninių pelkių susidarymo pradžią Lietuvos TSR teritorijoje // Geografinis metraštis, 3: 299–363.
- Starkel L. 1977. Paleogeografia holocenu. Warszawa.
- Stasiak J. 1969. Wpływ warunków wodnych na roślinność późnego glacialu i holocenu północno-wschodniej Polski // Przegląd Geograficzny, 4/1:94–102.
- Stasiak J. 1973. Zagadnienie ciepłych faz późnego glacialu w północno-wschodniej Polsce i radzieckich republikach nadbałtyckich // Przegląd Geograficzny, 45/1:91–100.
- Sulgostowska Z. 1989. Prahistoria międzyrzecza Wisły, Niemna i Dniestru u schyłku plejstocenu. Warszawa.
- Szmit Z. 1929. Badania osadnictwa epoki kamiennej na Podlasiu // WA, 10: 36–118.
- Taute W. 1957. Spätaltsteinzeitliche Funde aus Berlin-Tegel // Berliner Blätter für Vor- und Frühgeschichte, 6: 1–13.
- Taute W. 1968. Die Stielspitzen-Gruppen im nördlichen Mitteleuropa. Köln.
- Бадер О. Н. 1971. Древнейшее заселение северной Европы человеком в свете новых данных // КСИА, 126: 3–13.
- Борисковский П. И. 1953. Палеолит Украины // МИА, 40.
- Гайгалас А. И., Дварецкас В. В., Банис Ю. Ю. 1986. Интерпретация палинологических и радиоуглеродных данных озерно-болотных формаций Литвы // Изучение озерно-болотных формаций в целях палеогеографических реконструкций: Тез. докл. Таллин: 18–20.
- Гуделис В. К. 1957. Основные черты стратиграфии и палеогеографии голоцена Литвы // Институт геологии и географии АН Лит. ССР: Научные сообщения, 4: 153–174.
- Гуделис В. К. 1973. Рельеф и четвертичные отложения Прибалтики. Вильнюс.
- Гурина Н. Н. 1965. Новые данные о каменном веке северо-западной Белоруссии // МИА, 131: 141–203.
- Гурина Н. Н. 1972. Кремнеобрабатывающая мастерская с верховьев р. Днепра // МИА, 185: 244–251.
- Зализняк Л. Л. 1989. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. Киев.
- Зализняк Л. Л. 1990. Социальная структура общества позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Каменный век на территории Украины. Киев:71–81.
- Загорска И. А. 1981. Ранний мезолит на территории Латвии // ИАЛ, 2(403): 53–65.
- Исаенко В. Ф. 1966. Мезолит и неолит Припятского Полесья // Древности Белоруссии. Минск: 22–53.
- Исаенко В. Ф. 1970. Мезолит // Очерки по археологии Белоруссии. Минск:49–66.
- Исаенко В. Ф. 1977. Мезолит Припятского Полесья // КСИА, 149: 53–59.
- Кабайлене М. В. 1965. Некоторые вопросы стратиграфии и палеогеографии голоцена Юго-восточной Литвы // Труды института геологии. Вильнюс, 2: 302–335.
- Кольцов Л. В. 1977. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. Москва.
- Кудаба Ч. П. 1969. Краевые ледниковые образования Балтийской гряды и диагностика динамики ледника // Материковое оледенение и ледниковый морфогенез. Вильнюс:155–226.
- Микляев А. М. 1969. Памятники Усвятского микрорайона: Псковская область // Археологический сборник. Ленинград, 11: 18–40.
- Попов А. А. 1937. Охота и рыболовство у долган // Сборник памяти В. Г. Богораза. Москва, Ленинград.
- Попов А. А. 1948. Иганасаны. Москва. Ленинград.

- Римантене Р. К. 1971. Палеолит и мезолит Литвы. Вильнюс.
- Римантене Р. К. 1974. Топография и стратиграфия долинных стоянок каменного и бронзового веков в Литве // Первобытный человек и природная среда. Москва: 255–258.
- Римантене Р. К. 1978. Типология палеолитических и мезолитических наконечников Прибалтики // Орудия каменного века. Киев: 20–31.
- Семенов С. А. 1957. Первобытная техника // МИА, 54.
- Серебряный Л. П., Раукас А. В. 1967. Сопоставление готигляциальных краевых ледниковых образований в впадение Балтийского моря и прилегающих к ней странах // Baltica, 3: 235–249.
- Тарасов Л. М. 1961. Угльская палеолитическая стоянка (Костенки III) // КСИА, 85: 38–47.
- Тимофеев В. И., Филиппов А. К. 1981. Три изделия из рога северного оленя, найденные в юго-восточной Прибалтике // СА, 2: 251–255.
- Формозов А. А. 1959. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке. Москва.
- Шулия К. С. 1969. Датирование по радиоуглероду голоцена Литвы. Автореф. канд. дис. геол. наук. Москва.
- Шулия К. 1971. Абсолютная хронология голоцена Литвы // Геохимия. Москва, 12: 1459–1465.
- Шулия К. С., Луянас В. Ю., Кибилда З. А., Банис Ю. Ю., Генутене И. К. 1967. Стратиграфия и хронология озерно-болотных отложений котловины озера Бебрукас // Вопросы геологии и палеогеографии четвертичного периода Литвы. Вильнюс, 5: 231–239.
- Яблонските-Римантене Р. 1959. Стоянка каменного века Эйгуляй // Вопросы этнической истории народов Прибалтики. Москва: 11–31.

MEZOLITAS

IVADAS

Gyvenimo sąlygos. Dauguma akmens amžiaus tyrinėtojų mezolito pradžios laiko ribą tarp dviejų labai skirtingų klimato periodų – subarktinio ledynų pasitraukimo ir poledyninio, kitaip sakant, tarp vėlyvojo driaso ir preborealio klimato laikotarpių. Kai kurie Rytų Europos archeologai mėgino ribą tarp mezolito ir paleolito vesti nuo aleriodo laikotarpio, remdamiesi kai kurių geologų nuostata, kad holocenai reiktų skirti ir vėlyvąjį ledynmetį (Нейштадт 1957: 403). Be to, tai riba tarp mamutų ir šiaurės elnių medžiotojų kultūrų. Tačiau visose Šiaurės ir Vidurio Europos akmens amžiaus žmonių gyvenimo srityse anoji (vėlyvojo driaso-preborealio) klimatinė riba tokia ryški, kad tapo kultūrine (Schwabedissen 1964; Долуханов, Хотинский 1974). Vakarų Europoje ją ypač išryškino mikrolitų įsigalėjimas, kuris rodo visuotinę medžioklę laikais, pakeitusią ne tik ūkinę, bet ir socialinę visuomenės struktūrą (Rozoy 1981).

Mezolito laikotarpio klimatas gana įvairus. Skiriami 3 periodai: preborealinis, borealinis ir atlantinis, kurie sutampa su Baltijos jūros kaita. Preborealiniu laikotarpiu klimatas atšilo. Ledynas ėmė smarkiai tirpti, kasmet pasitraukdamas į šiaurę po keletą šimtų metrų (Schwarzbach 1950). Sprendžiant iš Lietuvos durpynų žiedadulkių analizių, pagausėjo medžių, ypač beržų, o preborealio pabaigoje atsirado ir pušų, lazdynų bei kitų plačialapių (Gudelis 1958: 87; Kabailienė 1959: 480–481; 1990: 81–85, 96–102). Tačiau temperatūros kilimą ne taip greit sekė miškų plitimas – tai truko dešimtmečiais, net šimtmečiais. Preborealyje dar galėjo būti išlikusios panašios sąlygos kaip aleriodo. Ir nors miško žvėrių pagausėjo, bet šiaurės elniai išnyko tik šio periodo pabaigoje (Starkel 1977: 174; Паавер 1965: 286–288).

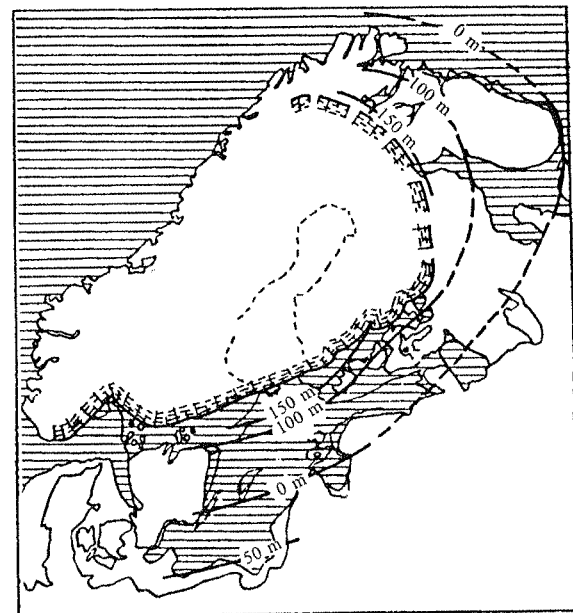
Ledynams pasitraukus iš Vidurio Švedijos, per susidariusią prataką buvęs ledyninis Baltijos ežeras susijungė su vandenynu ir virto sūriavandene Joldijos jūra (pav. 29). Vandens lygis staiga krito, tad šios jūros krantai dabar randami keliasdešimt metrų žemiau dabartinio Baltijos lygio. Pvz., ties Kuršių nerija Joldijos jūros nuosėdų aptikta net 30 m gylyje po vandeniu (Gudelis 1958: 87–88). Pietinis Baltijos krantas toli buvo įsikisęs į dabartinį jūros plotą, o Jutlandijos pusiasalis jungėsi su visomis salomis ir pietine Skandinavijos dalimi – Skone. Geomorfologiniais bei radiokarboniniais duomenimis, Joldijos jūros laikotarpis truko maždaug visą VIII tūkstantmetį pr. Kr. Remdamasis

Skandinavijos C14 duomenimis, E. Fromas (Fromm 1963: 49, 50, lent. 1) Joldijos jūros pradžią datavo 8350 m. pr. Kr. M. Sauramo (1958:9) ir H. Grosas (Groß 1958: 85) Joldijos jūros laikotarpį skyrė tarp 7900 ir 7200 m. pr. Kr.

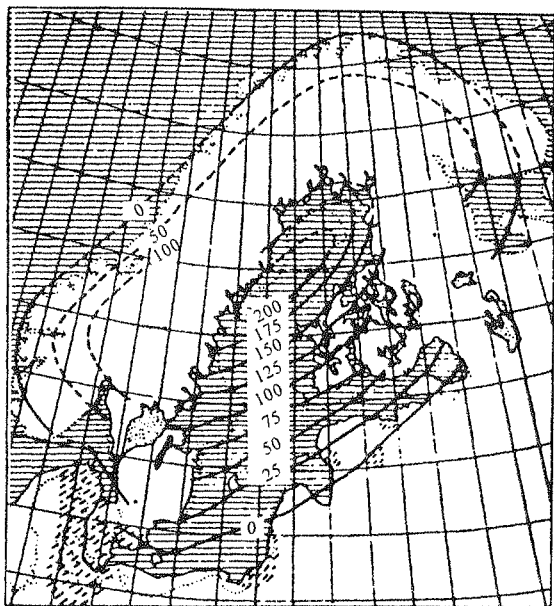
Tuo metu Nemuno baseino upės įsirėžė trečiąkart. Ypač ryškiai tai matyti žemupyje (Басаликас 1961: 224). Kritęs jūros lygis ir pagilėjęs Nemuno žemupys sudarė sąlygas formuotis I Nemuno terasai (Basalykas 1953), tačiau dar dažnai besikeičianti upės vaga ir gana drėgnas klimatas nebuvo labai palankūs apsigyventi prie pat naujųjų krantų. Vandens lygis krito staiga. Tai labai svarbu paleolito ir mezolito stovyklų topografijai. Dažnai tik pagal ją galime išvesti ribą tarp vėlyvojo driaso ir preborealio paminklų. Šio laikotarpio paminklai aptinkami jau ant I viršsalpinės didžiųjų upių terasos, nors dar gana toli nuo dabartinio upės kranto.

Smarkiai krito ir ežerų vandens lygis, nes galutinai ištirpo juose palaidoti ledo luistai. Tačiau tokio vienodumo kaip prie didžiųjų upių nepastebime. Tai priklausė ir nuo ištekančių upių. Pvz., R. Kunsko duomenimis (Гирининкас 1990: pav. 2,3), Kretuono ežere vandens lygis ryškiai sumažėjo, kai susidarė II viršsalpinė ežero terasa. Borealio laikotarpiu vandens lygis dar labiau krito, o nuo atlantio pradžios ėmė kilti. Tai pastebėta ir prie Biržulio ežero (Kunskas, Butrimas 1985). Joldijos laikotarpis Baltijos jūroje baigėsi, ledynui pasitraukus iš Vidurio Švedijos ir toje vietoje iškilus slenksčiui, kuris vėl atitvėrė jūrą nuo vandenyno. Susidarė gėlavandenis Ancylauso ežeras. Ledų buvo likę tik pačioje Skandinavijos kalnyno šiaurėje. Ancylauso ežero kontūrai gerokai skyrėsi nuo ankstyvesnių ir vėlyvesnių Baltijos kontūrų (Kabailienė 1990: 146–149) (pav. 30).

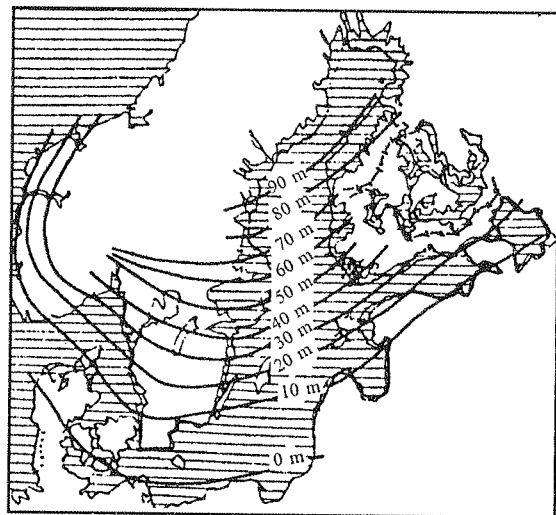
Šiaurėje ledynų nebespaudžiamas žemynas ėmė kilti, ir Ancylauso ežero krantų linijos Šiaurėje pastebimos apie 200 m, Estijoje ir Gotlande – 45 m aukščiau dabartinio jūros lygio (Серебряный 1961: 188), o Pietų Pabaltijyje priešingai – šio ežero krantai ne tik priartėjo prie dabartinio jūros lygio (Gudelis 1958: 88), bet ties Nemuno žiotimis įsiterpė ir į deltos teritoriją. Jut-

29 pav. Joldijos jūra (Sauramo 1958)

30 pav. Ancyclus ežeras (Sauramo 1958)

31 pav. Litorinos jūra (Sauramo 1958)

Lietuvoje apgyveno I viršsalpinę terasą, net visai priartėjo prie jos kranto.

Ancyclus ežero pratakos sudarė sąlygas naujai Baltijos jūros fazei – sūriavandenei Litorinos jūrai, kurios krantų linijos jau daug artimesnės dabartinėms, ypač Pietų Pabaltijyje. Lietuvoje ėmė darytis Kuršių nerija, kurią grei-

landija jungėsi su visomis salomis ir pietų Skandinavija. Kaip kalbėta, prie didžiųjų Lietuvos upių jau buvo susiklosčiusios I terasos. Ežerų vandens lygis taip pat krito.

To laikotarpio klimatas buvo borealinis – tai ankstyvasis atšilimo periodas (Schwarzbach 1950). Lietuvoje tuo metu labai paplito pušys, lazdynai, daugėjo kitų plačialapių – liepų ir guobų. Tačiau kraštas buvo menkai apaugęs. Apskritai klimatas borealio, kaip ir preborealio, laikotarpiu buvo nepastovus: vienas po kito sekė atšilimai ir atšalimai, kai kuriose Rusijos zonose atšalo net iki ledynmečio sąlygų. Tuo metu miškatundrės riba ėjo toliau į pietus negu dabar, o stepių zona – toliau į šiaurę. Augmenija tarp tų abiejų zonų labai vienoda: visur daugiausia paplitę beržynai, iš dalies – ir pušynai. Ancylinis, arba borealinis, periodas datuojamas VII tūkstantmečiu pr. Kr. Yra manančių, kad Ancyclus ežero laikotarpis iš viso buvęs labai trumpas, nes ežeras greit vėl susijungęs su vandenynu (Sauramo 1954). Todėl kartais skiriamas Mastoglojos jūros periodas, nors jis nėra palikęs ryškių pėdsakų ir sunkiai datuojamas (Fromm 1963: 50). Tuo metu žmonės

tai padengė parabolines kopas, vėliau apaugusios plačialapiais medžiais. Tuo tarpu šiaurinė ir net vidurinė Baltijos pakrantė dar skendo po vandeniu (pav. 31).

Litorinos laikotarpiu įvyko 4 ryškesnės jūros transgresijos (Sauramo 1958), kai jūra peržengė krantus, kartu pakeldama ir į ją įtekančių upių ir apskritai gruntinių vandenų lygį. Yra nuomonių, kad galima kalbėti apie vieną Litorinos transgresiją be ryškesnių regresijų. Didžiausia ji buvusi 4000–2000 m. pr. Kr., pakėlusį vandenį 3–5 m aukščiau dabartinio jūros lygio (Вознячук, Вальчик 1978: 164). Net per transgresijas Lietuvos pakrantėje Litorinos jūros lygis buvo žemas, I transgresijos pėdsakų aptinkama žemiau dabartinio jūros lygio. Tik maksimalioji transgresija jūros lygį pakėlė keletą metrų virš dabartinio. Transgresija K. Sulijos (Шулия ir kt. 1967: 232) datuota pagal C14:

pradžia (Vs-) 6750 ± 140 bp / cal 5415 (5271)5176 m. pr. Kr.

pabaiga (Vs- 14) 6350 ± 240 bp / cal 5136 (4844) 4571 m. pr. Kr.

Ši transgresija atsiliepė ne tik į jūrą įtekančioms upėms, bet beveik sutapo su ežerų transgresija. Klimatui drėgnėjant, ežerų terasose ėmė klostytis durpių sluoksniai. Pvz., prie Kretuono ežero Rytų Lietuvoje esančios Žemaitiškės 1-osios gyvenvietės apatinio durpių sluoksnio data (Гирининкас 1990: 9) tokia:

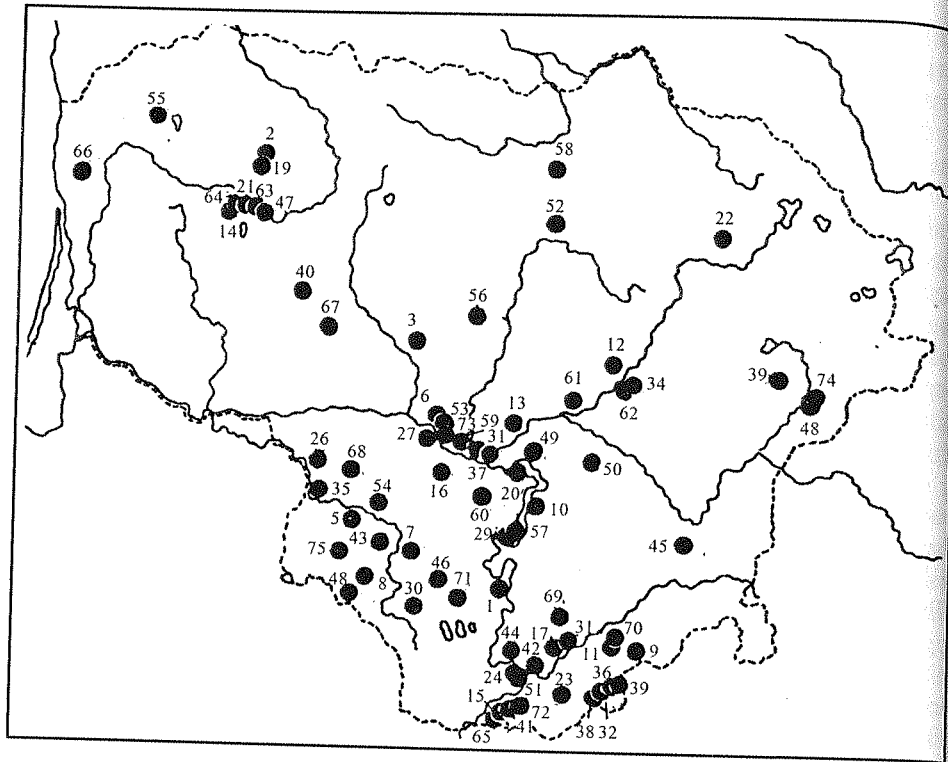
(Vs-313) 6510 ± 160 bp / cal 5219 (5037) 4843 m. pr. Kr.

Jūros kaita labai paveikė ir klimatą. Jis tapo atlantinis, su šiltomis drėgnomis vasaromis ir švelniomis žiemomis. Atlantinio klimato pradžia laikoma 7300–7450 m. nuo dabarties (Стелле ir kt. 1975:189). Ji labai aiški žiedadulkių diagramose. Ne tokia ryški pabaiga – tarp 5200–5300 m. nuo dabarties (Schwarzbach 1950; Шулия ir kt. 1967: 232). Tai buvo pats šilčiausias poledyninis periodas. Vidutinė metinė temperatūra 2–3° aukštesnė už dabartinę, vegetacijos periodas, lyginant su dabartiniu, 3–4 savaitėmis ilgesnis, paplito plačialapiai miškai (Kabailienė 1959: 481; 1990: 103–111).

Mezolite apgyventa visa Lietuvos teritorija (pav. 32), taip pat visas Pabaltijys toliau į šiaurę.

Lietuvoje jau visuotinai buvo apgyventos upių salpos, net visai prie pat dabartinio vandens lygio. Tik trumpas litorininės transgresijos periodas priverstė vėl kurtis ant aukščiausių terasų. O po transgresijos grįžus į senąsias pakrantes, dar kiek laiko kurtasi toliau nuo dabartinio kranto, nes pati pakrantė, matyt, ne tuojau išdžiūvo (Rimantienė 1973b) (pav. 4).

Mezolito kultūros Lietuvoje gana įvairios. Pačioje pradžioje dar laikytasi paleolitinių tradicijų, iš kurių susidarė savitas kultūros variantas. Todėl galime kalbėti ne tik apie epipaleolito laikotarpį, bet ir apie Epipaleolito kultūrą. Tai Joldijos jūros bei preborealinio klimato laikotarpio kultūra, neprisitaikiusi prie pakitusių mezolito sąlygų ir pasmerkta žūti. Lemiamą reikšmę Pietų bei Rytų Pabaltijo mezolito kultūrai turėjo iš pietvakarių einanti Maglemosės tipo kultūros banga Ancyclus ežero bei borealinio klimato laikotarpiu. Rytų Pabaltijyje ji sudarė sąlygas 2 vietinėms kultūroms susidaryti – mezolitinėi Nemū-

32 pav. Tekste minimos mezolitinės radimvietės: 1 – Alksniakiemis, 2 – Alsėdžiai, 3 – Arjo-gala, 4 – Balsupiai, 5 – Bebrininkai, 6 – Brūžė, 7 – Būdviečiai, 8 – Bukauciškės, 9 – Čepelūnai, 10 – Darsūniškis, 11 – Derežnyčia, 12 – Dovydiškiai, 13 – Drąseikiai, 14 – Dreniai, 15 – Druskininkai, 16 – Ežerėlis, 17 – Glynas, 18 – Gulbiniškiai, 19 – Yliai, 20 – Jakšto-nys, 21 – Janapolė, 22 – Jara, 23 – Jasauskai, 24 – Jonionys, 25 – Jotkūnai, 26 – Juniškiai, 27 – Kačerginė, 28 – Kaibūčiai, 29 – Kampiškės, 30 – Kamšai, 31 – Kaniūkai (Žemieji), 32 – Karaviškės, 33 – Kašėtos, 34 – Knyzlaukis, 35 – Kudirkos Naumiestis, 36 – Lakštutės, 37 – Lampėdžiai, 38 – Margiai, 39 – Mateliai, 40 – Maudžiorai, 41 – Melničėlė, 42 – Merkinė, 43 – Mokolai, 44 – Netiesai, 45 – Nopaitis (Rudninkai), 46 – Opšrūtai, 47 – Pabiržulis, 48 – Pakretuonė, 49 – Palemonas, 50 – Palomenė, 51 – Pamerkinė, 52 – Panevėžys, 53 – Paštuva, 54 – Pilviškiai, 55 – Plateliai, 56 – Plinkaigalis, 57 – Pociūnai, 58 – Pumpėnai, 59 – Raudondvaris, 60 – Rokai, 61 – Saleninkai, 62 – Samantonys, 63 – Spiginas, 64 – Širmė, 65 – Švendubrė, 66 – Tenžė, 67 – Uteliai, 68 – Užpjaučiai, 69 – Vaikantonys, 70 – Va-rėna, 71 – Verebiejai, 72 – Viečiūnai, 73 – Virbaliūnai, 74 – Žemaitiškė, 75 – Žiūriai-Gu-deliai

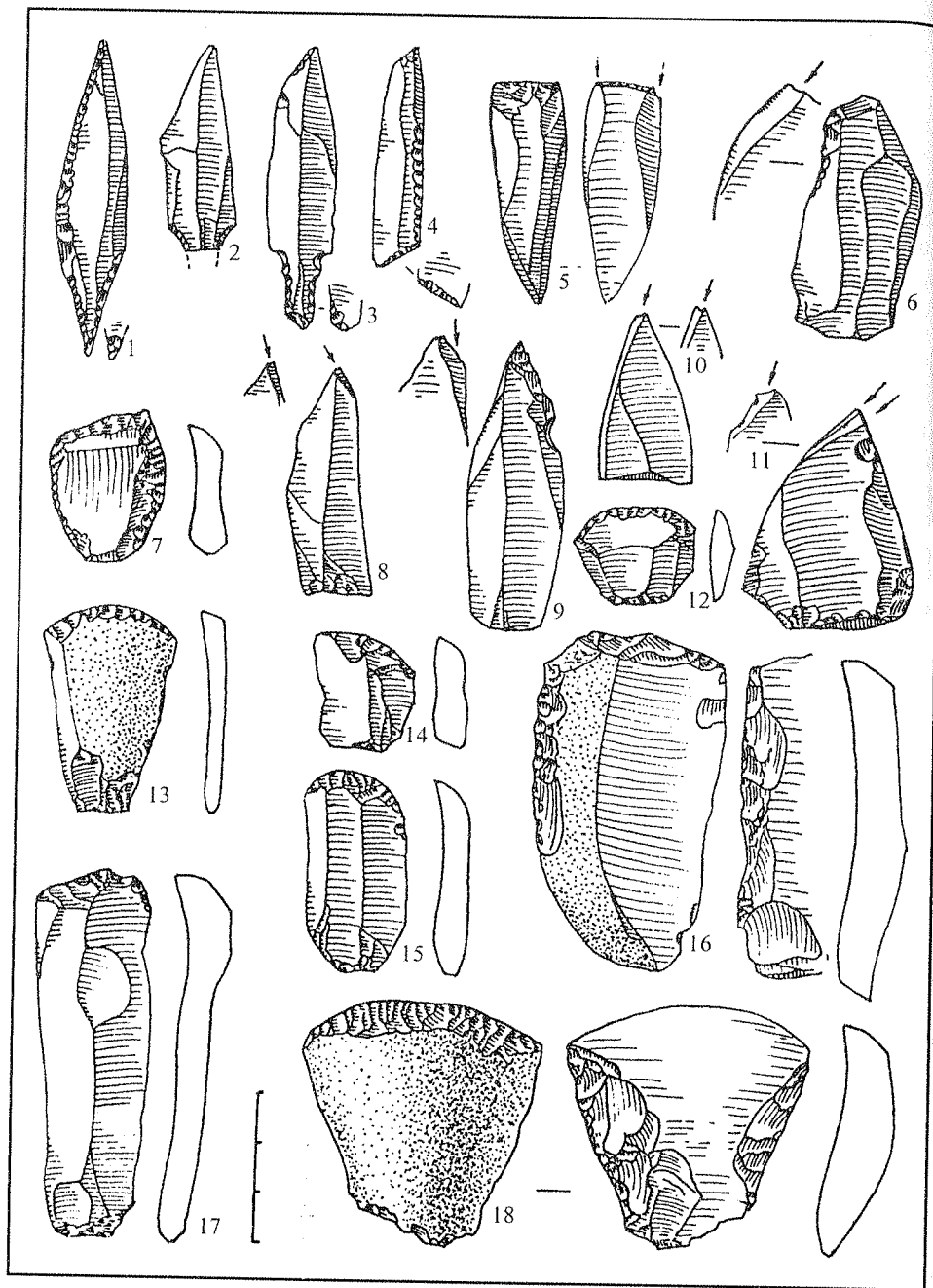
no ir Kundos, kurios vėliau peraugo į neolitinės. Be to, Nemuno kultūra iš pietų buvo veikiamą visos Europos mezolito kultūros laimėjimų.

Taigi, aptariant mezolito laikotarpį, reikės kalbėti apie 4 kultūras: Epipa-leolito, Maglemosės, mezolitinę Nemuno kultūrą ir Kundos.

Apžvalga. Kol svidrinės kultūros datavimas rėmėsi labai abejotinai inter-pretuojamais duomenimis, ypač tarp abiejų Pasaulinių karų, pagrindinėje Svidrų kultūros paplitimo srityje Lenkijoje vyravo nuomonė, kad ši kultūra tęsėsi dar ir Joldijos jūros laikotarpiu ar net siekė Ancyclus ežero laikotarpį (Sawicki 1935). Ir vis dėlto ji buvo laikoma paleolitine, arčiau į mūsų dien- nas atkeliant paleolito pabaigos ribą. Tuo tarpu rytinėje šios kultūros papli- timo srityje, Rusijos teritorijoje, pasielgta priešingai – mezolito pradžia nu- kelta anksčiau – į aleriodą (Воеводский 1940; 1950; Погачев 1966). Taip visa svidrinė ir episvidrinė kultūra pateko į mezolitą. Ir vieni, ir kiti tyrinė- tojai nenorėjo vienos kultūros skaldyti į 2 periodus, nes vien tipologiškai gana sunku, dažnai beveik neįmanoma, išvesti šią ribą. Į gamtos pakitimus neat- kreipta dėmesio, o jos pakitimų riba yra labai ryški ir, kaip minėjome, atsi- rado staiga. Kultūra nespėjo taip greitai pakisti, tačiau vis dėlto įgavo naujų bruožų. Tai visiškas kultūrinių skirtumų išnykimas, prasidėjęs vėlyvojo drias- o laikotarpiu. Taigi epipaleolitas nėra vien chronologinis apibrėžimas: jį reikia suprasti kaip kultūrinę grupę, nes kitos, vėlesnės, mezolito kultūros nėra tie- siogiai iš jos išriedėjusios, o tik paveldėjusios kai kuriuos elementus. Tokia padėtis buvo ir kituose kraštuose: paleolito kultūros daug kur peržengė me- zolito ribą (Tromnau 1981; Зализняк 1989: 80–89). Mėginta net atkakliai ieškoti tipologinio kriterijaus ribai nustatyti, bet vis dėlto teko pripažinti, kad, nepaisant pastarojo pusės šimtmečio tyrinėjimų, vieno kriterijaus nerasta: per- einamasis laikotarpis ir Skandinavijoje, ir Rytų Pabaltijyje, liko epipaleolitas (Schwantes 1923; 1928; 1939). Tuo tarpu tuose kraštuose, kuriuose veikė kontinentaliosios Europos įtakos su Federmeserio kultūros paveldu, perėjimas iš vėlyvojo driasio kultūrų buvo daug spartesnis. Prancūzijos epipaleolito ri- bą žymi gausus mikrolitų pasirodymas (Rozoy 1981). Mezolitui prasidedant, Vokietijoje gerai datuotoje Fryzako (Friesack) stovykloje jau buvo nebelikę jokių paleolito pėdsakų (Gramsch 1987).

Lietuvoje epipaleolito stovyklos nuo paleolito stovyklų pradėtos skirti ne- seniai, tik nustačius pagrindinį kriterijų ribai išvesti – tai visai skirtinga jų to- pografinė padėtis (Римантене 1971; 1974; Rimantienė 1972; 1973b). Tačiau su tuo išryškėjo ir kultūriniai skirtumai.

Paminklai Lietuvoje visi ant I viršsalpinės upių terasos, dažniausiai to- lokai nuo dabartinio kranto. Deja, jų kultūriniai sluoksniai dažnai randami mechaniškai sumaišyti, nes tai vis vietos, kur ilgai ir daug kartų gyventa. Ta- čiau paprastai tokių stovyklų epipaleolito radiniai skiriasi dar patina. Vienin- telėje Dubičių 2-ojoje (Paežeryje) stovykloje epipaleolito sluoksnis (rusvas ortzandas) buvo atkastas po vėlyvesniais sluoksniais, tačiau ir ta stovykla bai- siai apnaikinta bulviarūšių. Epipaleolito radinių surinkta Viečiūnų 2-osios sto- vyklos atskirame lizdelyje, Melnyčelės ežero krante to paties laikotarpio a liz- delyje, daug labai gražių radinių pasitaikė apnaikintoje Pamerkinės stovykloje (pav. 33), tarp Glyno ežero ir pelkės (Glyno ežero 6-ojoje). Būdingų radinių

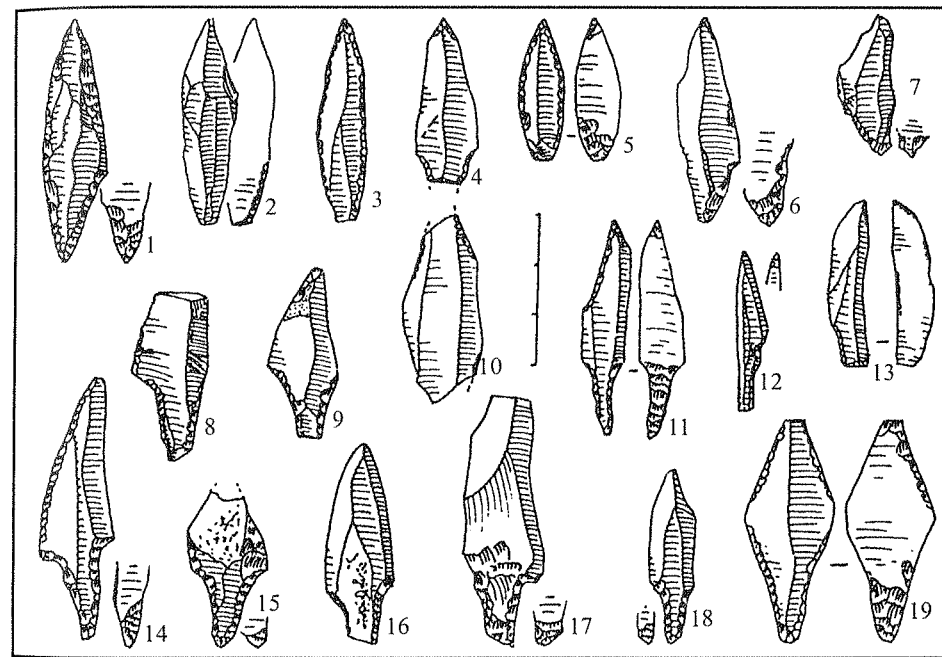
33 pav. Pamerkinė, pagrindiniai epipaleolitinės stov. radiniai: 1-4 – strėlių antgaliai, 5-6, 8-11 – rėžtukai, 7, 12-18 – gremžtukai (LNM)

gaisu Drąseikių stovykloje, Jakštonių 1B – dabartinių Kauno marių apsemtoje pakrantėje; prie rytinės Šventosios upės atskiras epipaleolitinis plotelis buvo Samantonių stovykloje, prie Neries – Saleninkų 2-ojoje bei 3-iojoje stovyklose ir kt. Svarbiausi paminklai paskelbti (Римантене 1971; Rimantienė 1972).

Kilmė labai aiški – tai visiškai susiliejusių paleolito pabaigos kultūrų sąsa. Neprisitaikiusios prie naujų preborealinio klimato sąlygų, epipaleolitinės giminės išsisklaidė į visas puses. Į šiaurę medžiotojus galbūt traukė šiaurės elniai, tačiau kas juos viliojo į pietus – neaišku.

Inventorius. *Titnago dirbiniai.* *Skaldytinių* stovyklose ne daug, ir jie paprastai labiau sunaudoti negu paleolitiniai. Pasitaiko dvigalių paleolitinio tipo skaldytinių pvz., Jakštonių 1b stovykloje, bet daugiausia trumpų vienagalių, pvz., Dubičių 2-ojoje stovykloje. Nuo jų skeliamos plačios ir stambios skeltės, kurios paskui dalijamos paleolitinė technika.

Strėlių antgaliai gaminami laikantis paleolito tradicijų. Tos pačios stovyklos, pvz., Drąseikių, antgaliai nepaprastai įvairių tipų. Dar dažnai aptinkama karklo lapo pavidalo neįsmaugta įtvara, pakraščiais dailiai retušuota gerąja puse ir menkai – blogąja (pav. 33: 1; 34: 1, 5-7), kartais lieka tik siauras pakraštinis retušas (pav. 34: 2-4, 10). Pasitaiko antgalių staigiai susiaurinta re-

34 pav. Įvairūs epipaleolitiniai strėlių antgaliai: 1-4, 8, 15, 18 – Drąseikiai, 6, 12, 13 – Saleninkų 3-ioji, 7, 11 – Glyno 6-oji, 9, 10 – Saleninkų 2-oji, 13, 14 – Samantony, 16, 19 – Dubičių 2-oji (LNM)

tušuota viršūnėle (pav. 34: 4). Ilgi retušuoti antgalių pakraščiai paleolitui nebūdingi, tačiau panašių pasitaikė jau pačiame paleolito gale, pvz., Glyno ežero 1-ojoje stovykloje ant III viršsalpinės terasos (pav. 10: 10) ir epipaleolitineje Pamerkinės stovykloje (pav. 33: 1) ant I viršsalpinės terasos. Reikia manyti, kad šias stovyklas skyrė labai trumpas laiko tarpas – abi jos buvo vienoje ir kitoje paleolito ir mezolito sandūros pusėje.

Kotiniai antgaliai daugiausia turi arba siaurą apvalią, spyglio pavidalo įtvarą (pvz., Jakštonių 1a, Glyno 6-ojoje ir kt.) (pav. 34: 11), arba gana plačią, tokią, kad visas antgalis primena peilį (pvz., Drąseikių, Dubičių 2-ojoje, Saleninkų 3-ojoje, Pamerkinės ir kt.) (pav. 33: 2, 3; 34: 16–18). Blogojoje pusėje įtvaros dažniausiai neretušotos arba labai menkai retušotos. Kartais tokie strėlių antgaliai panašūs į Bromės ar Arensburgo antgalių tipus (pvz., Drąseikių, Saleninkų 2-ojoje) (pav. 34: 9, 15). Vienašoniai antgaliai (pvz., Saleninkų 3-ojoje, Samantonių, Drąseikių) (pav. 34: 8, 12–17) jau labai nutolę nuo paleolitinių prototipų. Epipaleolitui būdingi ir į rombą panašėjantys antgaliai (pav. 34: 19).

Retkarčiais pasitaiko lancetus ar mikrolitus primenančių antgalių (pav. 33: 4). Jų preborealyje dažniau pasitaiko Pietų Skandinavijoje, kuri arčiau Vidurio Europos Federmeserio kultūros centrų (Larsson 1990: pav.5).

Pagrindinis *gremžtuko* tipas – stambus, rūpestingai retušuotais išriestais ašmenimis (pav. 33: 13, 15–18), rečiau pailgas galinis, dažniausiai trumpas, gana storas ar beveik apskritas; tokių labai daug rasta Drąseikių ir Pamerkinės stovyklose (pav. 33: 7, 12, 14).

Dauguma *rėžtukų* trumpi, platūs kampiniai arba šoniniai (pav. 33: 6), rečiau pasitaiko vidurinių (pav. 33: 8–10). Gausėja grandukų-rėžtukų (pav. 33: 5).

Daugėja *netipiškų* dirbinių: įvairių retušuotų skelčių bei nuoskalų, specialios paskirties įrankių, ovalinių kirvelių.

Kaulo dirbinių dar nepavyko susieti su titnago dirbiniais, tad juos aptarsime kartu su Kundos kultūros radiniais.

Chronologija. Pagal Lietuvos stovyklų topografiją, epipaleolitas sietinas su Joldijos jūros laikotarpio pradžia, kai įsirežė upės ir pasidarė gyvenama I viršsalpinė terasa. Taigi jis turėjo prasidėti VIII tūkstantmečio pr. Kr. pradžioje. Pabaigos riba neaiški. Tačiau upių salpose tokių stovyklų nerandama, tad reikia manyti, kad jos buvo tik minėtu laikotarpiu. Tai patvirtina ir kaimyninių bei tolimesnių kraštų epipaleolitinio tipo stovyklų datos. Ir Lenkijos tyrinėtojų nuomone, Svidrų kultūra (Mazovijos ciklas) turėjusi egzistuoti ir epipaleolite, nes ankstyviausios mezolitinio tipo (Komornicos) stovyklos datuotos apie 7300 m. pr. Kr., t. y. preborealio ir borealio sandūra (Schild 1975: 334). Preborealiui skiriama ir Pinbergo stovykla Holšteine, Vokietijoje, su visais paleolito požymiais, bet jau turinti ir mezolitinį ovalinį kirvelį (Rust 1958).

Pastaruoju metu iš artimiausios kaimynystės nemaža mezolitinių sluoksnių datuota pagal C14 Estijoje ir Latvijoje (Loze, Liiva 1990). Paga! Estijos

epipaleolitinės stovyklos Pulio datas, preborealio ir borealio riba turėtų būti apie 9100 m. nuo dabarties (7150 m. pr. Kr.). O pačios stovyklos, kurios inventorius ir pagal laikotarpį atliepia Lietuvos epipaleolito kultūrą (Jaunits ir kt. 1987: 27 tt), nekalibruotos datos yra tokios:

(TA-245) 9600 ± 120 (7650 ± 120 m. pr. Kr.)

(TA-176) 9575 ± 115 (7625 ± 115 m. pr. Kr.)

Paplitimas. Epipaleolito paminklų rasta ne tik pietinėje Lietuvos dalyje, bet ir kiek į šiaurę nuo Neries – ties Neries ir Šventosios santaka (Saman-tonys). Ar buvo jų dar šiauriau – tuo tarpu nežinome. Tikriausiai rasime bent vieną kitą stovyklą, nes jų aptikta net Latvijoje (Zaropcka 1981). Pietuose šio tipo kultūros pėdsakų, atrodo, būta bent jau Lenkijos šiaurės rytuose (Kozłowski S. K. 1989: 192–193) ir Pietų Baltarusijoje iki Pripetės, kur ji susidūrė su pietinių kultūrų paplitimo sritimi. Rytuose ji turėjo siekti maždaug iki dabartinės Baltarusijos vidurio. Tuo pat metu viso Europos miškų ruožo rytinėje dalyje irgi buvo paplitusios įvairios epipaleolito kultūros. Kultūros su episvidriniais elementais sudarė atskiras salas Volgos ir Okos tarpupyje (Кольцов 1966; 1975), Kryme (Векилова 1961; 1966), Rumunijoje (Nicolaescu-Plopsor 1961) ir kt.

DĖL MAGLEMOŠĖS TIPO KULTŪRŲ

Apžvalga. Pagal šio amžiaus pradžioje Maglemosės durpyne ištirtąsias stovyklas (Sarauw 1903; 1911; 1914) pavadintoji kultūra per ilgą laiką įgavo naują turinį. J. G. D. Klarkas (Clark 1936; 1950; 1965) tuo vardu vadino visas Vakarų ir Pietų Pabaltijo kultūras, vartojusias ovalinius kirvelius, kaulo dirbinius, kai kuriuos mikrolitus, turėjusias savitą meną, ir skyrė jas nuo piečiau paplitusių tardenuazinių. H. Švabedisenas (Schwabedissen 1944) siūlė Šiaurės srities (Nordischer Kreis) vardą. Laikui bėgant išryškėjo skirtybės tarp atskirų paminklų ir buvo siūlyta daug naujų vardų jos variantams: Klosterlundo, Diuvenzės, Sverdborgo, Star Karo, Kungemosės ir kt. Išryškėjo jų artimi ryšiai ir skirtybės, atsiradusios dėl kitų negiminiškų kultūrų įtakos (Becker 1953). Lietuvos paminklams artimiausi Sverdborgo bei Kungemosės variantai (Broholm 1924; Jørgensen 1956). Skirtumus mėginta išreikšti statistiškai ir grafiškai, tačiau tai galiausiai padėjo apibūdinti jas, bet neišsprendė jų variantų kilmės klausimų. Nutrukstančios tarpinės tų kultūrų grandys neleidžia susidaryti aiškios nuomonės apie jų tarpusavio santykius. Todėl tradiciškai ir paliekame Maglemosės vardą visai grupei.

Pastaruoju metu lenkų literatūroje atsirado naujų vardų – Janislavicų kultūra, Vyslos ciklas, kurių negalime nepaminėti, nes į šias kultūras nesėkmingai mėginta įtraukti ir Lietuvos paminklus (Kozłowski S. K. 1972: 232–242; 1989: 154–165; Więckowska 1975: 378–393; Więckowska, Marczak 1967). Svarbiausia, kuo jie skiriasi nuo Maglemosės tipo paminklų, yra tai, kad ne-

35 pav. Maksimonių 4-oji stov. 1963 m.

turi ovalinių kirvelių, įstatomųjų ie-
tigalių ašmenėlių ir kai kurių strėlių
antgalių.

Maglemosės kultūrai labai būdin-
gi kaulo bei rago dirbiniai, tačiau la-
bai retai net ir vakarinėje jos papli-
timo srityje pavyksta kartu rasti vi-
są dirbinių kompleksą. Tad apie Pa-
baltijo ryšius su Maglemosės kultū-
ra tegalima spręsti iš nedaugelio pa-
minklų su vien titnago inventoriumi,
iš pavienių titnago bei kaulo dirbinių
tipų įsiliejimo į vietines Nemuno ir
Kundos kultūras.

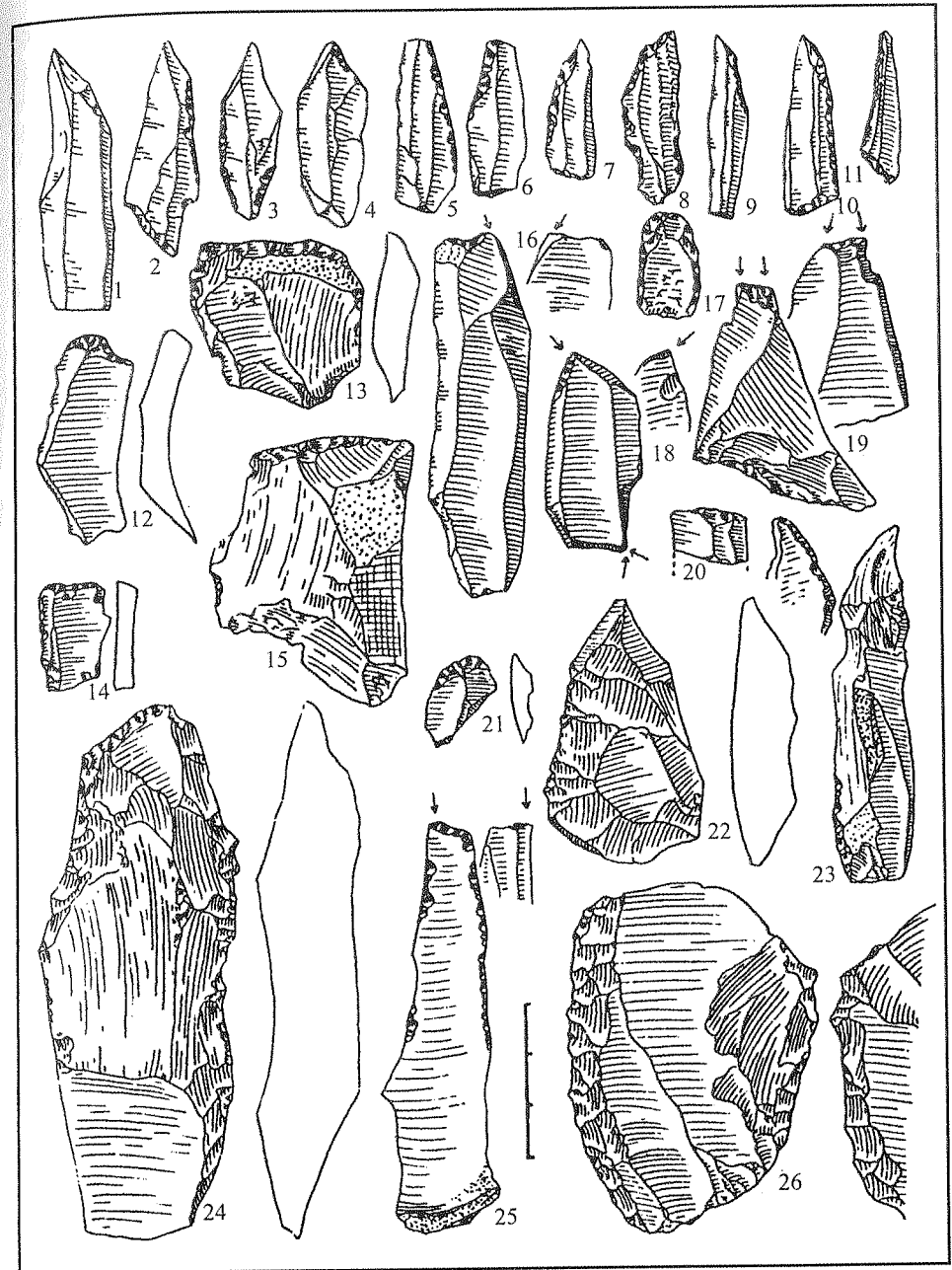
Anksčiau Pabaltijo archeologijos
literatūroje Maglemosės kultūros klausimas apskritai nebuvo keliamas. Tik už-
simenama apie kai kurių Kaliningrado srities, Latvijos ir Estijos kaulo dirbi-
nių panašumą į Maglemosės kultūros dirbinius. Tik ištyrus mažą, tačiau sa-
vitą neolitiką Maksimonių 4-ąją stovyklėlę, kilo mintis, kad veikusi ne
tik kultūros įtaka, bet mūsų teritoriją turėjusios pasiekti ir kai kurios anks-
tyvos šios kultūros žmonių grupės (Jablonskytė-Rimantienė 1966).

Paminklų Lietuvoje labai nedaug. Ryškiausia yra minėta nedidelė Mak-
simonių 4-oji stovykla ant I viršsalpinės terasos su vien Maglemosės kultū-
rai būdingu radinių kompleksu (pav. 35, 36) (lent. VI).

Kilmės beišskant, negalima šio plataus kultūrų ciklo traktuoti kaip viet-
nių kultūrų. Daugiau reikia traktuoti kaip laiko dvasios sukurtą stilių, kuris
brovėsi į kitas kultūras ir tuojau susiliejo su jomis. Mūsų paminklus mėgi-
nama kildinti iš Vakarų, nes ten jau preborealyje atsiradę šio tipo kultūros
kompleksų. Iš kur ten jie atėję, neišaiškinta – greičiausiai iš Vidurio Europos.
Kaip jau kalbėta, suplakti Maksimonių 4-osios stovyklos tipo paminklų su Ja-
nislavicių kultūra negalima*.

Inventorių sudaro palyginti stambūs dirbiniai, tikrų mikrolitų kaip ir nėra.
Skaldytiniai laivėlio pavidalo arba aukšti kūginiai. Strėlių antgaliai (pav. 36:
1–11) į vieną pusę nusklembta viršūne ir nulaužtu arba retušuotu pagrindu,
siauri trikampiai, netaisyklingi rombai ir net lancetai su įtvara. Peiliai (pav.
36: 20, 23) stambūs ir ilgi. Skeltės dalytos mezolitui būdinga vadinamąja
mikrorėžtukų technika. Gremžtukai pailgi arba trumpi (pav. 36: 12–15, 21).

*Janislavicių kultūroje mėginta skirti tris grupes: Vistkos, rytinę ir Maksimonių (Kozłowski S. K. 1972: 146), ir sukurta teorija, pagal kurią ją reiktų kildinti iš Rytų. Manoma, jog
anksčiausiai ši kultūra pasireiškusi Lietuvoje ir Baltarusijoje (Kozłowski S. K. 1972: 162;
Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1977: 239–240; Кольцов 1975), tačiau to įrodyti nega-
lima. Janislavicių kultūra paplitusi piečiau; šiaurinė riba siekia Plocko bei Belsko aukštumas,
pietinė – Karpatų priekalnes, rytinė – teritoriją ties Sano upe (Więckowska 1975: 388, 389,
žem. 91).

36 pav. Pagrindiniai Maksimonių 4-osios stov. radiniai: 1–11 – strėlių antgaliai, 12–15,
21 – gremžtukai, 16, 18, 19, 25 – rėžtukai, 17, 20, 23 – peiliai ir specialios paskirties įran-
kiai, 22, 24, 26 – kirveliai (LNM)

Rėžtukai paprastai kampiniai, viena retušuota, kita nuskelta briauna (pav. 36: 16, 18, 19, 25). Aptikta specialios paskirties dirbinių (pav. 36: 17). Būdingi įvairūs dažniausiai siauri ir ilgi ovaliniai kirveliai (pav. 36: 22, 24). Taigi šis kompleksas aiškiai skiriasi nuo epipaleolitinio, taip pat nuo Nemuno kultūros dirbinių komplekso, nors į pastarąją kultūrą jis įsiliejo.

Maglemosės kultūrą dažniausiai skiria pagal kaulo dirbinius. Susieti juos su titnaginiais pavyksta ne visada, juo labiau, kad Maglemosės tipo kaulo dirbiniai kartojasi ir kitose mezolitinėse (ir vēlesnėse) kultūrose. Todėl Lietuvoje rastuosius kaulo dirbinius panagrinėsime kartu su Kundos kultūros radiniais, nes jie ir sudarė vieną iš pagrindinių Kundos kultūros komponentų.

Chronologiją galima nustatyti iš Maksimonių 4-osios stovyklos topografijos palyginimų su kitais paminklais. Topografija (I viršsalpinės terasos pakraštyje) liudija ankstyvąjį mezolitą (VIII–VII tūkstantmetis pr. Kr.). Be to, žeberklų ašmenėlių bei trapecijų nebuvimas – taip pat aiškus mezolito pirmosios pusės, kitaip sakant, borealinio klimato laikotarpio, požymis. Stambūs lancetiniai antgaliai, kreivieji rombai gretintini, pvz., su Vakarų Pabaltijo stovyklomis Kungemose, Diuvenze, kurios datuojamos borealinio laikotarpio pradžia (Brøndsted 1960: 113).

Tuo tarpu Lenkijoje vadinamoji Janislavicų kultūra, arba Vyslos ciklas, daugiausia skiriama mezolito antrajai pusei, nes stovyklų dirbinių kompleksuose paprastai būna trapecijų (Więckowska 1975: 379–380). Mėginama pritempti iki borealinio laikotarpio, tačiau šios neaiškios datos nieko neduoda, nes remiamasi Maksimonių 4-osios stovyklos radinių, tarp kurių yra ir Janislavicų kultūrai skiriamų elementų, arba Kaliningrado srities Menturių (dab. Sečenevo, Ozersko raj.) ietigalio su ašmenėliais (beje, Janislavicų kultūrai visai nebūdingo) datavimu (Kozłowski S. K. 1972: 159–161; Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1977: 239).

Taigi reikėtų manyti, kad Maksimonių 4-osios stovyklos tipo paminklai priklausė gana trumpam ankstyvajam borealio laikotarpiui (tikriausiai VII tūkstantmečiui pr. Kr.) ir greitai įsiliejo į susidarantią vietinę Nemuno kultūrą, kurioje paveldėti senieji elementai, kaip matysime, išsilaikys iki pat neolito, tačiau jau kaip kitos kultūros komponentai.

Applitimas gana neaiškus. Lietuvoje turime vos keletą grynų šio tipo paminklų*. Vakarų Pabaltijyje irgi nedaug panašių paminklų. Išaiškinti, kas sieja šias grupes ar kultūras, labai trukdo geografinės aplinkybės. Maglemosės tipo (plačiąja prasme) kultūros paplito Jutlandijoje bei Britanijoje sausumos laikotarpiu, kai visos salos ir pakrantės sudarė vieną žemyną. Prasiveržus Litorinos jūrai ir atsiskyrus saloms, daugybė borealinio laikotarpio stovyklų pa-

teko po vandeniu ir dabar tebėra nepasiekiamoje gelmėje. O pietinės Baltijos jūros pakrantės stovyklos taip pat labai sunkiai surandamos, nes manoma, kad jos galėtų slūgsoti padengtos 5–7 m storio Litorinos jūros pripildytų įlankų nuosėdų. Galime pamatyti tik labiau į pietus nebe tokią ryškią Maglemosės kultūros įtakos sritį.

Maksimonių 4-ąją stovyklą ir kt. paminklais Lietuva įeina į didžiąją Maglemosės tipo kultūrų ciklo zoną, kurios rytinė riba turbūt ir yra Lietuvos teritorija. Ši zona labai nevienalytė, tačiau joje kartojasi pagrindinių dirbinių tipų kompleksai. Nežiūrint to, visur šalia gyvavo ir įvairūs vietiniai variantai. Vakaruose šio tipo kultūros prasidėjo anksčiau, Lietuvoje dar klestint epipaleolitei.

MEZOLITINĖ NEMUNO KULTŪRA

Apžvalga. Iki XX a. šeštojo dešimtmečio mezolito tyrinėtojai vis dar laikėsi XIX a. gale sukurtų koncepcijų, pagal kurias visas Vidurio ir Šiaurės Europos mezolitas turėjo tilpti į tardenuazinę ir kampininę kultūras. Pirmiausia, kaip minėta, nepritapo Maglemosės tipo kultūros. Jas mėginta išskirti, ir galbūt daugiausia prie to prisidėjo O. Mengynas (Menghin 1931), kuris ieškojo atskiros kaulinės kultūros.

Tarp Vidurio Europos mezolito tyrinėtojų tam tikrą laiką buvo populiarus „sviderio-tardenuazo“ terminas (Zotz 1931; 1932). Juo tapatinami 2 skirtingi ir tuo metu dar mažai buvę pažįstami kultūriniai kompleksai, deja, dažnai pagrindu imant mechaniškai sumaišytus radinius (Rotherth 1936: 23–37, 64; Kozłowski L. 1936: 252–258). Kiti autoriai (Schwabedissen 1944: 200) šituo vardu bandė pavadinti kultūras, kuriose šalia mezolitui būdingų dirbinių tipų dar pasitaikydavo ir epipaleolitinio tipo kotinių antgalių. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje Lenkijoje, sukaupus daugiau mezolitinį stovyklų kompleksų, atsisakyta iki tol vartotų „tardenuazinės“ bei „sviderio-tardenuazinės“ kultūros pavadinimų, juoba, kad paaiškėjo, jog pastarasis terminas neatitinka Lenkijos medžiagos (Schild, Więckowska 1961; Więckowska 1964: 263; 1975: 349), taip pat mėginta suprasti tariamąją „kampininę“ kultūrą (Kozłowski J. K. 1973). Bandyta Lietuvos mezolito kulūrai rasti vietą, neatsisakant senojo pavadinimo, vaizduojant Lietuvos „sviderio-tardenuazinę“ kultūrą, iš vienos pusės apsuptą tardenuazinės, o iš antros – svidrinės (Формозов 1959: 78).

Sukaupus daugiau medžiagos, ypač iš mažų, vienasluoksnių stovyklų tyrinėjimų, susidarė aiškesnis vaizdas, kad Lietuvoje, Kaliningrado srityje ir iš dalies Baltarusijoje paplitusios mezolitinės stovyklos su savitu, besikartojančiu dirbinių kompleksu. Pradžioje jis buvo pavadintas mikrolitinės-makrolitinės kultūros vardu (Римантене 1971: 125–172; Rimantienė 1972: 65–90), vengiant Nemuno kultūros pavadinimo, nes šis jau anksčiau imtas taikyti ne-

*S. Kozlovskio paskelbtuose žemėlapiuose (Kozłowski S. K. 1972: žem. 19; 1973: žem. 16) į šią grupę sudėti nieko bendra su Maksimonių 4-ąją stovyklą neturintys paminklai (pvz., Eigulių I d, Samantonių, Kampiškių, Jonionių ir kt.), kuriuose – ir tai ne visuomet – pasitaikė lancetinių arba į juos panašių antgalių, neatsižvelgta į visą kitą inventorių.

37 pav. Paštuvos stov. 1961 m.

1977: 246–247). Dalis paminklų paskelbta (Rimantienė 1972; 1973a; РИ-МАНТЕНЕ 1971; 1974).

Paminklų Lietuvoje labai gausu, tačiau radinių kompleksas gana vienas. Tai rodo, jog jie vietinės kilmės. Pagal stovyklų topografiją ir kai kuriuos inventoriaus požymius paminklus galima skirti į 3 grupes.

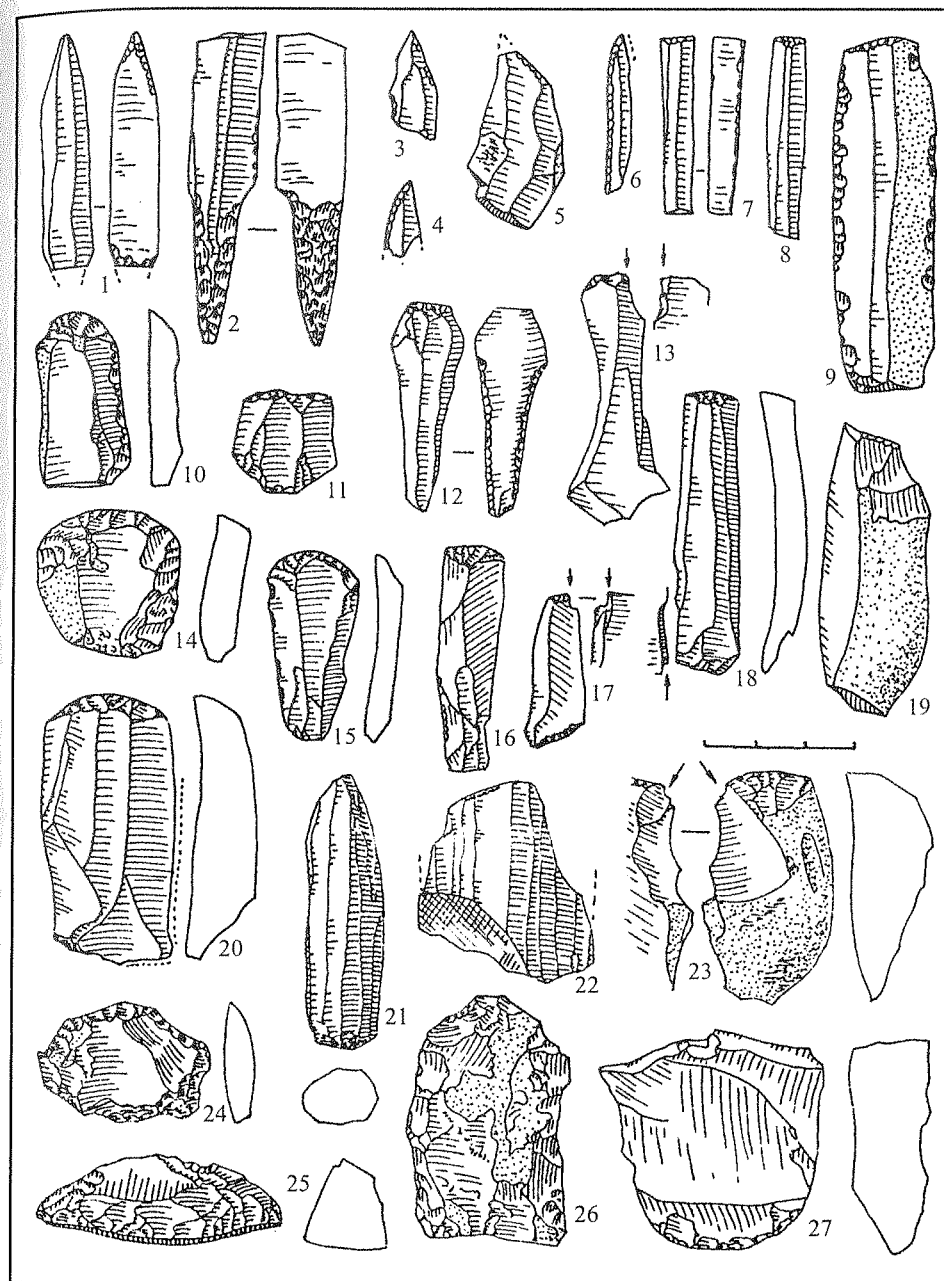
Ankstyvajai – pirmajai grupei būdinga tai, kad visi paminklai ant salpos, jų inventoriūs gana stambūs, ypač didelės nuoskalos-atliekos, tarp dirbinių nėra trapecijų. Iš šios grupės minėtinos stovyklos prie Nemuno: Paštuvos (pav. 37, 38), Brūžės, Virbaliūnų, Kačerginės ir kt.; Pietų Lietuvoje, pvz., Derėžnyčios 15-oji. Radiniai dažnai būna padengti plona peršviečiama patina.

Antrosios grupės paminklai visi ant aukštųjų upių terasų – tai maksimalios Litorinos transgresijos meto stovyklos. Jos jau skirtinos vėlyvajam etapui, nes visų inventoriuje aptinkama trapecijų, episivdriniai antgaliai labai nutolę nuo savo prototipų, padaugėjo mikrolitų, susmulkėjo skalda ir dirbiniai. Minėtinos šios stovyklos: prie Nemuno Žemųjų Kaniūkų 1-oji (pav. 39) (apatinis sluoksnis), Raudondvario 1-oji (vidurinis sluoksnis), Netiesų 1-oji (vidurinis sluoksnis), Alksniakiemio, Druskininkų 8-oji (pav. 40), Švendubės 1-oji ir daugelis kitų. Prie Merkio labai charakteringa Merkinės 3a stovykla, Kaibūčių 1-oji ir kt.

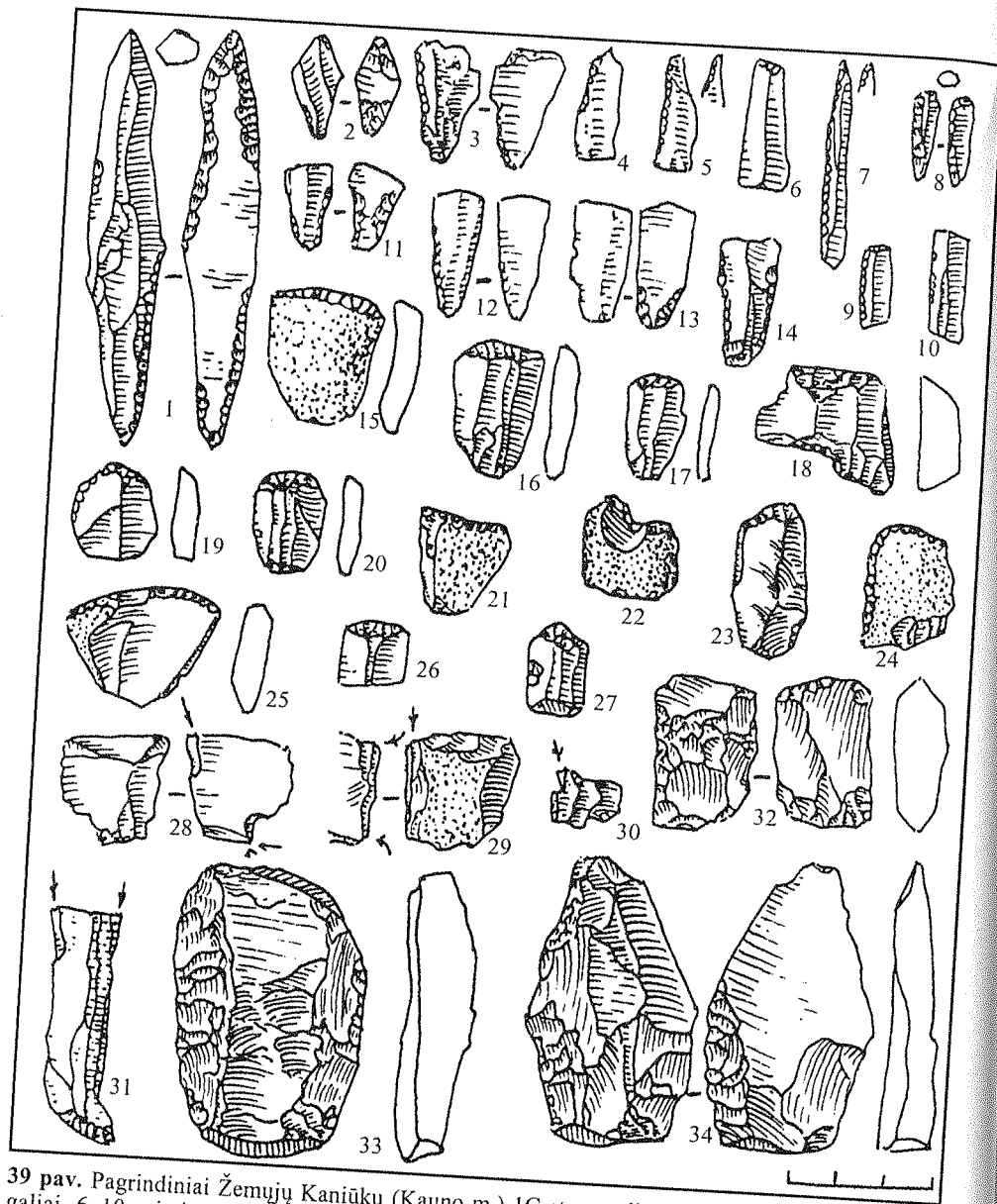
Trečiosios grupės paminklai vėl ant salpos. Nuo pirmosios jie skiriasi dirbinių ir skaldos smulkumu; dirbiniai paprastai be patinos, be to, stovyklos dažnai būna toliau nuo vandens. Ryškiausi pavyzdžiai prie Nemuno: Lampėdžių (pav. 41), Kampiškių 1-oji, 2-oji ir 3-ioji, Jonionių ir kt. Prie Neries – Saleninkų 1-oji, 2-oji ir kt. Daug nedidelių šio tipo stovyklų buvo Varėnos rajone prie įvairių upelių bei ežerėlių, pvz., Derėžnyčios 27-oji buvusio ežero krante, Derėžnyčios 52-oji, Gaidžių salos prie Kašėtų ir kt.

Kilmė labai sudėtinga, bet aiški. Iš dirbinių tipų apžvalgos matyti, kad didelė inventoriaus dalis – episivdriniai antgaliai, ovaliniai kirveliai ir visas senasis gremžtukų bei rėžtukų rinkinys – paveldėta iš Vakarų Pabaltijo vėlyvojo paleolito kultūrų. Antrasis komponentas mezolitinis – šiaurietiškos, Maglemo-

olitinei kultūrai. Tačiau kadangi ši kultūra kaip tik ir buvo vadinamosios mikrolitinės-makrolitinės kultūros tęsinys, vardas pasirodė ypač tinkamas, o norint ją atskirti nuo neolitinės, siūlyta vadinti mezolitinės Nemuno kultūros vardu (Rimantienė 1973a) – jis rodė ir geografinę priklausomybę, ir vietą kultūrų raidoje. Vardas tuoj prigijo archeologijos literatūroje (Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1975: 327–328;

38 pav. Pagrindiniai Paštuvos stov. radiniai: 1–5 – strėlių antgaliai, 6–8 – ašmenėliai, 9, 19 – peiliai, 10, 14–16, 18, 20, 24 – gremžtukai, 11 – grandukas, 12 – gražtelis (?), 13, 17, 18, 23 – rėžtukai, 21, 22 – skaldytiniai, 25 – retušavimo įrankiai, 26, 27 – kirveliai (LNM)

39 pav. Pagrindiniai Žemųjų Kaniūkų (Kauno m.) IC stov. radiniai: 1-5, 11-14 – strėlių antgaliai, 6-10 – ietigalių ašmenėliai, 15-20, 25 – gremžtukai, 21, 23, 24, 26, 27 – specialios paskirties įrankiai, 22 – grandukas, 28-31 – rėžtukai, 32-34 kirveliai (LNM)

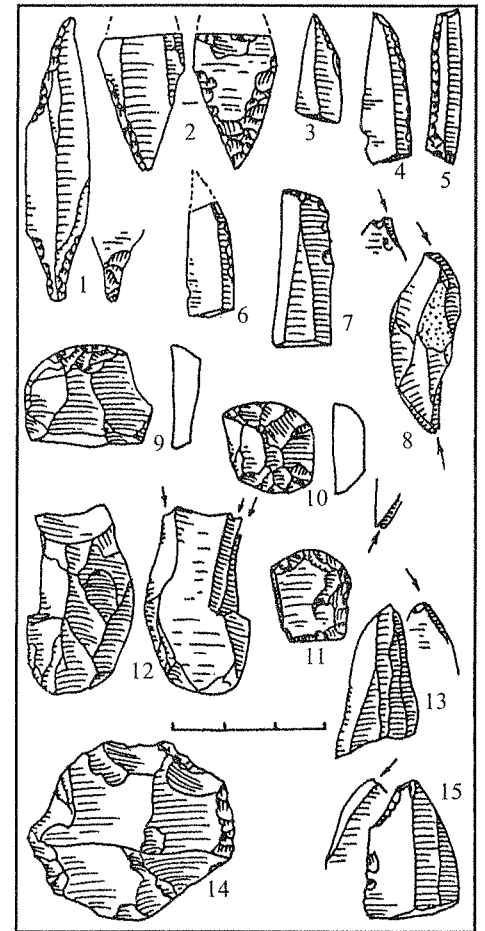
sės tipo kultūros plačiąja prasme, kilmės (Rimantienė 1973a). Ta Lietuvą pasiekusi srovė turėjo būti kilusi iš Arensburgo tipo kultūrų srities, taigi, šiaip ar taip, giminiška toms kultūroms, kurios Lietuvoje buvo įsigalėjusios paleo-

lito pabaigoje. Iš čia gautas visas įvairių lancetų rinkinys ir, be abejo, ovaliniai kirveliai bei pleištai atėjo antrą kartą. Tačiau su ankstyvuju mezolitu baigėsi ir Vakarų įtaka. Toliau veikė Pietų ir Pietryčių kultūros. Tai buvo visoje Europoje plintančio stiliaus rytinis variantas: retušuoti ietigalių ašmenėliai, perlaužtieji rėžtukai ir kt.

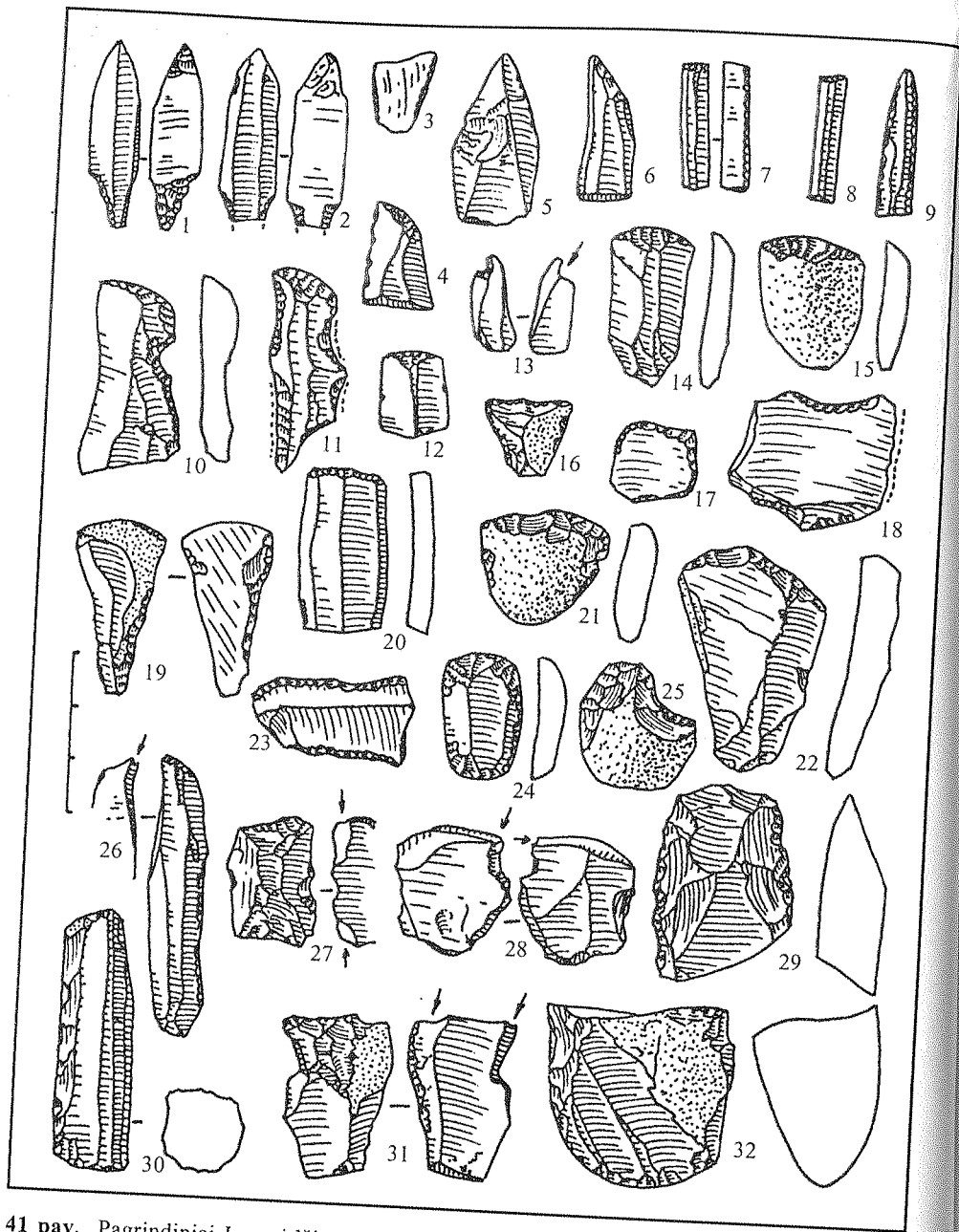
Čia verta užsiminti apie mezolite paplitusios Volgos-Okos tarpupio ir Lietuvos kultūros panašumą (Кольцов 1965). Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad bendrybių yra daug. Tačiau, išnagrinėjus atskirus komponentus, matyti, jog ši kultūra bus susidariusi visai savarankiškai, tik iš panašių elementų: epipaleolitinio palikimo, atėjusio iš vakarų, ir mikrolitinių elementų, atėjusių iš pietų. Skirtumas tas, kad Volgos-Okos tarpupyje nėra nordiškojo (Maglemosės) komponento, nes, matyt, nuo mezolito pradžios ryšiai su Vakarais buvo nutrūkę.

Inventorius (lent. VII). **T i t n a g o d i r b i n i a i.** Skaldytiniai aiškiai skiriasi nuo paleolitinių. Dvigalių aptinkama tik kaip ovalinių kirvelių ruošinių. Būdingi įvairūs kūginiai ir piramidiniai skaldytiniai trumpoms vidutinio pločio skeltėms skaldyti (pav. 42: 1, 5). Retkarčiais pasitaiko didelių kūginių skaldytinių ilgoms plačioms skeltėms (pav. 38: 22; 42: 6). Pačiuose vėlyviausiuose paminkluose (pvz., Lampėdžių, Kampiškių ir kt. stovyklose) jie, kaip ir visas inventorius, labai susmulkėjo. Įsigalėjo skelčių nuspaudimo rago viršūne technika.

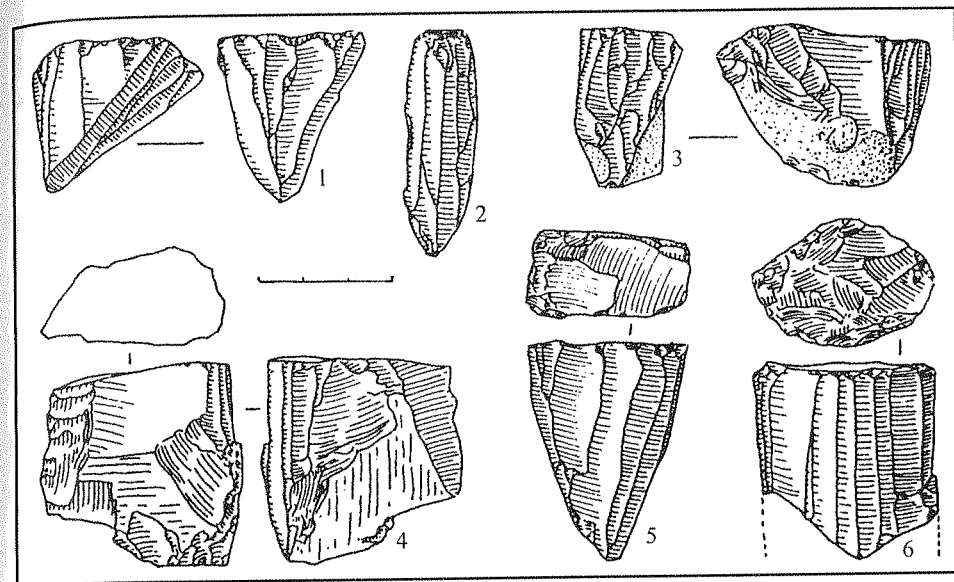
Siauroms skeltėms – ietigalių ašmenėliams – skaldyti gaminami dvejetainiai skaldytiniai: laivelio pavidalo ir laibieji. Laivelio pavidalo skaldytiniai nuo paleolitinių prototipų skiriasi tuo, kad anie buvo taikyti paprastoms trumpoms skeltėms skelti, o šie – tik visai siauroms ir labai tiesioms. Skeltelės skeltos tik iš vieno galo, antrasis galas skirtas įsitverti. Tokių skaldytinių pagrindai

40 pav. Pagrindiniai Druskininkų 8-osios stov. radiniai: 1-4, 6 – strėlių antgaliai, 5 – ašmenėlis, 7 – peiliukas, 8, 11, 13, 15 – rėžtukai, 9, 10, 12 – gremžtukai, 14 – skaldytinis (LNM)

41 pav. Pagrindiniai Lampėdžių (Kauno m.) stovyklos radiniai: 1-6 – strėlių antgaliai, 7-9 – ašmenėliai, 12, 16, 17, 19 – specialios paskirties įrankiai, 13 – mikrorėžtukas, 14, 15, 20-22, 24 – gremžtukai, 18, 25 – grandukai, 10, 11, 23 – peiliai, 26-28, 31 – rėžtukai, 29-32 – kirveliai, 30 – skaldytinis (LNM)

42 pav. Skaldytiniai: 1 – Jonionių stov., 2 – Virbaliūnų stov., 3 – Merkinės 3a stov., 4-6 – Maksimonių 1-oji stov. (LNM)

paprastai išlyginti (pav. 42: 3, 4)*. Pats svarbiausias, tik mezolitui būdingas skaldytinių tipas yra laibieji (kartais vadinami pieštuko pavidalo) (pav. 38: 21; 41: 30; 42: 2), kurių randama nuo pačių ankstyviausių iki vėlyviausių Nemuno kultūros paminklų – nuo Paštuvos iki Lampėdžių. Jie iš visų pusių apskaldomi, pagrindas dažnai palygintas nuoskalėlėmis, šonai kai kada būna pataisyti – paretušuoti, kaip Lampėdžių skaldytinio. Kartais skaldytiniai vėliau būdavo naudojami kaip retušavimo įrankiai. Mezolito stovyklose rečiau aptinkamas disko pavidalo skaldytinis nuoskaloms skelti (pav. 40: 14).

Strėlių antgaliai labai įvairūs. Iki pat neolito išsilaikė *episvidriniai* (pav. 38: 1; 40: 1, 2) – jie yra vienas būdingiausių šios kultūros požymių. Nuo paleolitinių ir net epipaleolitinių prototipų jie daug kuo skiriasi: dažniausiai būna padaryti iš labai tiesių skelčių, lygiagrečiomis briaunomis, viršūnė iš abiejų pusių staigiai susiaurinta (pav. 38: 1; 41: 1, 2). Charakteringa ir į vieną pusę nusklembta viršūnė (pav. 40: 1), aiškiai rodanti lancetinių antgalių įtaką. Įtvara iš blogosios pusės dažnai dar retušuojama plokščiu retušu. Pirmosios ir antrosios grupės stovyklose, pvz., Paštuvos, Derėžnyčios 15-ojoje, Netiesų 1-ojoje, Merkinės 3a, Druskininkų 8-ojoje ir kt., šio tipo antgaliai paprastai dar gan stambūs ir taisyklingi, nors panašių pasitaiko iki pat mezolito pabaigos. Tačiau šalia jų, jau antrosios grupės paminkluose, atsiranda ir daug mažų

*Dėl savo dailumo literatūroje jie kartais vadinami gremžtukais su rankena. Ar tikrai vėliau, sunaudoti skeltėms, jie galėjo būti vartoti kaip gremžtukai, kiekvienu atveju galėtų parodyti tik trasologiniai tyrimai.

antgaliukų (pvz., kai kurie Žemųjų Kaniūkų 1-osios, Netiesų 1-osios, Merkinės 3a ir kt. stovyklų), tik iš tolo primenančių episvidrinius. Tolimiausi šio tipo antgalių variantai yra vien tik pakraščiais retušuotos skeltės abiem smailiais galais. Be to, pirmosios ir antrosios grupės paminkluose retkarčiais pasitaiko stambesnių svidriškai retušuotų ietigalių. Ryškiausių jų pavyzdžių rasta Paštuvos (pav. 38: 2) ir Žemųjų Kaniūkų 1-ojoje (pav. 39: 1) stovyklose.

Pačią gausiausią ir įvairiausią antgalių grupę pavadiname bendru *lancetų** vardu. Tai pagrindinis mezolito antgalių tipas.

Jie daromi iš nedidelių skelčių ar jų dalių į vieną pusę nusklembta ir retušuota viršūnėle. Dažniausiai būna gana taisyklingų geometrinių formų, smaigalio kampas mažesnis negu 40°. Lancetus galima suskirstyti į 4 didesnes pagrindines grupes: negeometrinius, trikampus, įstrižuosius, arba rombinius, ir hibridinius (pav. 43).

Negeometriniams priklauso įvairūs iš skelčių, net gana plačių, padaryti tik nusklembiant ir nusmailinant viršūnėles antgaliai (pav. 38: 3–5; 39: 4, 5; 43: 1). Jų viršūnės paprastai plonajame skeltės gale, retušuotos iki pat smaigalio, o pagrindas dažnai natūralus. Lietuvoje daugiau jų randama ankstyvesniuose paminkluose (pvz., Paštuvos, Brūžės, Raudondvario ir kt. stovyklose).

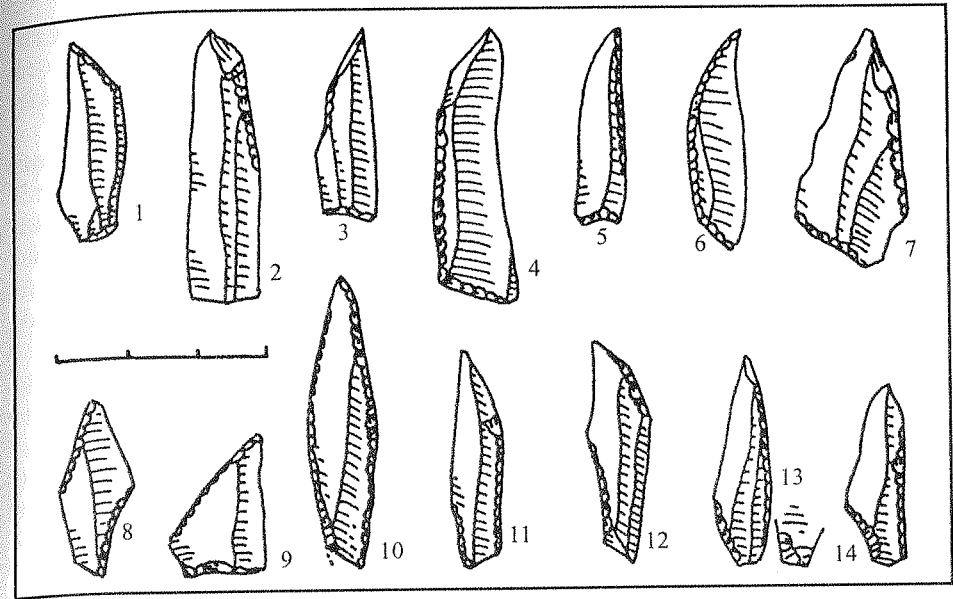
Trikampiai lancetai – plačiausiai pasitaikanti antgalių forma. Jie buvo gaminami, skeltėje išretušavus įgaubą, o paskui vienu smūgiu perskėlus ploną kaklelį. Todėl viršūnėje paprastai lieka ilga smaili išskala, kuri, jei nepavyksta tiesiai perlaužti kaklelio, kartais smulkiai paretušuojama. Tokių antgalių smaigalys esti storajame skeltės gale. Trikampiai lancetai pagal smaigalio ir pagrindo apdirbimą būna kelių variantų.

Pirmasis variantas (a) – tai antgaliai maždaug iki pusės nugarėlės įstrižai retušuota viršūne ir nulaužtu pagrindu. Lietuvoje jų rasta visuose mezolito paminkluose (Maksimonių 4-ojoje, Paštuvos, Žemųjų Kaniūkų 1-ojoje, Netiesų 1-ojoje, Merkinės 3a, Druskininkų 8-ojoje, Lampėdžių, Kampiškių, Jonionių ir kt. stovyklose) (pav. 36: 1, 4–6, 9; 40: 3, 6; 41: 6; 43: 2).

Antrasis lancetų variantas (b) – taip pat iki pusės nugarėlės retušuota viršūne ir statmenai retušuotu pagrindu. Jų rasta maždaug tose pačiose stovyklose kaip ir pirmojo varianto (pvz., Maksimonių 4-ojoje, Netiesų 1-ojoje) (pav. 36: 7; 43: 3).

Trečiasis trikampių variantas (c) – antgaliai ištiesai lanku retušuota nuga-

*Kiti autoriai (Mathiassen 1948: 25) lancetinius vadina tik vieną šios grupės antgalių tipą – iš abiejų šonų nusmailintą skeltelę. Rusų literatūroje jie žinomi kaip „smaigaliai nubukinta nugarėle“. Pavadinimas labai ilgas, todėl neparankus. Lenkai įsivedė „zbrojniki“ (šarvai) terminą, kuris kitose kalbose nepritaikomas. Todėl bendro pavadinimo jie ir neturi. Be to, literatūroje lancetams žymėti dažnai vartojamas mikrolitų vardas, tačiau jis apima daug platesnę sąvoką. Jei kalbama apie mūsų nagrinėjamą tipą, tai nurodomas ilgis – 1,5–3 cm, kartais – iki 4–5 cm (Mathiassen 1948: 25; Gramsch 1973: 20). Kiti autoriai pabrėžia, kad mikrolitais reiktų vadinti ne smulkus antgaliukus, bet tikrai padarytus iš tam tikro pavidalo siaurų skeltelių. Kiti maži antgaliukai (pvz., įstrižieji, skersiniai trapeciniai) iš skelčių dalių mikrolitais nevadintini (Brøndsted 1960).

43 pav. Lancetai: 1, 5 – Kampiškių 1-oji stov., 2, 10–13 – Jonionių stov., 3, 6, 8 – Saleninkų 2-oji stov., 7 – Varėna I, 9 – Samantonių stov., 14 – Drąseikių stov. (LNM)

rėle ir kiek įstrižai ar statmenai retušuotu pagrindu (pav. 36: 10; 43: 4). Šie antgaliai sudaro bendrą grupę. Šitai matyti iš to, jog jų aptikta tose pačiose mūsų minėtose stovyklose.

Šalia pagrindinių yra dar pora variantų, kurie, atrodo, daugiau atsitiktinės formos. Tai trikampiai tiesia nugarėle (d) ir segmentai (e). Abiejų tipų antgalių aptinkama labai retai. Trikampis tiesia nugarėle, matyt, padaromas iš smailiai nuskilusių skeltelės. Vienas mažas neaiškus antgaliukas žinomas iš Maksimonių 4-osios stovyklos (pav. 36: 11), antras – iš Pamerkinės (pav. 33: 4), trečias – iš Kampiškių 1-osios stovyklos (pav. 43: 5). Kitas toks, sakykime, nevykęs trikampis – tai segmentas (pav. 43: 6). Visuose aiškiai matyti viename gale išlikęs neryškus išsikišimas – bukas trikampio kampas.

Trečią didžiąją antgalių grupę sudaro įstrižieji, arba rombiniai, lancetai. Svarbiausias jų požymis tas, kad viršūnė retušuojama iš vieno krašto, o prie pagrindo – iš priešingo. Pačiais stambiausiais bruožais juos galime skirstyti į kampuotuosius (pav. 43: 7–9) ir aptakuosius (pav. 43: 10–12). Abi šios grupės dar turi po keletą variantų.

Kampuotųjų antgalių pirmasis variantas (a) yra lancetai nelygiagrečiomis retušuotomis kraštinėmis. Dažniausiai jie būna palyginti dideli ir aptinkami ankstyvuosiuose mezolito paminkluose, pvz., Maksimonių 4-ojoje, Varėnos 1-ojoje, Dubičių 2-ojoje ir kt. stovyklose (pav. 36: 2; 43: 7). Antrasis variantas (b) yra tikras rombas lygiagrečiomis kraštinėmis. Šių antgalių aptinkama

retai, ir jie paprastai būna tik smulkūs (pav. 43:8). Trečiąjį (c) variantą sudaro antgaliai įstriža viršūne ir tiesiu pagrindu (pav. 43: 9). Jie panašūs į trikampius antgalius pusiau retušuota nugarėle ir retušuotu pagrindu, tik šių viršūnė neturi aniems būdingos įgaubos. Tai reta forma.

Aptakieji įstrižieji antgaliai yra ilgesni ir lieknesni už minėtuosius. Pagal retušuotų kraštinių ilgio santykį galima skirti keletą jų variantų. Pirmasis (a) – abi retušuotos kraštinės beveik vienodo ilgio, antrasis (b) – kai viršūnės kraštinė ilgesnė (pav. 43: 11), trečiasis (c) – ilgesniu retušuotu įtvaros kraštu (pav. 43: 12) ir ketvirtasis (d) – kai retušuotos visos arba beveik visos kraštinės (pav. 43: 10). Lietuvoje šie variantai pažįstami ypač iš vėlyvųjų stovyklų; labai daug aptakiųjų įstrižųjų antgalių Jonionyse.

Ir pagaliau yra ketvirtoji lancetinių antgalių grupė, būdinga tiktai Nemuno kultūrai. Tai hibridiniai lancetai, kuriuose dar galima įžiūrėti svidrinių ar arensburginių pėdsakų. Į tokius 2 variantus juos ir galime skirti. Svidrinio tipo įtakos (a) paveikti antgaliai paprastai būna su plokščiu retušu aptakiųjų įstrižųjų antgalių pagrinde (pav. 42: 13). Tos pačios kilmės, be abejo, ir paprastas pakraštinis retušas kitoje antgalio pusėje, dažniausiai prie įtvaros. Tokių tipų pasitaiko per visą mezolitą, bet daugiausia jo pabaigoje. Antrasis hibridnis variantas – tai tam tikra prasme kotinis antgalis, tačiau visa jo išvaizda, sandara, dydis ir plonumas aiškiai lancetinio tipo (pav., 36: 8; 43: 14). Šių antgalių yra visų grupių mezolito paminkluose.

Vienas būdingiausių Nemuno kultūros komponentų yra *ietigalių ašmenėliai*. Tai vos kelių milimetrų pločio taisyklingos skeltelės, dažniausiai retušuota viena išilgine ir abiem statmenomis briaunomis (pav. 38: 7, 8; 41: 7, 8). Viršūnei paprastai nuretušuojamos specialios smailios skeltelės (pav. 38: 6; 40: 5; 41: 9), kurių nereikia painioti su siaurais trikampaiais lancetais. Tokie ašmenėliai dedami į kaulinių ietigalių griovelius šonuose ir pritvirtinami derva ar sakais. Tyrinėtuose paminkluose (pvz., Paštuvos, Žemųjų Kaniūkų ir kt.) jų paprastai randama po kelis krūvelėmis – vieno sunykusio ietigalio. Tačiau stovyklose ašmenėlių būna nedaug, nes jie žūva kartu su visu ietigaliu. Ašmenėlių aptinkama visų grupių Nemuno kultūros paminkluose. Ankstyvesniuose, Maksimonių 4-osios tipo, jų, kaip ir jiems gaminti skirtų skaldytinių, dar nėra.

Antrojoje mezolito pusėje prie minėtų antgalių bei ašmenėlių prisidėjo naujas įvairioms kultūroms būdingas dirbinio tipas – *trapecija* (pav. 44). Trapecijos buvo ne kas kita kaip strėlių antgaliai skersiniais ašmenimis. Lietuvoje pagal bendrus kontūrus, simetriškumą ir proporcijas galima skirti 5 šio antgalio variantus.

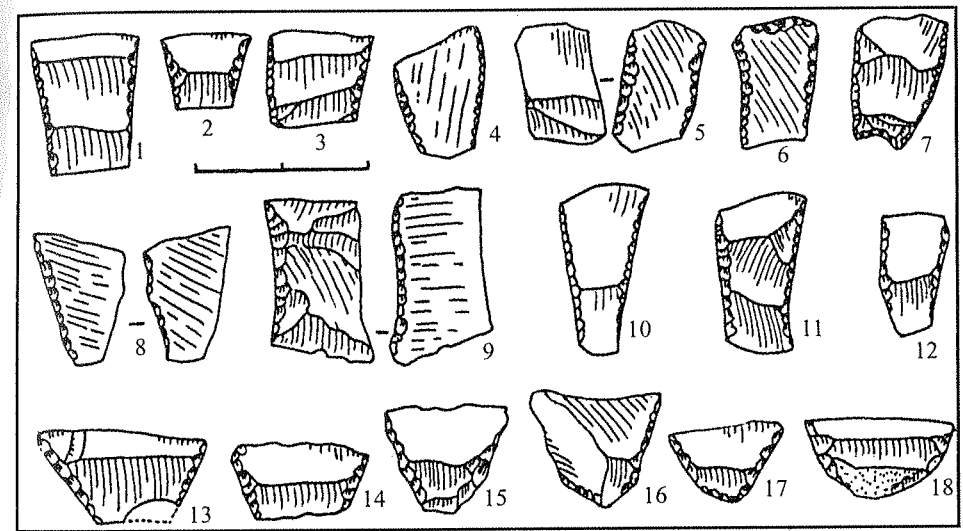
Paprastosios trapecijos (a) (pav. 44: 1–9) yra simetriškos, jų aukštis ir ašmenų plotis beveik vienodi. Jos būna trapecinio pavidalo, bet pasitaiko ir beveik kvadratinų. Dažniausiai gaminamos iš skelčių dalių, retkarčiais – iš nuoskalų (pav. 41: 3; 44: 8). Paprastai abu šonai retušuojami iš gerosios pusės, nors retkarčiais pasitaiko retušuotų ir iš blogosios pusės (pav. 44: 5), taip pat

pakaitomis (pav. 44: 8, 9), net truputį paretušuotais ašmenimis (pav. 44: 6) ar pagrindu (pav. 44: 7). Tai netipiškos formos, nes taip taisomos tik iš neįlygių skelčių ar nuoskalų padarytos trapecijos, norint gauti geometrinę formą. Trikampėmis trapecijomis (b) (pav. 44: 15–18) vadinamos tokios, kurių siauroji kraštinė beveik pranyksta, ir trapecija darosi artimesnė trikampiui, nors antgalis lieka skersinis.

Žemosios trapecijos (c) (pav. 44: 13, 14) yra tokios, kurių ašmenų plotis didesnis už aukštį, tačiau ne daugiau kaip dvigubai. Aukštosiomis (d) (pav. 44: 10–12) vadinamos tos, kurių aukštis daugiau negu pusantro karto didesnis už ašmenų plotį. Jos paprastai daromos iš plačių skelčių, retai – iš nuoskalų. Nors visų šių pogrupių trapecijų atsirado jau mezolite, bet labiausiai vis dėlto jos paplito neolite, ir net vėlyvajame. Tik aukštosios trapecijos pasirodė pačiame mezolito gale, ir jos buvo gaminamos neilgai.

Nemuno kultūrai būdingos ir plačios šonais bei galais retušuotos skeltės – *peiliai* (pav. 38: 9, 19; 41: 23), kurie irgi galėjo būti įtvirtinami kaip kaulinių ar medinių įrankių ašmenys. Jie ypač charakteringi ankstyvosioms stovykloms, pvz., Paštuvos, Brūžės, Virbaliūnų, ir yra paveldėti, matyt, iš Maksimonių 4-osios stovyklos tipo paminklų (pav. 36: 20, 23). Vėlyvuosiuose paminkluose, pvz., Lampėdžių stovykloje, pasitaikė peilių rieta nugarėle (pav. 41: 10, 11).

Gremžtukai sudaro didžiąją inventoriaus dalį (pav. 38: 10, 14, 15, 20, 24; 40: 9, 10, 12; 41: 14, 15, 20, 21). Ankstyvojoje grupėje daugiausia stambių

44 pav. Trapecijos – skersiniai antgaliai: 1, 2, 6, 9 – Netiesų 1-oji stov., 4 – Kampiškių stov., 5, 8 – Skarulių stov., 7, 12, 15 – Samantonių stov., 10 – Drąseikių stov., 14, 17 – Saleninkų stov., 13 – Merkinės 3a stov., 14 – Saleninkų 1-oji stov., 16 – Jonionių stov., 18 – Žaliosios stov. (LNM)

– pailgų arba beveik apskritų, artimų epipaleolitiniams; vidurinėje grupėje atsiranda smulkių apskritų ar siaurų pailgų gremžtukų. Būdinga forma – mažai išriesti ašmenys ir siaurėjantis pagrindas. Vėlyvojoje grupėje tarp daugybės smulkių gremžtukų stambesni yra retenybė (pvz. Kampiškių 1-ojoje stovykloje tarp 27 smulkių tik 1 stambus).

Grandukai (pav. 38: 11; 41: 18, 25) būna įlinkusiais arba beveik tiesiais ašmenimis, paprastai nedideli ir nestori.

Rėžtukų randama dažnai. Pasitaiko vidurinių (pav. 40: 8, 13, 15), bet ypač būdingi kampiniai (pav. 38: 13, 17, 18, 23; 41: 26–28) ir rėžtukai-grandukai (pav. 40: 11; 41: 27, 31), t. y. dvigubi rėžtukai, kurių ašmenų tarpas išretušuotas statmenai. Ankstyvosiose stovyklose pastarieji dažnai daromi iš nuoskalų, viduriniame laikotarpyje pradėta gaminti iš skelčių. Kartais rėžtukai kombinuojami su gremžtukais (pav. 38: 18, 23).

Retai aptinkama *gražtelių* (pav. 38: 12). Be to, palyginti su paleolitu, mezolito, ypač vėlyviausiose, stovyklose padaugėjo paprastų beformių paretušuotų nuoskalų ir įvairių sunkiai nusakomų, matyt, *specialios paskirties* dirbinių (pav. 41: 16, 17, 19).

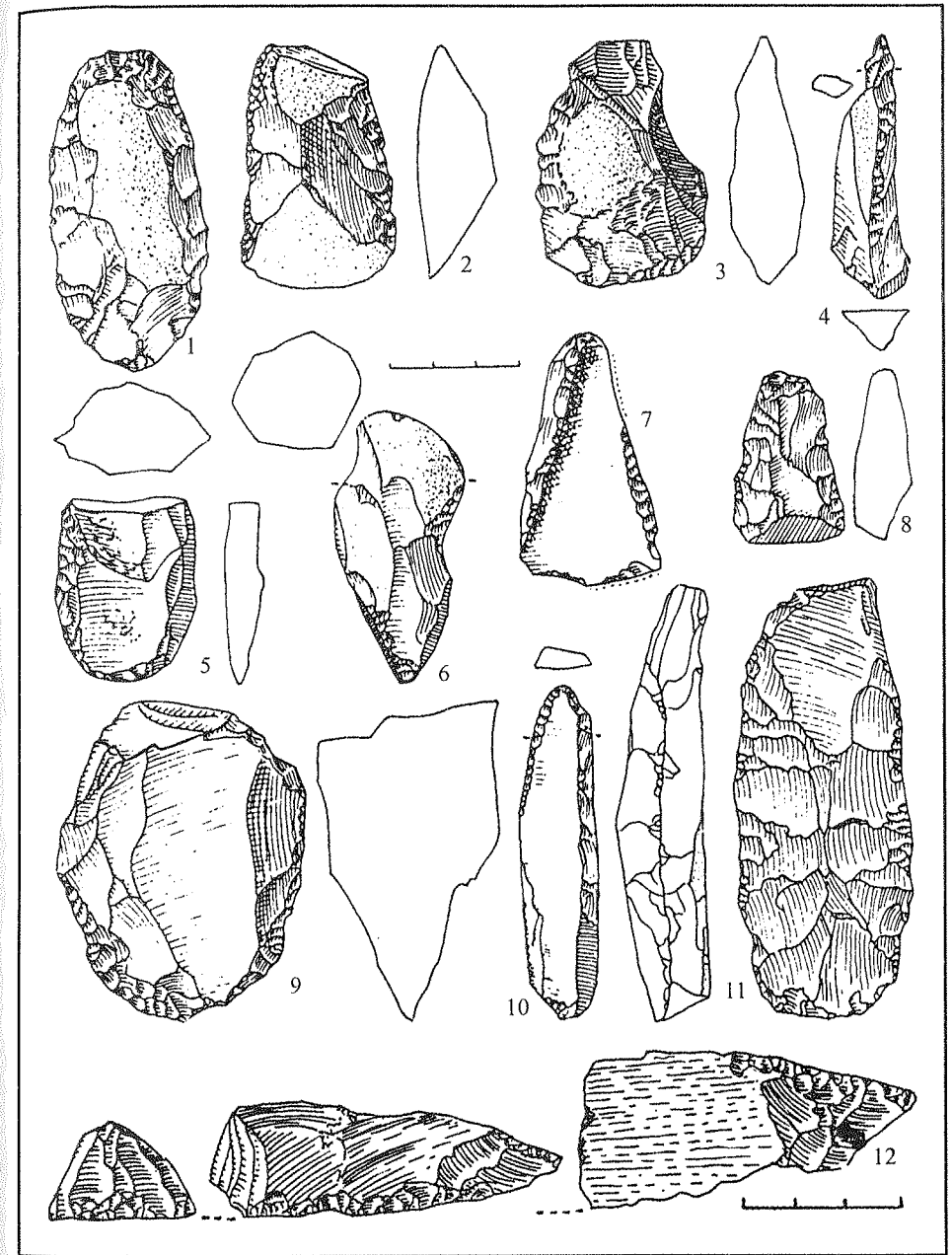
Vienas pagrindinių Nemuno kultūros komponentų yra įvairūs stambieji titnago dirbiniai: kirveliai, pleištai, skeltukai.

Ovaliniai kirveliai dažnai būna panašūs į suplotus dvigalius paleolitinius skaldytinius: iš priekio apskaldyti išilginėmis skeltėmis, nugarėlėje – skersinėmis. Šonai retušuoti, galai siaurėjantys (pav. 38: 26; 45: 1, 8, 11). Jie atnaminami gale nuskeliant plačią storą skeltę. Tokių kirvelių aptikta nuo pat mezolito pradžios, pvz., Pamerkinės, Dubičių 2-ojoje, Maksimonių 4-ojoje (36: 22, 24) ir kt. stovyklose, tačiau daugiausia ir gražiausių jų rasta transgresijos meto paminkluose – viduriniame etape, pvz., Merkinės 3a, Netiesų 1-ojoje, Žemųjų Kaniūkų 1-ojoje ir kt. stovyklose. Kartais jų ašmenys paretušuojami. Tai matyti, pvz., iš Paštuvos (pav. 38: 27), Pociūnų ir Maksimonių 1-osios stovyklų mezolitinio komplekso (pav., 45: 3, 5, 9) ar Lampėdžių kirvukų (pav. 41: 32). Vėlyvesniuose paminkluose jų kiek mažėja, ir patys darosi smulkesni (pav. 41: 29).

Daug mažiau aptinkama *pleiščių*. Jie retušuojami paprastai iš gerosios pusės; ašmenys pradžioje naudojami natūralūs, vėliau paretušuojami. Po vieną kitą pleištą aptinkama visų mezolito laikotarpių paminkluose (pav. 45: 2, 7), pvz., Brūžės, Pamerkinės, Dubičių 2-osios, Netiesų 1-osios, Merkinės 3a, Maksimonių 1-osios ir kt. stovyklose. Didelė serija surinkta Jonionyse.

Be to, būdingi nelabai dideli *skeltukai*. Retkarčiais šie įrankiai turi smailoką viršūnę ir storą pagrindą; literatūroje vadinami „pikais“. Vienas toks skeltukas priklausė Pociūnų stovyklos mezolitiniam kompleksui (pav. 45: 6). Tačiau dažniausiai jie būna piršto pavidalo, trikampio ar pusapvalio pjūvio. Kadangi jie buvo skirti dirbiniams retušuoti, tai jų viršūnės suapvalėjusios, numuštos ir nuzulintos (pav. 38: 25; 45: 4, 10).

Labai saviti, retai aptinkami yra neaiškios paskirties *tribriauniai* dirbiniai (pav. 45: 12), savo pavidalu primenantys ir laivelio pavidalo skaldytinius, ir

45 pav. Stambieji titnago dirbiniai: 1, 7, 10 – Dubičių 2-oji stov., 2 – Glyno 6-oji (tarpuežerio) stov., 3, 4, 6, 8, 9 – Pociūnų stov., 5 – Maksimonių 1-oji stov., 11 – Knyzlaukio salos stov., 12 – Maksimonių 1-oji stov. (LNM)

retušavimo skeltukus, tačiau aiškiai ne tos paskirties. Pora jų rasta Pamerkinės stovykloje, o patys gražiausi priklauso Maksimonių 1-osios stovyklos mezolitiniam kompleksui.

Chronologija nustatyti padeda stovyklų topografinė padėtis, nes inventorius keitėsi labai mažai ir beveik nėra jokių ribas žyminčių dirbinių tipų, išskyrus mezolito viduryje visoje Europoje pradėjusius plisti skersinius trapecinius antgalius (Kozłowski S. K. 1968; Larsson 1990). Lėtą dirbinių tipų raidą galima pasekti tik pačiais bendraisiais bruožais. Nustatyti, kada prasidėjo Nemuno kultūra, sunku. Preborealyje (VIII tūkstantmetyje pr. Kr.) dar visur buvo paplitusi Epipaleolitinė kultūra. Ir tik po to, kai dalis gyventojų patraukė į rytus ir ten sudarė naujus židinius, čia atsirado Maksimonių 4-osios stovyklos tipo paminklų, kuriuos pagal Kungemosės bei Diuvenzės radinius galima datuoti ankstyvuju borealiniu laikotarpiu, t. y. VII tūkstantmečiu pr. Kr. (Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1975: 309, 322). O Nemuno kultūra turėjo susidaryti dar gyvuojant abiem senosioms kultūroms, nes iš jų ji daug ką pasisavino, – tad greičiausiai borealio pradžioje. Tai patvirtina ir, pvz., Paštuvos bei Maksimonių 4-osios stovyklų vienodos topografinės aplinkybės, dirbinių ir skaldos stambumas. Tačiau Paštuvos stovykloje jau yra retušuotų ietigalių ašmenėlių ir jiems skelti skirtų skaldytinių, o ankstyviausia mums žinoma tokio ietigalio su ašmenėliais data Kaliningrado srityje (iš Menturių radimvietės) pagal žiedadulkių analizę yra borealio pirmoji pusė, t. y. VII tūkstantmečio pr. Kr. pirmoji pusė. Antrasis etapas, kai stovyklos kūrėsi ant aukštųjų terasų, sietinas su II Litorinos transgresija, t. y. apie VI tūkstantmečio pr. Kr. vidurį ar kiek anksčiau. Transgresija truko neilgai, nes visų šių stovyklų inventorius yra labai vienodas. Šia transgresija prasidėjo atlantinio klimato periodas – drėgnesnis už buvusį, tad potransgresines stovyklas (pvz., Lampėdžių, Kampiškių ir kt.) randame, nors ir ant salpos, bet daug toliau nuo dabartinio upės kranto. Mezolitinės Nemuno kultūros laikotarpis baigėsi apie V tūkstantmečio pr. Kr. vidurį. Tuo metu atsirado keramika, kuri iš karto dar negalėjo pakeisti viso kultūros vaizdo. Taigi mezolitinė Nemuno kultūra galėjo trukti apie 3000–2500 metų. Jos vienodumas per palyginti ilgą laiko tarpą rodo, jog tai buvo stabilus laikotarpis, kai naujų gyventojų nebeatvyko, o dėl įtakos tarp kultūrų paplito tik vienas kitas elementas.

Kalbant apie **paplitimą**, reikia skirti atskirų dirbinių ir kultūrų paplitimą. Reikia panagrinėti ir vieną, ir kitą, nes, nevienodai suprantant, literatūroje yra kilę prieštarų teorijų.

Vienagalių neaukštų piramidinių bei kūginių skaldytinių žinoma visose Vidurio bei Šiaurės Europos mezolito kultūrose (Kozłowski S. K. 1972: 137–138; Gramsch 1973: 27). Laivėlio pavidalo skaldytinių pagrindinė paplitimo sritis – taip pat Vidurio Europos šiaurė, t. y. Šiaurinio, arba Maglemosės, tipo kultūrų paplitimo sritis per visą mezolitą (Becker 1953: 182; Gramsch 1973: 27). Tuo tarpu laibųjų skaldytinių visai nėra į vakarus nuo Nemuno kultūros srities, tačiau jų aptinkama visame Pietryčių Europos mezolito plote (Телегин 1966; Телегин 1982).

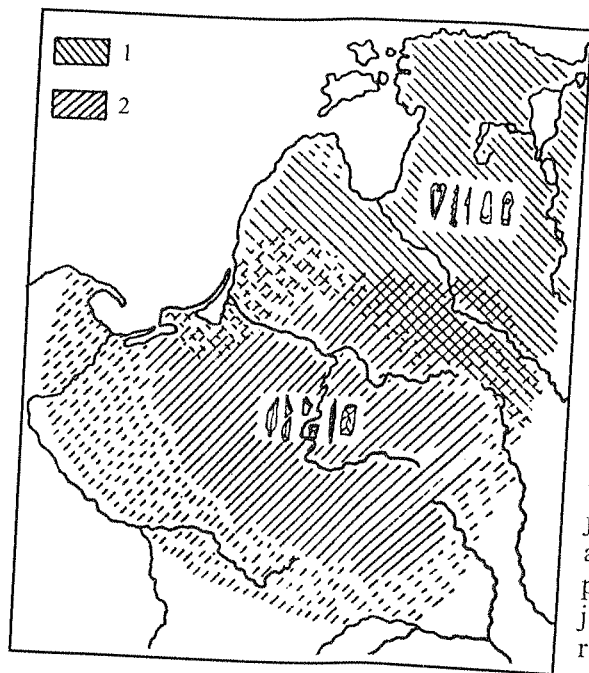
O strėlių antgalių paplitimo sritys labai nevienodos. Episvidriniai aiškiai žymi vakarinę ir pietvakarinę Nemuno kultūros ribas. Į vakarus nuo Lietuvos mezolite jų dar pasitaiko Kaliningrado srityje, prie jos prisišliejusiame šiaurės rytiniame Lenkijos kampe, taip pat Vyslos bei Oderio baseinuose bent iki VIII tūkstantmečio pr. Kr. vidurio (Kozłowski S. K. 1989: 165–167). Toliau nei Lenkijoje, nei Vokietijoje episvidrinių antgalių nėra. Į šiaurę nuo Lietuvos mezolite jų dar aptinkama net Estijoje, Kundos kultūroje, nors ten jie skiriasi (Jaanits L., Jaanits K. 1978: 56–63; Jaanits ir kt. 1982: pav. 16). Rytuose išlieka Volgos-Okos tarpupyje, prie Desnos upės (Кольцов 1966; Сорокин 1990).

Tuo tarpu lancetinių antgalių Rytuose yra tik toje teritorijoje, kur paplitusi Nemuno kultūra. Negeometrinių lancetų – didžiųjų vadinamųjų Vigo, mažųjų Conhoveno tipo – žinoma įvairiuose, ypač ankstyvesniuose, Vidurio Europos šiaurės paminkluose (Mathiassen 1948: 25; Schwabedissen 1944: 115; Gramsch 1973: 21). Trikampiai lancetai, ypač retušuotu pagrindu ir ištisai ar iš dalies retušuota viršūne, yra vieni iš būdingiausių kai kurių Vidurio Europos šiaurės kultūrų tipų. Danijoje ir Švedijoje jie pažįstami nuo pat ankstyvojo (borealinio laikotarpio) iki vėlyvojo mezolito (Mathiassen 1948: 26; Schwabedissen 1944: 222 tt). Rytų Vokietijoje lancetai vadinami ilgaisiais siauraisiais, ir jų randama daugiausia vėlesniojo mezolito paminkluose (Gramsch 1973: 22). Lenkijoje jie žinomi Janislavicyų (Kozłowski S. K. 1972: 140–142), arba Velišvo (Więckowska 1975: 378; Kozłowski S. K. 1989: 57–78), tipo antgalių vardu ir laikomi pagrindiniu Janislavicyų, arba Vyslos ciklo, kultūros požymiu. Daug jų į pietryčius nuo Lenkijos–Nemuno ir Pripetės baseinuose (Кольцов 1975: 63–67; Зализняк 1978: 89–97), šiaurinėje Ukrainos dalyje iki pat Doneco; jiems net buvo siūlytas Doneco tipo antgalių vardas (Телегин 1966: 104).

Tačiau įstrižieji lancetai Rytuose visai nežinomi. Įvairaus tipo randama Danijos, Švedijos, Norvegijos, Šiaurės vakarų Vokietijos, Belgijos bei Prancūzijos stovyklose (Mathiassen 1948: 26). Šiaurinėje kultūros srityje jie ypač būdingi tai atšakai, kuri siejasi su Arensburgo kultūros palikimu, t. y. Sverdborgo bei Kungemosės tipo paminklais (Brinch-Petersen 1973; Jørgensen 1956). Kaip ir Lietuvoje, segmentų retkarčiais aptinkama įvairiuose Vidurio Europos paminkluose (Mathiassen 1948: 26; Gramsch 1973: 22), bet jų negalima sieti su Pietryčių Europoje taip dažnai mezolite pasitaikančiais segmentais (Векилова 1966; pav. 3: 11–13).

Lancetų su episvidriniais požymiais randama tik ten, kur svidrinis palikimas toli peržengė mezolito ribą. Pvz., Mažojoje Lenkijoje aptinkama storokų lancetinio tipo antgalių paretušuota blogąja puse. Tačiau jie neturi nieko bendra su mūsų šiais. Mūsų škių pasitaiko tik Šiaurės rytų Lenkijos Nemuno kultūros paminkluose (Kozłowski S. K. 1972: 160). O lancetų su įtvara retkarčiais būna ir Vakarų Pabaltijo ankstyvuosiuose paminkluose, kuriuose išlikę dar arensburginių tradicijų.

Retušuoti ietigalių ašmenėliai būdingi Rytų Europai. Per visą mezolitą jų

46 pav. Mezolito kultūrų paplitimas Pabaltijyje: 1 – Kundos, 2 – Nemuno

rės Afrikoje. Kryme jų atsirado jau pirmojoje 1959: 71). Skandinavijoje skersiniai antgaliai žymi ribą pereinant iš vėlyvosios Kungemosės į ankstyvąją Ertebiolės kultūrą (Larsson 1990: 267–268). Tik aukštosios trapecijos turi ryškesnius kultūrinius bei chronologinius rėmus. Jos priklauso mezolito pabaigai ir sietinos su Pietų Pabaltijyje paplitusia ankstyvąja Ertebiolės kultūra (Mathiassen 1948: 28; Gramsch 1973: 23). Lenkijoje jų taip pat maža, pasitaiko lyg atsitiktinė forma (Więckowska 1975: 376–377), kaip ir toliau į rytus.

Gremžtukų, rėžtukų, gražtelių tipai visur labai panašūs. Tik Vakarų Europai nebūdingi netaisyklingieji gremžtukai bei specialios paskirties dirbinėliai.

Stambieji titnago dirbiniai – ovaliniai kirveliai, pleištai – mezolite žinomi dideliuose Vidurio Europos šiaurės plotuose nuo Britanijos bei Jutlandijos (Mathiassen 1948: 22–24), Saksonijoje, Silezijoje (Rotherth 1936: 38 tt), Riugeno saloje bei Šiaurės Vokietijoje (Gramsch 1973: 23–25). Tuo tarpu į rytus nuo Lietuvos su mezolitiniais mikrolitais kartu jų rasta tik Vakarų Baltarusijoje ir šiek tiek Pripetės žemumoje (Kobusiewicz 1973: 267–274).

Apžvelgę atskirų tipų kilmę, galime susidaryti vaizdą tos srities, kur visi šie tipai sudarė savitą Nemuno kultūros grupę (pav. 46). Kultūros ribos yra jau daug ryškesnės negu paleolitinių kultūrų. Vakaruose apėmė visą Kalining-

pasitaikė Ukrainoje (Телегин 1966: 99–107, pav. 1–4, 16), Volgos-Okos tarpupyje (Кольцов 1966). Vidurio Europoje jie buvo pažįstami jau vėlyvajame paleolite (Taute 1963: žem. 3). Tačiau Vakarų Pabaltijyje ankstyvajame mezolite jų visai nėra, vėliau atsirado tik įstrižai retušuotais galais (Mathiassen 1948: 26), bet, atrodo, jie vartoti kitiems tikslams, nes į ietigalius kaip ašmenėliai buvo dedamos noretušuotos skeltės. Net Lenkijoje vadinamojoje Janislavičių, arba Veliševo, kultūroje tėra pavienių egzempliorių, tačiau jie negalėjo turėti kultūrinės reikšmės.

Plačiausiai mezolite paplitusios trapecijos, ypač paprastosios, – visoje Vidurio, Rytų bei Pietų Europoje, net Šiaurės Afrikoje. Kryme jų atsirado jau pirmojoje 1959: 71). Skandinavijoje skersiniai antgaliai žymi ribą pereinant iš vėlyvosios Kungemosės į ankstyvąją Ertebiolės kultūrą (Larsson 1990: 267–268). Tik aukštosios trapecijos turi ryškesnius kultūrinius bei chronologinius rėmus. Jos priklauso mezolito pabaigai ir sietinos su Pietų Pabaltijyje paplitusia ankstyvąja Ertebiolės kultūra (Mathiassen 1948: 28; Gramsch 1973: 23). Lenkijoje jų taip pat maža, pasitaiko lyg atsitiktinė forma (Więckowska 1975: 376–377), kaip ir toliau į rytus.

Gremžtukų, rėžtukų, gražtelių tipai visur labai panašūs. Tik Vakarų Euro-

pai nebūdingi netaisyklingieji gremžtukai bei specialios paskirties dirbinėliai.

Stambieji titnago dirbiniai – ovaliniai kirveliai, pleištai – mezolite žinomi dideliuose Vidurio Europos šiaurės plotuose nuo Britanijos bei Jutlandijos (Mathiassen 1948: 22–24), Saksonijoje, Silezijoje (Rotherth 1936: 38 tt), Riugeno saloje bei Šiaurės Vokietijoje (Gramsch 1973: 23–25). Tuo tarpu į rytus nuo Lietuvos su mezolitiniais mikrolitais kartu jų rasta tik Vakarų Baltarusijoje ir šiek tiek Pripetės žemumoje (Kobusiewicz 1973: 267–274).

Apžvelgę atskirų tipų kilmę, galime susidaryti vaizdą tos srities, kur visi šie tipai sudarė savitą Nemuno kultūros grupę (pav. 46). Kultūros ribos yra jau daug ryškesnės negu paleolitinių kultūrų. Vakaruose apėmė visą Kalining-

rado sritį ir Šiaurės Lenkijos kampa, kitaip sakant, Mozūrų ežerų sritį (Тимофеев 1983; Kozłowski S. K. 1972: 157–159; Więckowska 1975: 376, pav. 91), gal ir nesiekdama Vyslos, nors čia tenka spręsti tik iš labai kuklių duomenų (Trzeciakowski 1971). Pietryčiuose šios kultūros riba siekė Pripetės aukštupį, Bugo-Pripetės tarpupį, apėmė Nemuno baseiną ir Vakarų Baltarusiją (Исаенко 1966: 27–31; 1970: 59–63, pav. 20).

KUNDOS KULTŪRA

Apžvalga. Jau nuo XIX a. vidurio Estijoje buvo žinoma nemaža kaulo bei rago dirbinių iš Kundos (Kunda-Lammasmägi) kalvelės ir Piarnu (Pärnu) upės žiočių, kurie suomių archeologo A. M. Tallgreno buvo priskirti mezolitui (Tallgren 1922: 68). Didieji Kundos stovyklos tyrinėjimai 1933–1937 m. buvo atlikti R. Indrekos (Indreko 1936: 225–298), vėliau kartu su kitais žinomais to paties tipo radiniais paskelbti plačioje monografijoje, kur buvo apibūdinta visa Kundos kultūra (Indreko 1948). Kundos stovykla ir kiti šios kultūros paminklai toliau buvo tyrinėjami ir po II Pasaulinio karo (Jaenits ir kt. 1982: 33 tt). Prie Kundos kultūros buvo prisliejami įvairūs paminklai su kaulo bei rago dirbiniais. A. Europeus (Äyräpää 1950) Suomijos mezolitinius dirbinius apibūdino gretindamas su Kundos kultūra. Kadangi panašūs į Kundos radiniai paplitę labai plačiai, tai, pvz., E. Šturmas (Šturms 1970: 43) šią kultūrą laikė visą Šiaurės Europą apimančio kultūrinio ciklo pogrupiu (iš viso skyrė tris: vakarinį – Maglemosės, vidurinį – Kundos, rytinį – Šigiro prie Uralo).

Naują puslapį Kundos kultūros sampratoje atvėrė Pulio (Pulli) stovyklos tyrinėjimai (Jaenits K. 1973; Jaenits L., Jaenits K. 1978). Šalia iš seniau pažįstamų kaulo bei rago dirbinių tipų išryškėjo saviti Kundos kultūros titnago dirbiniai, ypač postsvidriniai strėlių antgaliai, kurie kartojasi ir kitose stovyklose.

Paminklai Lietuvoje dar tik pradedami tyrinėti. Pradedama aiškėti ir kai kurių atsitiktinių Šiaurės Lietuvos mezolitinių radinių kultūrinė priklausomybė, tačiau dar nepavyko susieti tarpusavyje titnago ir kaulo bei rago dirbinių, priklausiusių tai pačiai Kundos kultūrai. Visose tyrinėtose stovyklose tuo tarpu buvo tik titnago dirbinių.

Žemaičių aukštumoje, Telšių raj., prie Biržulio ežero aptikta stovyklų su Kundos ir Pulio tipo titnago dirbiniais – tai Širmės kalno 3-ioji, Drenių, Špigino rago, Biržulio sąsmaukos, Kulniko ir kt. (Butrimas 1986; Butrimas, Česnys 1987; Ostrauskas 1996.). Šiai kultūrai priskirtini ir Švenčionių raj. mezolitiniai paminklai, pvz., Pakretuonės 4-oji (Girininkas 1990) ir Šaltaliūnės (Ostrauskas 1992; Butrimas, Ostrauskas spaud.) stovyklos. Atskirų radinių aptikta įvairiose Žemaitijos ir Rytų Aukštaitijos vietose.

Kilmė, matyt, buvusi sudėtinga, todėl bent tuo tarpu sunkiai paaiškinama, juo labiau, kad retai pavyksta susieti į vieną radinių kompleksą rago bei kaulo

ir titnago inventorių. XX a. trečiajame dešimtmetyje buvo plačiai pasklidusi O. Mengyno (Menghin 1927: 154 tt; 1931: 253 tt) koncepcija apie tariamą kaulinę kultūrą. Ją jis kildino iš Rytų, bet vėliau ne kartą įtikinamai buvo įrodyta, kad Rytuose aptariamieji tipai vėlyvesni (neolitiniai), o ši kultūra (jei ji atskira) tegalėjusi plisti iš Vakarų (Indreko 1934: 289 tt; Äyräpää 1950: 40). J. Puzinas (1935: 281–285; 1938: 11–14) Lietuvoje rastus dirbinius, neturėdamas tinkamesnio termino, taip pat skyrė kaulinei kultūrai, bet kartu pažymėjo, kad grynos šios kultūros nebuvo. Buv. Rytprūsių tyrinėtojai V. Gaertė, K. Engelis (Gaerte 1929: 9; Engel 1935: 135–136) mezolitinis kaulo bei rago dirbinius siejo su paleolito palikimu arba Maglemosės kultūrinės srities įtaka ir įvedė Kundos-Maglemosės kultūros terminą.

Atkreipus dėmesį į titnago inventorių, atsirado dar kitokių teorijų.

Lenkų literatūroje buvo plačiai paplitusi S. K. Kozlovskio nuomonė, kad Kundos kultūra apimanti ne tik visą Pabaltijį, bet ir Volgos bei Okos tarpupjį. Taip į šią sąvoką įjungtas tos srities epipaleolitinis palikimas (episvidrinis) ir net visai kitos kilmės kultūrų (iš Pietų einančių mikrolitinių) elementai, imtas propaguoti tariamosios Kundos-Borkių kultūros vardas* (Kozłowski S. K. 1969: 135–152), kurio vėliau vis dėlto atsisakyta (Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1975: 327–328), iš plačiai suprastos Kundos kultūros srities išskirta vadinamoji Lietuvos grupė. Pastaruoju metu ši koncepcija dar kartą modifikuota, sujungiant į Šiaurės rytų ciklą Nemuno, Kundos ir Volgos aukštupio kultūras (Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1977: 242–244). Taigi po ilgų klaidžiojimų, nieko neišsprendus, grįžta prie to paties. Iš to matyti, koks neaiškus Kundos kultūros klausimas. Ir patys estų archeologai dar sakosi neturį pakankamai medžiagos atsakyti į jį.

Inventorius. Didelė inventorius dalis kartojasi kitose kultūrose, tačiau yra tik šiai kultūrai būdingų dirbinių tipų.

T i t n a g o d i r b i n i ų maža jau vien dėl to, kad visoje šiaurinėje dalyje vietinis titnagas yra prastos kokybės ir iš jo nelabai pavyksta padaryti tikrai gražų dirbinį. Patys gražiausieji antgaliai buvo daromi iš įvežtinės žaliavos. Būdingiausi šios kultūros pavyzdžiai yra Pulio tipo antgaliai. Lietuvoje jų rasta daugiausia tik į šiaurę nuo Nemuno-Neries linijos. Iki šiol buvo žinomi tik keli atsitiktiniai radiniai, pvz., iš Ringuvėnų, Šiaulių raj. (pav. 47: 3), Šilalės, Tauragės raj. (pav. 47: 2), kol pagaliau jų kultūrinę priklausomybę patvirtino Biržulio sąsmaukos gyvenvietės radiniai (pav. 47: 1) (Ostauskas 1996). Tai būdingi Pulio stovyklos antgalių tipai (Jaenits K. 1973, pav. 1: 12). Kiek skirtingesni episvidriniai Šaltaliūnės antgaliai (Ostauskas 1992; Butrimas, Ostauskas spaud. pav. 5: 1–5), tačiau ir jiems atitikmenų randame pačioje Kundos stovykloje. Panašių tipų episvidrinių antgalių rasta Plinkaigalyje, Kėdainių raj., Maudžioruose, Kelmės raj., ir Kretingos raj. prie

*Prieita net iki to, kad kaip svarbiausių, atseit Kundos kultūros, dirbinių tipų pavyzdžiai duoti įvairiausių Lietuvos bei Baltarusijos stovyklų svidrinų ir episvidrinių radinių paveikslai, nenurodant jų radimo vietų, net Desnos kultūros dirbiniai (Kozłowski J. K. 1973: 46; pav. 3: 5).

Tenžės upelio. Iš kitų radinių šiose stovyklose aptikta mažų gremžtukų, nemaža skelčių dalių, ilgų pakraščiais retušuotų skelčių-peilių, siaurų įstatomųjų ašmenėlių, reztukų perlaužtų skelčių kampuose. Tačiau Šiaurės rytų Lietuvos, pvz., Pakretuonės 4-osios stovyklos (Girininkas 1990) inventorius, kuris, beje, turėtų būti vėlesnis už minėtųjų stovyklų, turi daug bendrų bruožų ir su mezolitinės Nemuno kultūros inventoriu – tai ovaliniai kirveliai, aukšta trapecija, įstrižinis antgalis, galiniai gremžtukai, reztukai iš perlaužtų skelčių gabaliukų, daug peilių, įstatomųjų ašmenėlių, kūginių skaldytinių.

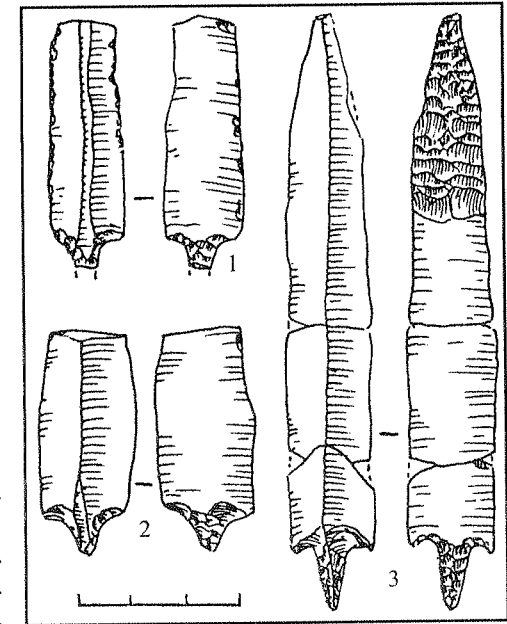
K a u l o b e i r a g o d i r b i n i a i. Lietuvoje turime įvairių mezolitinių kaulo bei rago dirbinių, tačiau jie rasti atsitiktinai. Lyginant su datuotais radiniais, siejant su titnago dirbiniais, kartais pavyksta nustatyti jų laikotarpį. Kol nebus iširtų mezolitinių pelkių stovyklų, tokiu datavimu ir teks tenkintis. Kadangi šie radiniai labai dailūs, tai Pabaltijyje į juos ir atkreiptas dėmesys kaip į mezolito reprezentantus. Be abejo, juos vartojo ne vien Kundos kultūros, bet ir kitų mezolitinių kultūrų gyventojai, todėl juos ir nagrinėjame kartu.

Dirbinių tipai nelabai įvairūs. Juos galima suskirstyti į keletą didesnių grupių: žeberklai, ietigaliai, durklai bei peikenos, kalteliai bei kirveliai, taip pat kirvių įtvaros ir įvairūs rečiau aptinkami radiniai.

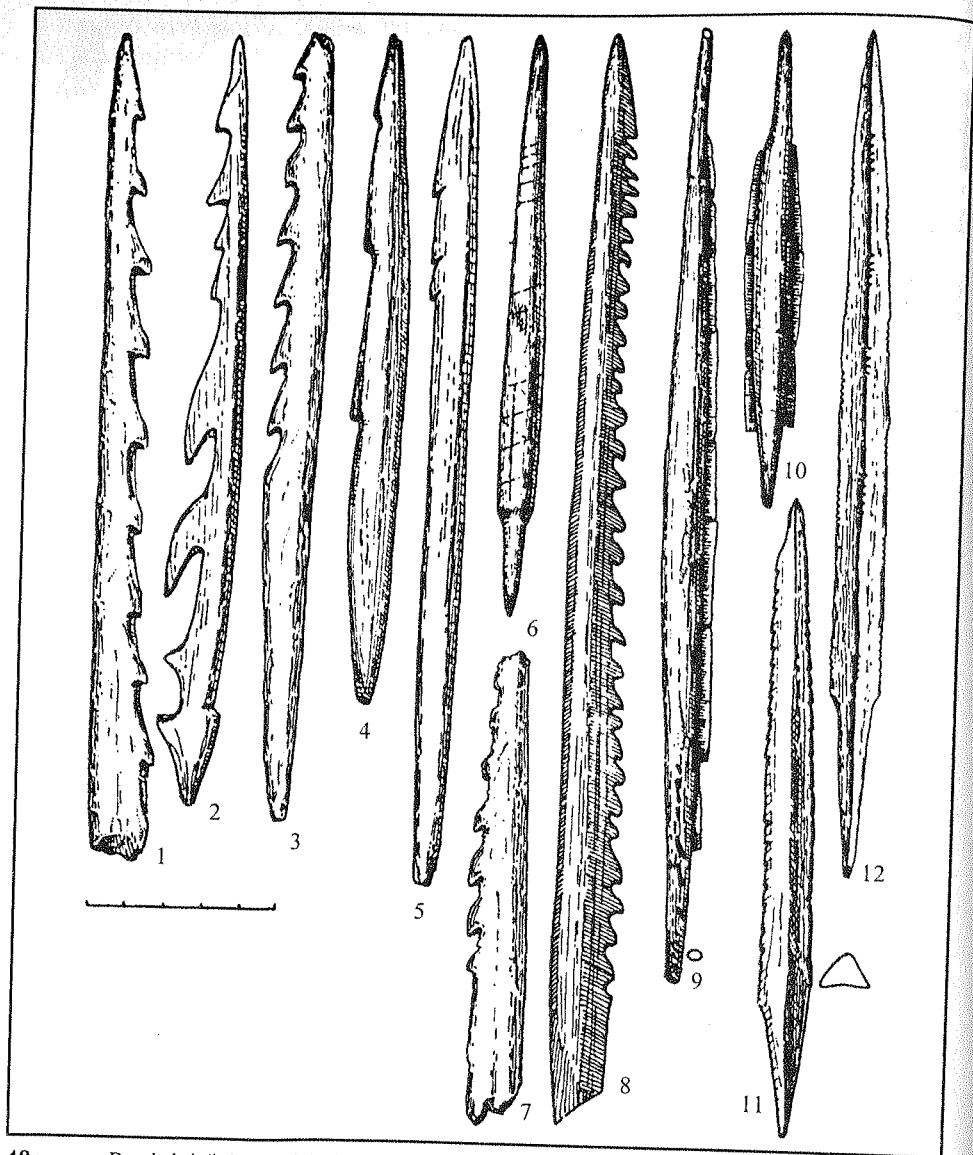
Žeberklų* Lietuvoje rasta dviejų pagrindinių tipų: su užbarzdomis ir įkarpomis (Zagorska 1972).

Ankstyviausi – pirmosios grupės – yra su stambiomis užbarzdomis; apatinioji dažnai atsukta į priešingą pusę. Dalis tokio žeberklo aptikta Galubalio durpyne prie Balsupių. Tam pačiam tipui skirtinas ir žeberklas su nevienodo dydžio dantimis (pav. 48: 2) iš Nopaičio pelkės (Šakos 1) prie Rūdninkų. Dar žinomi 2 šio tipo žeberklai su įrantymais vietoj apatinės atgalinės užbarzdos: vienas iš Kamšų prie Kirsnos upės (pav. 48: 1), kitas buvęs Jaros upėje prie Jotkonių k. netoli Svėdasų.

*Vieni autoriai žeberklais vadina tik tuos, kurie įsmigę atsiskiria nuo koto, kiti – visus antgalius su užbarzdomis. Mes, taikydami prie vietinės etnografijos terminijos, laikomės pastarosios nuomonės.

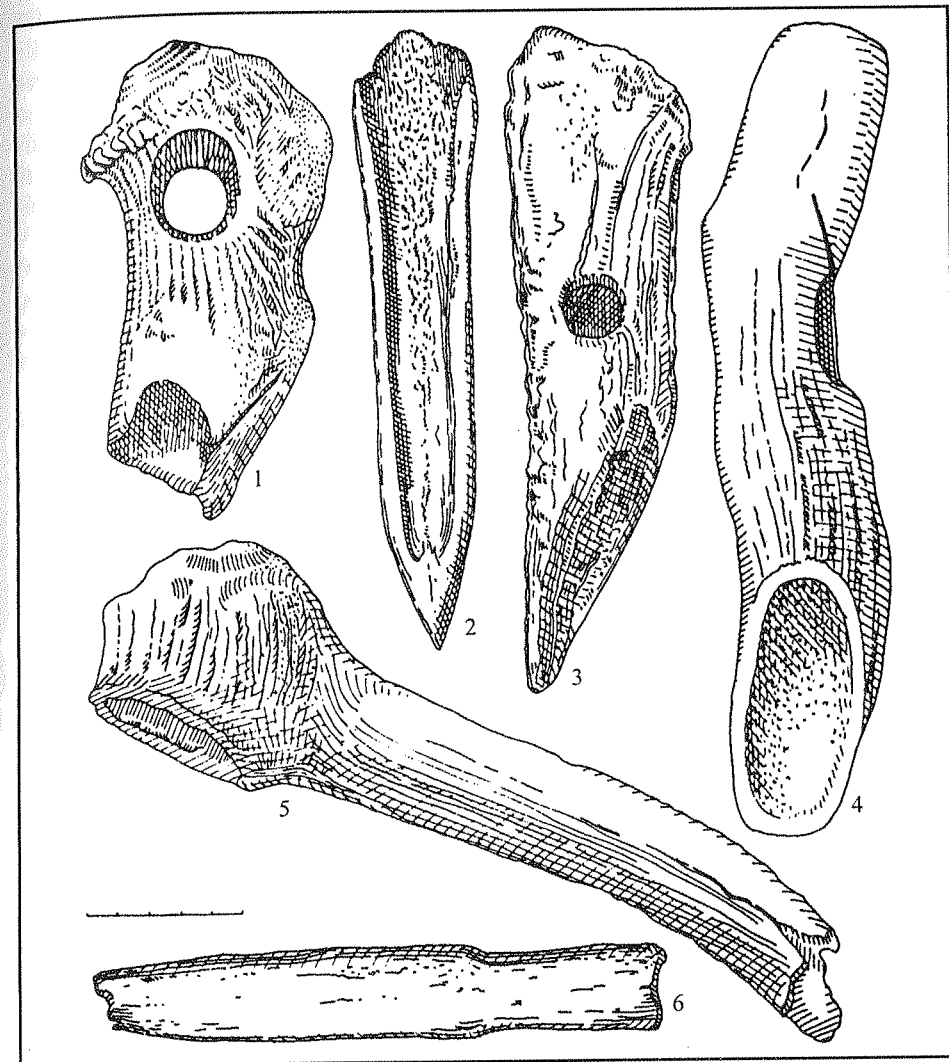
47 pav. Pulio tipo antgaliai: 1 – Biržulio ež. sąsmauka, 2 – Šilalė, 3 – Ringuvėnai (1 – LNM, 2, 3 – VDKM)

48a pav. Raginiai žeberklai ir ietigaliai: 1 – Kamšai (Kirsna), 2 – Rudninkai (Nopaičio pelkė), 3 – Užnemunė, 4 – Bebrininkai, 5 – Karaviškės, 6 – Pumpėnai, 7 – Balsupiai, 8 – Pabiržulis, 9 – Vaikantonys, 10 – Žiūriai-Gudeliai, 11 – Plateliai, 12 – Juniškiai (1, 3, 4, 6, 9, 10, 12 – VDKM, 2, 5, 7, 8, 11 – LNM)

Antroji grupė – žeberklai su smulkiomis užbarzdomis. Vieno dalis rasta minėtame Galubalio durpyne prie Balsupių (pav. 48a: 7), aplūžęs – Margių k., Varėnos raj., pelkėje prie vadinamosios Šalos kalvos. Geriausiai išlikęs žeberklas su 29 smulkiomis užbarzdomis aptiktas Pabiržulio k. netoli Janapolės, senosios Drujos upės žiotyse į Biržulio ežerą (pav. 48a: 8).

Trečiajai grupei skiriami žeberklai su užbarzdomis tik viršutinėje dalyje. Vienas toks žinomas iš Užnemunės (be tikslesnės radimo vietos) (pav. 48a: 3), kitas rastas Jasauskuose, Varėnos raj., sausinant pelkę. Žeberklų su įkarpomis Lietuvoje reta, ir jie gana skirtingi. Vienas plokšč-

48b pav. Rago ir kaulo dirbiniai: 1, 3, 4 – kirveliai, 2 – peikėnos antgalis, 5 – kirvio įtvara su kotu, 6 – durklas (1 – Kirsna-Kamšai, 2 – Alsėdžiai, 3 – Kudirkos Naumištis, 4 – Rokai, 5 – Cepelūnai (prie Uosupio), 6 – Ariogala (Dubysos ir Taurupio santaka) (1–4, 6 – VDKM, 5 – LNM)

čias šviesios spalvos labai negiliomis įstrižinėmis įkarpėlėmis rastas Karaviškėse, pievoje prie Ūlos upės (pav. 48a: 5). Kiek kitoks, stambesnėmis ištesomis užbarzdomis, žinomas iš Bebrininkų (pav. 48a: 4). Panašus į jį aptiktas ir Jaros ežere netoli Svėdasų.

Lietuvos mezolito medžiagoje žinomi trejopi *ietigaliai*: apvalūs, arba šeivos pavidalo, tribriauniai ir su titnago ašmenėliais. Šeivos pavidalo ietigalių įtvara būna išskirta kaip ietigalio, rasto Įstro upėje prie Pumpėnų, Pasvalio raj., ir papuošto plona įvijine įraiža (pav. 48a: 6). Kitas ten pat buvęs ietigalis plokštesnis. Panašus į jį aptiktas Pilviškių apylinkėse, Vilkaviškio raj. Prie šios grupės galbūt tiktų ir radinys iš Palomenės, Kaišiadorių raj., nors jo smaigaliai gana buki, primenantys kaltelį ar adyklį. Iš archyvinių duomenų žinoma, kad Verebiejų k. durpyne buvę rasti 2 ilgi ietigaliai net su mediniais kotais. Tam pačiam tipui tikriausiai priklausė ir iš archyvinių duomenų žinomas šešiabriaunis ietigalis iš Palemono durpyno, Kauno raj.

Dar mažiau rasta tribriaunių ietigalių. Gerai išlikusiųjų iš Juniškių (pav. 48a: 12) ir Platelių (pav. 48a: 11) briaunos puoštos mažų rantelių grupelėmis. Galbūt tai sudėtinių žeberklų dalys, nes, pvz., iš archyvinių duomenų žinoma, kad Juniškių ietigalis rastas drauge su 4 panašiais. Keli tokie patys kartu aptikti ir Kaliningrado srityje (Šturms 1970: 39).

Su titnago ašmenėliais Lietuvoje išlikę tik 8 ietigaliai: 3 dvieiliai ir 5 vienaeiliai. Seniausias į literatūrą patekęs Būdviečių ietigalis, kuris K. Grevinko duotame piešinyje (Grewingk 1865: 55) dar turėjo po 6 ašmenėlius iš abiejų pusių, o vėlesniuose belikę keli. Kitas dvieilis, taip pat žinomas tik iš archyvinių duomenų ir literatūros, rastas Gulbiniškių k., buvęs kiek išlenktas. Labai dailus mažas dvieilis ietigaliukas aptiktas durpyne prie Žiūrių-Gudelių k. (pav. 48a: 10).

Du vienaeiliai ietigaliai – iš Vaikantonių ir Opšrūtų labai panašūs (pav. 48a: 9). Kiti 3 vienaeiliai taip pat panašūs, nes turi ilgą smaigalį be ašmenėlių. Vienas su ištrupėjusiais ašmenėliais, be to, radėjų apgadintas, aptiktas Yliuose, antrasis – Ežerėlio durpyno dugne. Trečiojo, irgi ilgu smaigaliu ir ištrupėjusiomis skeltėmis, tiksli radimo vieta nežinoma.

Didelę radinių dalį sudaro *peikenos* (dalis jų, ypač siaurosios, galėjo būti durklai). Jos paprastai daromos iš stambiųjų žvėrių pėdos kaulų: nusmailinama viršūnė ir dažniausiai neapdorojama arba menkai apdorojama sąnarinė galvutė. Durklą ar peikeną apdorota galvute turime iš Jaros ežero; kitų, pvz., iš Alsėdžių (pav. 48b: 2), Bukaučiškių II, ji tik nukapota. Visai neliesta sąnarinė galvute peikena žinoma iš Utelių, o iš perskelto kaulo (gal durklas?) – iš Užpajonių.*

Mezolitiniams tipams priklauso ir raginiai *kirveliai* – dažniausiai su skyle kotui. Tačiau tipologiškai visai neįmanoma jų atskirti nuo ankstyvojo ne-

*Dėl šių įrankių vartosenos yra įvairių nuomonių, tačiau reiktų manyti, kad dauguma jų vis dėlto buvo peikenų antgaliai, nes, pvz., Kundoje dauguma jų sulūžę kaip nuo sunkaus darbo rasti ežero nuosėdose, o ne stovykloje (Indreko 1948: 297–314).

olito radinių, nes ir vienu, ir kitų skylė išpjauta, o ne gręžta. Kadangi vidinė rago dalis yra akyta, tai skylė į vidų paprastai plėtėja. Kirveliams gaminti geriausiai tiko elnio ragas, tad ir jų forma visą vartojimo laikotarpį liko vienoda, priklausė nuo skylės vietos.

Skiriame trumpuosius ir ilguosius kirvelius. Trumpieji būna padaryti iš apatinės rago dalies, be akinės atšakos, daugiau ar mažiau aplyginta rože, iš priekio pjauta skyle. Mezolitiniai greičiausiai buvo iš Kamšų prie Kirsnos upės (pav. 48b: 1), galbūt Dovydiškių, Darsūniškio, Panevėžio apyl., Kudirkos Naumiesčio (pav. 48b: 3) ir kt.

Ilgųjų kirvelių skylė gręžiama per nupjautą akinę atšaką, dažnai paliekant ir jos dalį. Todėl jie dar vadinami ir kirveliais su movele. Kaip ir anksčiau minėtieji, mezolitiniai nesiskiria nuo neolitinių. Mezolitiniai galbūt buvo Rokuose (pav. 48b: 4) ir prie Dubičių, Lakštučių pelkėje, rasti kirveliai. Mezolitui galėjo priklausyti ir kai kurie trumpesni, pvz., netoli Mokolų, šalia mezolito stovyklos rastasis.

Kitų dirbinių tipų labai nedaug. Tai ovalinių *kirvelių įtvaros*. Viena rasta Čepelūnuose (pav. 48b: 5). Tikriausiai mezolitui skirtinas *kaltelis* iš Balsupių, Galubalio durpyno, *durklas* iš Ariogalos (pav. 48b: 6).

Chronologija. Pagal C14 datuotų Kundos kultūros paminklų tuo tarpu turime tik iš Estijos ir Latvijos (Loze, Liiva 1990). Iki 1990 m. buvo žinomos 37 šios kultūros paminklų datos, kurias dažniausiai dar lydėjo žiedadulkių analizės duomenys. Preborealiai pradžioje dar buvo paplitusi Epipaleolitinė kultūra. Pulio tipo paminklai, kaip ir Zveiniekų II ir Suliagalo (Latvijoje), priklauso antrajai preborealiai pusei. Jiems atlieptų Biržulio sąsmaukos bei Dreinių paminklai Žemaičių aukštumoje (Ostrauskas 1996). Borealiniu laikotarpiu datuojami Kundos stovyklos radiniai, taip pat Zvidzės bei Uosos mezolitinių sluoksnių (Loze, Liiva 1990, lent. 3). Šiam laikotarpiui priklausė ir Spigino rago mezolitinis kapas.

Lietuvoje tuo tarpu neturime tyrinėtų durpyninių stovyklų, tai atsitiktinių kaulinių dirbinių chronologiją galime nustatyti tik pagal analogijas, retkarčiais padeda radimo aplinkybės. Seniausi tipai yra žeberklai su stambiomis užbarzdomis, pasak J. G. D. Klarko (Clark 1936), tai vadinamieji Hafelio, arba 10, 11, 12A, tipo žeberklai. Rūdninkų (pav. 48a: 2) žeberklas žiedadulkių analize datuotas preboreliu (epipaleolitu). Hafelio upės srityje šio tipo žeberklai dažniausiai paleolitiniai, retkarčiais mezolito pradžios (Gramsch 1973: 34, past. 49; Schuldt 1961: lent. 48c). Kaliningrado srities skiriami laikotarpiui nuo aleriodo iki borealiai (Ancylaus) (Groß 1939–40: 1–4). Daug žeberklų rasta Latvijos (Лозе 1966: 110; Zagorska 1974: 25 tt) ir Estijos (Indreko 1948: 234–243, pav. 67) mezolito paminkluose.

Žeberklai su smulkiomis užbarzdomis, pasak J. G. D. Klarko, Kundos, arba 6-ojo, tipo (pav. 48a: 7, 8) Vakarų Pabaltijyje ir Baltarusijoje datuojami nuo preborealiai iki atlantio, daug jų Latvijoje ir Estijoje (Zagorska 1974: 26; Indreko 1948: 73–75). Kai kurie datuoti palinologiškai borealiu (Янитс 1966: 118) ir C14 (nekalibruota):

(TA-14) 8340±285 bp (6390±285 m. pr. Kr.)

Žeberklai su keliomis užbarzdomis prie viršūnės (panašūs į J. G. D. Klarco Miulerupo, arba 7-ojo, tipo) Pabaltijyje datuojami nuo preborealio iki atlantčio (Kozłowski S. K. 1969: 139–140). Rytų Europoje jie paprastai neolitiniai.

Žeberklai su įkarpomis (pav. 48a: 5) (J. G. D. Klarco Prizerbo, arba 8-ojo, tipo) žiedadulkių analize Vakarų bei Pietų Pabaltijyje datuoti dažniausiai preborealiu ir borealiu (Gramsch 1973: 33). Rytų Pabaltijyje daugiausia jų borealio (Ancylaus) laikotarpio, senesni tipai galėjo siekti ir preborealį (Joldija), vėlyviausieji – ankstyvąjį atlantį (Litorina) (Zagorska 1974: 32). Rytų Europoje jie dažniausiai neolitiniai.

Ietigalių su titnago ašmenėliais (pav. 48a: 9, 10) atsirado gana anksti. Būdviečiuose, Ežerėlyje rasti po durpių sluoksniu, taigi patekę čia prieš atlantinį laikotarpį. Ir Kaliningrado srityje tokie ietigaliai žiedadulkių analize datuoti Ancylaus laikotarpiu (Groß 1937: 147; 1938a: 88–91). Latvijoje bei Estijoje siaurųjų, kaip mūsiškiai, maža, datuojami vėlyvuojū mezolitu (Лозе 1966: 108, 113); ten gana daug yra platesnių (Indreko 1948: 271–273). Pietryčių Europoje jų pasirodė jau vėlyvajame paleolite (Борисковский 1953: 403), o apie Uralą jie neolitiniai. Būdingas Rytų Pabaltijo požymis, kad ašmenėliai yra retušuoti. Tuo tarpu Jutlandijoje ir Skandinavijoje tuo pačiu principu pagaminti ietigaliai turi neretušuotus ašmenėlius; jie žinomi per visą mezolitą (Mathiassen 1948: 37; Brøndsted 1960: 82).

Seivos pavidalo ietigaliai pažįstami įvairiose kultūrose ir įvairiais laikotarpiais. Pumpėnų ietigalis (pav. 48a: 6) rastas po pagrindiniu durpių sluoksniu ir greičiausiai priklausė priešatlantiniam periodui. Kaliningrado srityje rastasis yra panašus ir, pasak H. Groso (Groß 1941: 34–36, pav. 2b), turėjęs priklausyti laikotarpiui tarp 5500 ir 4000 m. pr. Kr.

Tribriauniai ietigaliai (pav. 48a: 11, 12) (pasak J. G. D. Klarco, 13-asis tipas) ypač būdingi Rytų Pabaltijui. Estijoje (Pulis, Kunda) yra datuotų preborealių, kiek vėlesni rasti yra Piarnu (Indreko 1948: 246). Kaliningrado srityje bei Šiaurės rytų Lenkijoje jie datuoti nuo aleriodo iki borealio (Ancylaus) (Groß 1939–1940: 112, 120).

Peikenos, remiantis Kaliningrado srityje rastųjų datavimu, turėtų priklausyti daugiausia preborealiui ir borealiui, nes panašių žinoma jau vėlyvajame paleolite (Groß 1938b: 85; 1938a: 111–112; 1939–1940: 81–84).

Trumpųjų raginių kirvelių (pav. 48b: 1, 3) Pietų ir Rytų Pabaltijyje atsirado jau borealio, o galbūt ir preborealio laikotarpiu (Indreko 1948: 196–198; Groß 1938b: Nr. 45; Gramsch 1973: 74). Visame Pietų Pabaltijyje datuojuose paminkluose rasti ilgieji kirveliai su skyle nupjautos atšakos vietoje (pav. 48a: 4) skiriami pačiai mezolito pabaigai ir neolito pradžiai (Mathiassen 1984: 31).

Kultūrinė priklausomybė nevienoda. Tiesa, daugybę dirbinių tipų atitikmenų radome ir Pietvakarių, ir Šiaurės rytų Baltijos pakrantėje. Maglemosės kultūros paplitimo srityje randame šiuos Pabaltijui būdin-

gus tipus: vienaėlius žeberklus su ilga įtvara ir mažomis lenktomis užbarzdomis viršūnėje, su įkarpomis vienoje pusėje, dvieilius su titnago ašmenėliais (tik neretušuotais). Jie žinomi ir Kundos kultūros paplitimo srityje, t. y. Rytų Pabaltijo šiaurėje. Bet čia yra ir tik šiai sričiai įprastų dirbinių tipų, neturinčių arba beveik neturinčių Maglemosės tipo kultūrų atitikmenų. Tai ilgi tribriauniai ietigaliai trumpa įtvara, ovalaus pjūvio, taip pat vienaėliai ietigaliai su titnago ašmenėliais, žeberklai su tankiomis vidutinio dydžio užbarzdomis beveik per visą dirbinio ilgį ir trumpa įtvara, dažnai su užkartomis, vadinamieji Kundos tipo. Ir vis dėlto didžioji dalis Maglemosės ir Kundos kultūrų kaulo bei rago dirbinių tipų sutampa, tačiau tik ankstyvojoje Kundos kultūros fazėje. Nei Pietų Lietuvoje, nei Kaliningrado srityje neaptikta dirbinių, būdingų vėlyvajai Kundos kultūrai, paplitusiai Latvijoje bei Estijoje. Taigi priename tą pačią išvadą, kurią padarėme nagrinėdami titnago dirbinius: Maglemosės kultūra į Rytų Pabaltiją plito labai neilgą ankstyvojo mezolito laikotarpį, o paskui nutrūko, ir čia iš vietinio palikimo ir naujosios srovės įtakų ėmė kurtis savitos kultūros. Pietinėje Lietuvos dalyje tie kaulo bei rago dirbiniai turėjo sudaryti vieną Nemuno kultūros komponentą. Latvijoje, Estijoje ir Šiaurės Lietuvoje iš jų susiformavo irgi nevienalytė Kundos kultūra. Estijoje jai būdingi ne tik kaulo, bet ir skalūno dirbiniai, net gludinti, perimti iš Askolos kultūros, ir tam tikras episydrinis palikimas, greičiausiai plaukęs iš Pietryčių (gal Valdajaus srities ar Šiaurės Baltarusijos).

Tuo tarpu Latvijoje, kur nėra vietinio lengvai apdirbamo skalūno, Kundos kultūra – beveik vien kaulo kultūra. Tai pietinis variantas, tik jame, priešingai Nemuno kultūros sričiai, yra ir visi vėlyvieji Kundos kultūros dirbinių tipai.

Paplitimas. Kultūra buvo paplitusi visame Rytų Pabaltijyje nuo Suomijos šiaurėje iki Nemuno-Neries linijos pietuose. Artimesnėje Lietuvos kaimynystėje ryškesnių paminklų yra Latvijoje, pvz., Zveiniekų II stovykla (Zagorska, Zagorskis 1985), ir Šiaurės Baltarusijoje, pvz., Krumpliovo stovykla prie Dauguvos (Гурина 1960: 1965).

PAGRINDINIAI VERSLAI IR NAMŲ ŪKIS

Mezolito laikų **medžioklė** nuo paleolito laikų skyrėsi svarbiausia tuo, kad daugiau imta medžioti žvėrių, kurių gyvenimo būdas visai kitoks negu paleolito žvėrių. Išnyko didelėmis bandomis gyvenantys ir klajojantys šiaurės elniai. Miško žvėrys, kurie galėjo būti medžijami, dažniausiai laikėsi nedidelėmis šeimomis maždaug tose pačiose vietose. Lietuvos stovyklose tuo tarpu beveik neturime medžiotų žvėrių kaulų. Tik iš literatūros žinoma, kad Galubalio durpyne prie Balsupių apie 1900 m. buvę rasta įvairių kaulo dirbinių (dalis jų išliko), taip pat laukinių žvėrių kaulų ir šuns kaukolė. Kamšų durpyne prie Kirsnos upės, kur rasta ilgalgalvio žmogaus kaukolė, keletas mezo-

litinių kaulo dirbinių ir net titnago, buvę nemaža pradėtų pjaustyti elnių bei stumbrų ragų (Puzinas 1935: 284–285). Kai ką galima spręsti iš kaulo bei rago dirbinių medžiagos ir iš to paties laikotarpio kitų Baltijos pakrančių stovyklų, pvz., Maglemosės Danijos salose (Brøndsted 1960: 61), Hochen Fychelno (Viecheln) prie Šverino ežero Vokietijoje (Schuldt 1961), Kaliningrado srities (Groß 1939–1940: 1–4), Kundos šiaurės Estijoje (Паавер 1965) ir kt. Daugiausia medžioti stambieji miško žvėrys: elniai, briedžiai, šernai, stumbrai, taurai, stirnos.

Pagrindiniai medžioklės įrankiai buvo lankai ir strėlės. Visoje Baltijos pakrantėje, pvz., Holmegode, Stelmore, Brabande ir net visai šiaurėje – Pečioros baseine, Viso durpyne, pasitaikė medinių įvairiai lenktų lankų (Rozoy 1978: 1014–1017; Burov 1981; Clark 1952) ir strėlių, kurių titnaginiais antgaliais buvo pritvirtinti derva. Iš Vigo durpyne, Danijoje, rastų tauro krūtinės slankstelių su įstrigusiais lancetiniais antgaliais galima spręsti, kad strėlėmis su šiais antgaliais sumedžiodavo net didelius žvėris. Kailinius žvėrelius ir paukščius medžiojo strėlėmis su mediniais antgaliais, bet galėjo tikti ir titnaginiais skersiniai trapeciniai. Sužeistus žvėris pribaugdavo ir medinėmis ietimis apdegintais smagaliais. Svarbios ir vadinamosios vilkduobės, nors jų pėdsakų aptinkama labai retai. Manoma, jog mezolitinės buvusios Vokietijoje Nauene, Perneverdės aps., rastos trimis koncentrinėmis eilėmis išdėstytos 1–2 m skersmens ir 2,5–3 m gylio duobės, išlikusios tik todėl, kad iškastos molyje. Jos datuojamos pagal kelis rastus medžioklės įrankius (Gramsch 1973: 71). Be to, iš Galubalio durpyno, taip pat Anglijos, Danijos, Estijos ir kt. įvairių stovyklų radinių sprendžiama (Паавер 1965: 437–438), kad mezolito gyventojai jau turėjo prisijaukinę medžioklės padėjėjų – šunų.

Mezolitas – tai jau ir **žūklės** laikotarpis. Lietuvos radiniai labai neiškalbingi, nors, pvz., Netiesų 1-osios stovyklos mezolitinio sluoksnio židinyje Nr. 17 aptikta ir apdegusių žuvų bei paukščių kauliukų, stambaus moliusko kiauto nuolauža. Didelio vandens paukščio apdegusio kaulo gabalėlis rastas ir Maksimonių 4-osios stovyklos židinyje. Tai, aišku, labai maža, kad galėtume kalbėti apie kokią nors žūklės bei vandens paukščių medžioklės reikšmę ūkiui. Tačiau Lietuvos ankstyvojo neolito gyvenvietėse randami labai sudėtingi žūklės įrankiai leidžia manyti, jog ji turėjusi galias tradicijas. Beje, tai patvirtina kiti tos pačios kultūrinės srities radiniai, nors jų niekur nėra gausu (Rozoy 1978: 1021–1027).

Pats ankstyviausias, dar paleolitą siekiantis žūklės būdas – žeberklavimas. Kaip minėta, paleolitinių lydekų kaulų aptikta Opšrūtuose, prie Kaliningrado srities ir Lietuvos ribos. Kamšų durpyne šalia minėtų mezolitinių radinių, tarp kurių buvo ir žeberklas, aptikta stambios lydekų kaukolė. Žuvų kaulų kartu su žeberklais rasta ir Kaliningrado srityje, pvz., buv. Menturių (dab. Sečenovo, Ozersko raj.) durpyne (Engel 1935: 136). Tiesą sakant, tai leidžia kalbėti ne apie tikrą žūklę, o apie žuvų medžioklę. Ją buvus rodo ir Lietuvoje rasti mezolitiniai žeberklai, taip pat raginiai ietigaliai, kuriais galėjo būti

ne tik smeigiama, bet ir šaudoma iš lanko. Apie medžioklę byloja bent pirmojoje mezolito pusėje visur randami tik vadinamųjų medžiojamųjų žuvų kaulai. Šio laikotarpio antroje pusėje, matyt, jau ėmė įsigalėti tikroji žūklė – tinklais ir bučiais.

Greičiausiai Lietuvoje mezolite jau vartoti tinklai. Apie tai galima būtų spėti iš vieno labai menko radinio: Netiesų 1-osios stovyklos mezolitiniam židinyje Nr. 6 aptiktas gabalėlis labai gerai išdirbto liepos karnos pluošto, iš kurio kaip tik būdavo mezgami tinklai. Beje, pats seniausias žinomas tinklas, priklausantis VIII tūkstantmečiui pr. Kr., rastas gerokai šiauriau – Karelijos sąsmaukoje buv. Korpilahti (dab. Kamenogorsk) vietovėje (Pälsi 1920; Äyräpää 1950: 6), pagamintas iš karklo karnos (tuo metu liepos ten dar neaugo). Jo išliko tik keli mazgeliai, tačiau kartu buvo aptikta trapecijos pavidalo plūdžių ir akmeninių pasvarų. Estijoje Sijvertsi vietovėje (Indreko 1948: 325, pav. 79: 16) rasta mezolitinio tinklo liekanų su plūdėmis ir pasvarais, perrištais liepos karna. Šaknelių bei viksvų tinklo dalių aptikta dar šiauriau – Komijoje – Viso durpyne (Burov 1973: 133–134, pav. 5: 11) ir kt. Palyginti gerai išlikusių mezolitinių tinklų gabalų rasta Fryzako (Friesack) durpyne Vokietijoje, Potsdamo srityje (Gramsch 1987: lent. 25; Kernchen, Gramsch 1989: pav. 1). Pastarieji surišti pietų Europoje vartojamu vadinamuoju sijiiniu trobesių mazgu (Pfählbauknoten), priešingai negu šiaurės Europoje (Korpilahti, Viso ir vėliau Šventosios 2B) žinomų, iki šiol vartojamų šotiškųjų mazgų. Nemaža ir tinklų visai nesurištomis kilpomis. Vakariniame Pabaltijyje rastas ne vienas borealinio bei atlantinio klimato laikotarpio bučius iš karklo vytelių (Brøndsted 1960: 128–129; Rozoy 1978: 1023, pav. 283).

Antroje mezolito pusėje Pietų Pabaltijyje aiškiai pakito žūklės įrankiai. Apie tai galima spręsti, pvz., iš Riugeno salos radinių. To meto Budelino stovykloje jau šalia stambesnių aptikta ir gausybė smulkių žuvų kaulų (Gramsch 1973: 70–71). Kartu imta medžioti daugiau vandens paukščių.

Mezolite, jeigu ir nevisuotinai, buvo plaukiojama skobtiniais luotais su irklais. Pats seniausias toks luotas žinomas iš Olandijos Pesės (Pesse) vietovės ir datuotas C14 duomenimis 8470±295 (6520±295 m. pr. Kr.) (Rozoy 1978: 1021–1023). Jis pušinis, nesiekė net 3 m ilgio, t. y. daug trumpesnis negu vėlesni – neolitiniai. Tuo tarpu medinių irklų išlikę daugiau. Seniausias – iš Star Karo vietovės Anglijoje (Rozoy 1978: 1021–1022) – priklausė preborealo laikotarpiui. Jų buvo rasta ir Diuvenzės (Schwantes 1928: 22, pav. 22), Holmegodo (Broholm 1924: 83, pav. 35), Kungemosės (Jørgensen 1956: 33; Andersen 1987) ir kitose Vakarų Pabaltijo vietovėse. VI–V tūkstantmečio pr. Kr. irklai rasti ir prie Uralo, Šigiro durpyne (Раушенбах 1959: 130). Paprastai tai trumpi irkliukai bukais galais.

Apie **rankiojimą** duomenų irgi visai maža. Paprastai židiniuose randama tikrai pušinių anglių. Matyt, kitus medžius buvo draudžiama kirsti todėl, kad jų vaisiai buvo renkami ir vartojami maistui. Tačiau retkarčiais tarp anglių patekdavo ir valgomųjų augalų liekanų. Pz., Maksimonių 4-osios stovyklos ži-

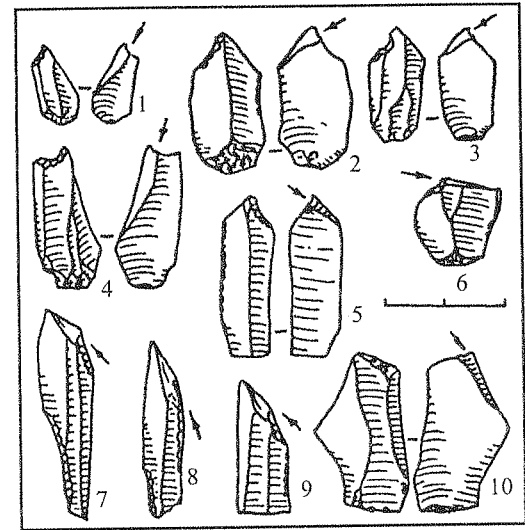
dinėlyje aptiktas gabaliukas suanglėjusios paparčio šaknies ir agaro (vandens riešuto) lukštelis. Netiesų 1-osios stovyklos židinyje Nr. 15 rasta arkliarūgštės sėklų, gabaliukas nedidelio kaulavaisio, panašaus į kryklę ar ievos uogą. Daugelyje Lampėdžių stovyklos židinių aptikta sudegusių miško riešutų kevalų. Jie ploni, mažai gaubti, vadinasi, riešutai turėję būti didesni už dabartinius, juk ir klimatas tuo metu buvo šiltesnis. Ten pat rasta ir agarų liekanų bei laukinės slyvos kauliukas. Iš archyvinių duomenų žinoma, kad Galubalio ir Kamšų durpynuose šalia kaulo dirbinių aptikta ir agarų bei miško riešutų. Su to paties laikotarpio radiniais jų pasitaikė taip pat Kaliningrado srityje, pvz., Menturiuose. Tokius pat augalus rankiojo ir kitų mezolito stovyklų gyventojai, be to, dar vartoti laukiniai javai, gilės, uogos ir kt. (Clark 1952).

Titnago gavyba priklausė nuo naujų gamtos sąlygų. Kritus upių vandens lygiui, pasidarė prieinamos gausios titnago atsargos apatinėse upių terasose – praktiškai visi Pietų Lietuvos titnago išteklių (pav. 21). Ir turbūt ne vien atsitiktinumas, kad Lietuvoje neaptikome mezolitinio titnago kasyklų. Šiaurės gyventojai, norėdami didelių gerų skelčių ar kirvelių, aišku, keliaudavo jų prisiskaldyti prie Nemuno. Tačiau vietų, kuriose galima rasti titnago, buvo tiek daug, kad neįmanoma nustatyti, kur skaldyta vietinių gyventojų, o kur – atvykėlių. Be to, ir mezolito gyventojų reikalavimai buvo kitokie. Įsivyravusi mikrolitinė technika leido Šiaurės Lietuvoje tenkintis ir vietiniais rieduliukais. Tai prastas kruopėtas titnagas, pagal kurį gana lengva atskirti mezolitinius dirbinius nuo paleolitinių ir neolitinių, kada naudota atsigabenta medžiaga. Pvz., Telšių raj. Širmės kalno 3-iojoje stovykloje prie Janapolės planografiškai labai ryškiai buvo matyti, kur baigėsi vėlyvojo neolito gyvenvietė su gero įvežtinio titnago dirbiniais ir prasidėjo mezolitinė su smulkiais rusvo taškuoto titnago radiniais. Toks pat taškuotas titnagas vartotas ir netolimijoje Drenių stovykloje bei kitur. Baltarusijoje irgi pastebėta, kad, pradėję gamintis mikrolitinius dirbinius, mezolito gyventojai ėmė kurtis ir tokiose vietovėse, kur gero titnago maža arba jo nėra (Исаенко 1970: 54). Lenkijoje, palyginti su paleolitu, titnago kasyklų labai sumažėjo (Kozłowski S. K. 1989: 33–34). Tiesa, tada daugiausia buvo apgyventa Didžioji Lenkija (Wielkopolska), kur pakako moreninio titnago, tad jo gabentis nė nereikėjo. Tik savo poreikiams iš kreidos titnagą kasė Melniko vietovėje (Szmít 1929: 39). Tik pačioje mezolito pabaigoje vėl imta ieškoti geresnės medžiagos, pvz., pietuose – įvežtinio obsidiano. Vis dėlto retkarčiais dar iki pat žalvario amžiaus gyventojai užsukdavo į nuo paleolito laikų pažįstamą Oronsko kasyklą, ieškodami gražaus šokolado spalvos titnago (Krukowski 1939–1948: 89–92). Ilgai buvo eksploatuojama ir hematito kasykla Gžibova Gura (Grzybowa Góra) vietovėje (Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1977: 237).

Dirbinių gamyboje įsivyravo nauja mikrolitinė technika. Siauros tiesios skeltelės nuspaudžiamos nuo specialiai paruoštų skaldytinių (pav. 38: 21, 22, 40: 30). Kaip ašmenėliai jos vartotos kaulo, rago bei medžio įrankiams. Ir tai vienas iš būdingiausių viso pasaulio mezolito požymių. Tačiau Lietuvoje įsta-

tomųjų ašmenėlių technika būdinga tik Nemuno ir Kundos kultūroms. Nei epipaleolitiniuose, nei Maksimonių 4-osios stovyklos tipo paminkluose jos dar nebuvo.

Skirtingai nuo paleolito, mezolitui įprastas naujas skelčių dalijimo būdas, tradiciškai vadinamas mikrorėžtuko technika. Skiriami net 4 variantai (Clark 1932: 97–103; Cyrek 1981: 285–288; Нужний 1979). Skeltelės šone išretušuojama įgauba ir per ją viršuje įstrižai perskeliama. Lieka lancetinio tipo antgalis labai smailiu galu (pav. 49: 9). Jo viršūnę kartais tenka truputį pataisyti, jei nuskyla per aukštai (pav. 49: 7) ar per žemai (pav. 49: 8). Nuskeltos

49 pav. Lancetų gamyba Jonionių stov.: 1–6, 10 – mikrorėžtukai, 7–9 – lancetai (LNM)

ji dalis labai primena mažytį rėžtuką. Tokie numesti mikrorėžtukai* paprastai būna su skėlimo kuprele (pav. 49: 1–6, 10), todėl lancetinių antgalių viršūnė yra storajame skeltės gale. Tokia technika pažįstama visose mikrolitose vartojusiose mezolito kultūrose. Tačiau ji, matyt, atsirado anksčiau, nes, pvz., Maksimonių 4-ojoje stovykloje, kur mikroskelčių-ašmenėlių dar nėra, mikrorėžtuko technika plačiai vartojama – taip dalijamos net gana plačios skeltės. Kartais pavyksta rasti lancetą atitinkantį mikrorėžtuką.

Dirbiniai retušuojami įvairiais būdais, kaip ir paleolite, tačiau vieno – susikertančio abipusio retušo ant statmenos briaunos – jau niekur nepasitaiko. Ir apskritai pakraštinis retušas yra paplokštėjęs, o kartu dažnai ir paplatėjęs.

STOVYKLOS

Prisitaikymas prie gamtos. Įprastoji formulė, kad mezolito laikų žmonės gyveno prie upių ir ežerų, versdamiesi žūkle bei medžiokle, sukauptus daugiau medžiagos, nebeatrodo tokia paprasta. Tiesą sakant, ji nieko nepaaiškina, nes stovyklų randama paplitusių labai nevienodai. Iš dalies priežastis gali būti tyrinėjimų spragos. Bet vis dėlto dažniau pastebime, jog tam tikrose vietovėse būna ir tam tikro laikotarpio stovyklų arba jų aiškiai daugiau. Ryškus pavyzdys – pajūris, kur vėlyvojo neolito stovyklų daugėja, o ankstyvesnių

*Dar pasitaiko nuomonių, kad bent dalis jų galėjo būti vartota kaip tikri mikrorėžtukai (Lequeux 1924; Матюшин 1976).

laikotarpių – tik pavieniai radiniai. Ir priešingybė – Pietryčių Lietuva: čia daugiau mezolito bei paleolito radinių, o neolito, ypač vėlyvojo, gyvenviečių daug mažiau. Taigi įvairiais laikotarpiais buvo tam tikrų, daugiausia ūkinių, priešasčių, kurios vertė žmones rinktis tam tikras apsigyventi sąlygas. Sugretinę Lietuvos mezolitinių stovyklų paplitimą su upių tinklu, dirvožemio rūšių pasiskirstymu bei kraštovaizdžiu, gauname įdomų vaizdą. Mėgstamiausios vietos turėjo būti neapsemiamos, tačiau kaip galima arčiau vandens. Nesikuriama labai vandeningose srityse, taip pat kur maža vandens. Paleolito laikais menkai apaugusiuose plotuose vietovė turėjo saugoti nuo šalčio ir vėjo. Mezolite ji įgavo dar ir kitą reikšmę.

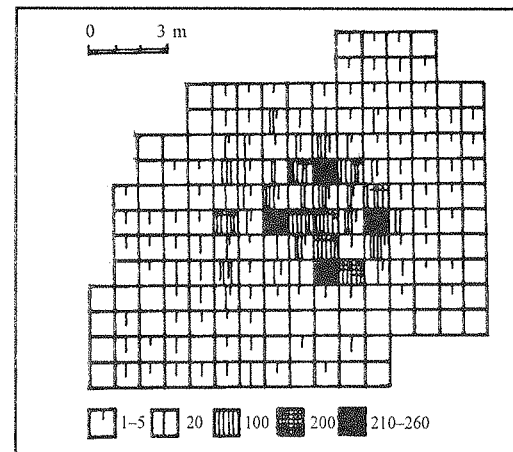
Jeigu nebuvo atrasta stovyklų miškinguose plotuose, tai, žinoma, galėjo būti ir dėl tyrinėjimų spragų, tačiau greičiausiai todėl, kad šios sritys buvo neperspektyvios, nes blogai aprūpintos vandeniu. Nesikuriama buvo upių takoskyrose (pvz., tarpe tarp Neries ir Merkio, Nemuno ir Šešupės baseinų ir kt.) ir vietose, kur per daug vandens (pvz., Nevėžio slėnyje, prie daugelio plokščiakrančių ežerų). Mezolite ypač buvo mėgstamos galinių morenų sritys – ten stovyklos rengtos visad smėlynuose. Beveik neapgyventos liko dugninių morenų sritys. Galbūt dėl to, kad ėjo tas menkai apgyventas dugninių morenų ruožas, šiaurinę Lietuvos dalį užgriebusi Kundos kultūra maža turėjo bendra su Pietų Lietuvos Nemuno kultūra. Tik šiaurės rytų ežerų krašte jos susisieki. Akiivaizdus palyginimas būtų, pvz., Kaliningrado srities stovyklų paplitimas. Štai Mozūrų ežerų galinių morenų sritys turtingos radinių, o dugninių morenų plotas Priegliaus žemumoje beveik neapgyventas (Bohne-Fischer 1941: pav. 5, 43; Więckowska 1975: 412). Į pietus nuo Mozūrų ežerų vėl beveik neapgyventa takoskyra, skirianti dvi kultūrinės sritis (Więckowska 1975: 436, pav. 91). O Vartos Notecės žemupys neapgyventas liko kaip tik dėl per didelio vandeningumo (Kobusiewicz 1969: 302–305). Dar toliau į vakarus, Vokietijoje, kultūrinės sritis irgi skiria takoskyros (Gramsch 1970: 342–344).

Vietos parinkimas priklausė ir nuo žmonių gyvenimo būdo. Stovyklai tik ne kiekviena upė ar ežeras. Be būtino geriamojo vandens, žmogui buvo svarbu pasirinkti tokią vietą, kur jis lengviau galėtų apsirūpinti maistu. Stovyklos dažniausiai kurtos ten, kur ribojosi sunkūs ir lengvi dirvožemiai. Nors mezolitas iš esmės laikomas kilniųjų lapuočių bei mišriųjų ažuolynų laikotarpiu, tačiau, priklausomai nuo dirvos rūšies, miškas buvo įvairus. Sunkiosios galinių morenų dirvos apaugusios mišriaisiais ažuolynais, kuriuose daug žvėrių ir augalinio maisto. Tačiau tokie miškai netiko nei keliauti, nei gyventi. Tuo tarpu lengvosios dirvos buvo apaugusios tinkamais keliauti pušynais, tačiau juose maža žvėrių ir augalinio maisto. Ir štai šių abiejų tipų miškų (ir dirvožemių) sandūroje, neapsemiamuose paupiuose žmonės ir rinkosi vietas stovykloms. Sunkiųjų dirvožemių plotai, kuriuose pušynai tegalėjo stūksoti mažomis salelėmis, neatitiko mezolito žmonių gyvenimo būdo. Stovyklų nerasime ir smėlynuose, nors iš pirmo žvilgsnio taip ir atrodytų: šalia tokio smėlyno prie nelabai atviro vandens, dažnai kokiame vingyje ar santakoje ir pamatysime stūksančias morenines kalvas (pav. 35, 37).

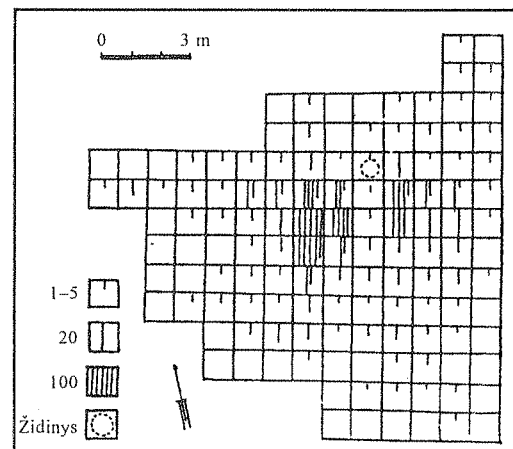
Stovyklų įrengimas. Mezolitinės stovyklos dvejopos. Pagrindinės buvo mažos – užėmė ne didesnę kaip 200–500 m² plotelį. Jose būdavo gyvenama neilgai, nes visada daugiausia radinių apie vieną vietą, o į pakraštį jie beveik staiga pranyksta. Pvz., Paštuvos stovyklos (pav. 50) keturiuose kvadratuose po 1 m² ploto nuo 210 iki 260 titnago dirbinių bei nuoskalų, o šalimais esančiuose nesiekė šimto, pakraščiuose – visai maža. Maksimonių 4-ojoje stovykloje radinių apskritai mažiau (viename kvadratiniam metre daugiausia iki 100), tačiau turtingiausias buvo vos 12 m² plotelis, šalia kurio išlikęs ir mažas židinėlis (pav. 51). Žemųjų Kaniūkų 1-osios stovyklos gausus radinių (iki 125 kvadratiniam metre) plotelis užėmė maždaug 30 m²; jame 2 židiniai. Lampėdžių stovykloje radiniai susitelkę maždaug 70 m² plotelyje (pav. 52: II). Kvadratiniam metre jų buvo iki 200–554. Čia išliko keletas židinių ir galbūt kažkokio lengvo pastato pėdsakų. Labai panašios yra Kampiškių 1-oji, 2-oji, 3-ioji, Druskininkų 8-oji ir kt. Aiški radinių koncentracija pastebėta ir Janapolės Širmės kalno 3b stovykloje, nors ten didžiausias titnagų skaičius keturių kvadratinių metrų kvadrato siekė 100–270.

Panašių mažų mezolitinių stovyklėlių Lietuvoje rasta labai daug. Dažnai jos išlieka sveikos, nors kultūrinį sluoksnį išlaiko retai. Jose paprastai būna grynas mezolito dirbinių kompleksas, nes vėlesniems gyventojams šios vietos netiko.

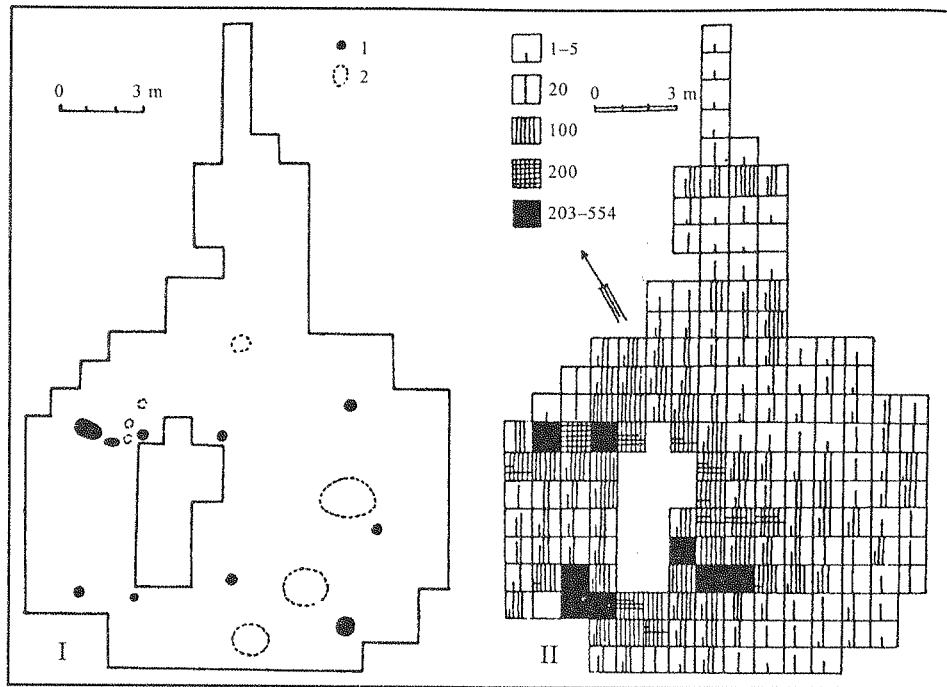
Tačiau yra ir kitokių stovyklų – su didžiuliu plote pasklidusiais radiniais. Į jas, matyt, ne kartą būdavo grįžtama. Iš tokių minėtina Netiesų 1-oji stovykla (vidurinis kultūrinis sluoksnis). Jos ištirtas 1315 m² plotas sudarė tik

50 pav. Scheminis Paštuvos stovyklos radinių išsidėstymo planas

51 pav. Scheminis Maksimonių 4-osios stovyklos radinių išsidėstymo planas

52 pav. Lampėdžiai: I – židinių ir išdegusių stulpaviečių išsidėstymas: 1 – židinys arba išdegusi duobutė, 2 – kultūrinio sluoksnio duobutė, II – titnagų išsidėstymas stovykloje

dalį paminklo. Panašios turėjusios būti ir Maksimonių 1-oji (mezolitinis kompleksas) (pav. 53), Merkinės 1-oji (mezolitinis kompleksas) ir daug kitų ant aukštųjų terasų. Labai plačiai išsidėsčiusių ant I viršsalpinės terasos prie Nemuno aptikome Jonionių stovyklą. Joje išskirti aikštelių neįmanoma buvo jau vien dėlto, kad pati stovykla buvo augančiame miške. Kultūrinis sluoksnis neišlikęs. Ne kartą grįžtant į tas pačias vietas, aikštelių kontūrai paprastai susilieja.

Pastatų liekanų mezolitinėse stovyklose randama retai. Dažniausiai būna židinių, įkurtų 60–120 cm skersmens smėlio duobutėse. Angliukų juose išlieka maža, daugiausia suodžių, bet ir iš jų kai ką galima spręsti. Vienas iš ankstyviausių buvo Maksimonių 4-osios stovyklos židinėlis. Iš 25 cm skersmens duobutės, aišku, negalima pasakyti apie jo dydį, nes paviršius sunykęs, likęs tik dugnelis. Židinys kūrėtas lengvai prieinama mediena – smarkiai kinivarpu išgraužtais griaumedžiais ir ilgą laiką, nes jame buvo perdegusių akmenukų ir susilydžiusių su pelenais smėlio gurvuoliukų. Anglys pušinės, kaip ir Žemųjų Kaniūkų 1-osios gyvenvietės apatinio sluoksnio židiniuose, nors ten jau šalia patrešusios medienos buvo ir tvirtų medžių, kuriems nukirsti reikėjo gerų kirvukų. Taip pat atrodo Netiesų 1-osios stovyklos vi-

durinio sluoksnio židiniai. Pvz., židiniuose Nr. 5 ir 6 rasta įvairiausių pušinių angliukų: ir storų sveikų medžių, ir kinivarpu išvarpytų sausuolių. Iš mažų sukepusių suodžių gurvuoliukų bei susicementavusių pelenų matyti, kad ugnis juose degė nuolat. O tuo tarpu židinys Nr. 2 kūrėtas tik kankorėžiais, sutrešusia mediena ir plonomis šakelėmis. Gal tai koks specialus židinys, o gal kūrėtas paliegėlio, negalėjusio nusikirsti sveiko medžio. Ir pačioje vėlyviausioje – Lampėdžių – stovykloje vienintelis kuras taip pat pušies mediena: ir nukirsti medžiai, ir šakos, ir kelmai, ir sausuoliai. Ugnis židiniuose degė ilgai, nes randama su pelenais sukepusio smėlio. Tačiau, atrodo, ne visos Lampėdžių duobutės buvo židiniai (pav. 52: I). Tos, kuriose rasta tik vieno medžio anglių, galėjusios būti išdegusios stulpavietės. Netiesose nedideli židinėliai ir stulpavietės taip pat buvo išsidėstę grupelėmis, tačiau jų sistemos susekti nepavyko. Vis dėlto reikia manyti, kad turėję būti kažkokie lengvi stulpinės konstrukcijos pastatėliai.

Nedidelės judrios šeimyninės bendruomenės negalėjo palikti ryškesnių pastatų pėdsakų, jeigu tie pastatai nesudegė. Visose Vidurio ir Šiaurės Europos mezolito stovyklose pastatų liekanų randama labai menkai. Vaizdą gali papildyti kai kurios Danijos Maglemosės kultūros stovyklos (Brøndsted 1960: 69, 79, 85) su keturkampių pastatų liekanomis. Sienos buvo sustatytos iš statmenų šulų, o tarpai kažkuo užpildyti. Asla išklota medžių žievėmis ir tošimis.

53 pav. Maksimonių 1-osios (2) ir Jonionių (3) stovyklų vaizdas, žiūrint iš Merkinės 1-osios stovyklos (1) 1965 m.

Rasta šakų ir paparčių – gal tai guolių liekanos. Panašių pastatų žymių aptikta ir kitur (Clark 1952; 1954: 9 tt). Šitokių pakrančių trobelių grindys daug kartų būdavo iš naujo dengiamos žievėmis ir tošimis, tad manoma, kad į trobeles grįždavo tik tam tikrais sezonais (žvejoti) ir kaskart iš naujo jas patvarkydavo. Kai kada sienų kartelės būdavo įleidžiamos į griovelius. Labai sausose vietose trobelių asla kartais truputį įgilinta. Trobelės statytos ovalios arba keturkampės (Gramsch 1973: 31 tt; Więckowska 1975: 413–414).

SOCIALINĖ ORGANIZACIJA IR DVASINIS GYVENIMAS

Socialinė organizacija ryškėja iš stovyklų išsidėstymo ir įrengimo. Mažose stovyklose, esant vienai palapinei ar trobei, galėjo gyventi viena šeima. Taigi pagrindinė visuomenės ląstelė buvo nedidelė šeima. Visai mažos šeimos į tą pačią vietą, atrodo, retai grįždavo. Greičiausiai vėl ateidavo tik jų grupės. Todėl didelėse stovyklose (pvz., Netiesų 1-ojoje) randame grupes židinių ir duobučių, tačiau jų tvarką suprasti sunku. Galbūt mažosios stovyklos ir tos, į kurias negrįžtama, priklausė sausros laikotarpiui, kada buvo galima keliauti kur patinka. O drėgnu transgresijos laikotarpiu, kai pakrantės buvo apsemtos, žmonės labiau taikėsi ateiti į jau žinomas vietas. Pietų Pabaltijo tyrinėtojai taip pat akcentuoja mezolitinių stovyklų mažumą: jose daugiausia galėjo gyventi 1–4 šeimos (Brøndsted 1960: 85–86; Clark 1965: 30; Gramsch 1973: 13, 17; Зализняк 1990: 73 ir kt.). Tokios šeimos prirėkusių susiburdavo po keletą. Šitaip gyvena ir dabartinės medžiotojų bei augalinio maisto rankiotųjų šeimos, ypač medžiojančios kaimenių nesilaikančius miško žvėris, o jei ir verčiasi žvejyba, tai tik atsitiktinai, ieškodamos papildomo maisto šaltinio.

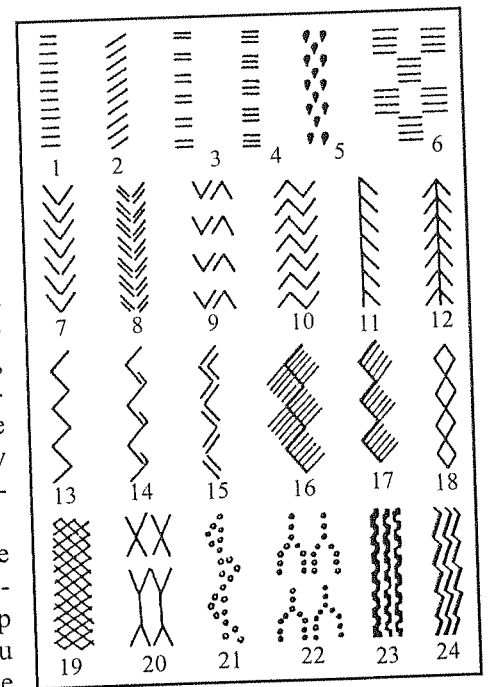
Tačiau mezolito pabaigoje Pabaltijyje pastebime ir savitą reiškinių, atspindintį kažkokią socialinę realiją, kurios tuo tarpu dar negalime galutinai paaiškinti, – tai didelių kapinynų atsiradimą. Pvz., Zveiniekų (Zagorskis 1974; 1987) ar Elnių salos (Olenij ostrov) Onegos ežere, Leningrado srityje, kapinynuose (Гурина 1956), kurie buvo naudojami neolite, pradėta laidoti jau mezolite. Turint omenyje daug kartų įrodytą mažų šeimų judrumą, vargu ar galima būtų manyti, kaip siūlė kai kurie tyrinėtojai (Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1975: 90), kad juose palaidoti jau sėslūs gyventojai. Greičiausiai tai tik vietos, kur susitikdavo įvairūs klajokliai. Iš to galėtume spėti, kad pavienės klajojančios šeimos sudarė tam tikrą bendruomeninę sąjungą, nors apie kai kurių archeologų spėjimą (Исаенко 1970: 49) gentinę organizaciją vargu ar jau gali būti kalba. Turėjo būti kitokių, mums nežinomų, bendruomeninių organizacijų, o iš jų ne paskutinėje vietoje – ir religinės. Kaip tvarkėsi šeima, duomenų neturime.

Kultūrinių sričių ribos – taip pat vienas iš socialinio gyvenimo atspindžių, kurių galutinai interpretuoti dar neturime pakankamai nei teorinės me-

džiagos, nei praktinės patirties. Tačiau, kaip jau kalbėta, mezolite kultūrinių sričių ribos ima nusistovėti. Tai labai ryšku Nemuno kultūros paplitimo srityje. Čia (pav. 46) per 4–5 tūkstančius metų (įskaitant ir neolitinę šios kultūros tąsą) toje pačioje teritorijoje negyveno jokios kitos kultūros gyventojų. Konkrečiai šitai galėtume paaiškinti taip: matyt, pavienės bendruomenių grupės turėjo pasidalijusias klajojimo teritorijas. Anksčiau, paleolite, šito dar nepastebėjome – priešingai, tose pačiose teritorijose buvo aptinkama įvairiausių kultūrų grupių žmonių stovyklų. Įsivaizduoti, kad mezolite bendravo vienai kultūrai ar jos variantui priklausantys žmonės, žinoma, dar sunku. Bendrauta, be abejo, mažesnėmis grupėmis, ir jų ryšiai galbūt buvo egzogaminiai, mainų ar religiniai.

Dvasinį gyvenimą paprastai bandoma rekonstruoti iš meno dirbinių. Lietuvoje tuo tarpu apie juos beveik nieko nežinoma. Tenka pasinaudoti viso Pabaltijo kultūrinės srities palikimu. Daugiausia jo rasta Danijos Maglemosės tipo stovyklose. Menas buvo dvejopas. Tai geometriniai motyvai, kurie, manoma, galėjo būti ir techninės kilmės (Schlette 1969: 215 ir kt.), ir taškiukais įgręžti arba įrėžti žmonių bei žvėrių atvaizdai (Brøndsted 1960: 89). Įvairių ženklų bei ornamentinių motyvų pastebėta mezolitiniuose Estijos, Latvijos ir Kaliningrado dirbiniuose. I. Lozė išskyrė apie 20 tokių motyvų (pav. 54) (Loze 1973) ir, sutikdama su S. Ivanovu (Иванов 1958: 6–9), mano, kad jiems buvusios panaudotos stilizuotos, dažniausiai zoomorfinės, figūros, nors dabar jas atsekti labai sunku. R. Indreko dalį jų laikė nuosavybės ženklais (Indreko 1948: 342–356, 371, pav. 80: 10; 84). Tačiau yra pasitaikę ir aiškiai figūrinių motyvų: žvėrių bei žmonių atvaizdų, kaip antai rastieji Estijoje Piarnu (Indreko 1948: 294, pav. 75: 3), Latvijoje Užavos upės (Loze 1973: 391–382, pav. 2: 1) stovyklose ir Zvidzės gyvenvietės mezolitiniame sluoksnyje (Loze 1981, pav. 4: 1), Lenkijos Podjuchy vietovėje, Ščecino pavieta (Więckowska 1975, pav. 90: 7) ir kt.

Yra pagrindo manyti, kad mezolite turėjusi būti sudėtinga medžioklės magija, kuriai talkindavo menas, nes, kaip toliau matysime, neolite jį randame jau suklestėjusį. Papildomų duomenų apie medžioklės magiją teikia kai kurie Vokietijos radiniai: iš elnių kaukolių pa-

54 pav. Pabaltijo mezolitinių kaulo dirbinių ornamentikos motyvai (Loze 1973)

darytos Hochen Fychelno (Hochen Viecheln) kaukės bei žvėrių kojūgaliai su išmuštomis skylutėmis (Schuldt 1961: 128 tt). Jie greičiausiai reiškė apeigą, kad ir kiti sumedžioti žvėrys nepabėgtų. Pabaltijyje tokių pradurtų narelių rasta Kundoje ir vėlesnėse – neolitinėse – gyvenvietėse.

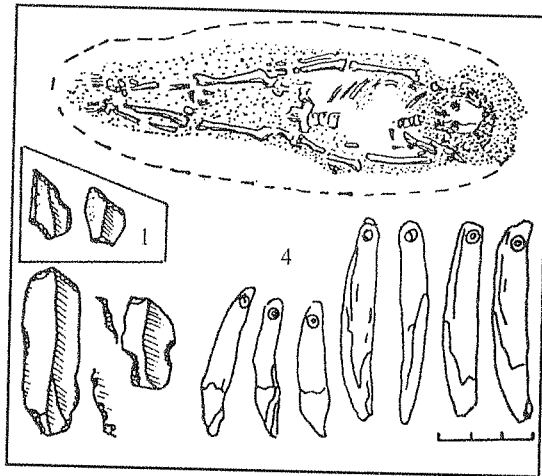
KAPAI

Mezolito laidoseną galime apibūdinti tik pagal tris kapus iš Spigino rago prie Biržulio ež., 1985–1986 m. tyrinėtus A. Butrimo (1989; 1991). Kapas Nr. 1 buvo apnaikintas II Pasaulinio karo metu, išliko tik ilgųjų kaulų lūžgaliai, tačiau kape buvo 2 įstrižieji titnaginiai antgaliai, priskiriami Kungemosės tipui. Kape Nr. 3 taip pat išlikę tik ilgųjų kaulų fragmentai. Ryškiausias – moters kapas Nr. 4 (pav. 55). Mirusioji gulėjo aukštiekninka, galva 40° PR kryptimi, ištiesta, gausiai apibarstyta ochra, ypač galvos srityje. Krūtinės srityje buvo du menki antgaliai paryškintomis įtvaramis. Ant krūtinės ir dubens buvo 7 amuletai – pragręžti briedžio ir šerno priekiniai dantys. 8 m nuo kapų Nr. 3 ir 4, beveik pačiame Spigino kalvos viduryje buvo 40 cm skersmens ir 5 cm gylio ochros dėmė, o virš jos gulėjo titnago skeltė. Kapas datuotas:

(GIM-5571) 7470±60 bp / cal 5979 (5941) 5871 m. pr. Kr.

Iki pastarojo meto labai maža kapų buvo žinoma ir iš pietinės bei vakarinės Baltijos pakrantės (Brøndsted 1960: 114–115, 124–128). Tik pastaruoju metu paaiškėjo, kad mezolite imta laidoti ir kapinyuose. Kapinynų rasta Danijos salose (Larsson 1990: 283–285), Latvijoje – Zveiniekuose (Zagorskis 1974), Leningrado srityje – Elnių saloje (Olenij ostrov) (Гуркина 1956; Price, Jacobs 1990). Šiuose kapinyuose buvo ir toliau laidojama neolite. Mezolitiniuose kapuose mirusieji dažniausiai guldyti ištiesti aukštiekninki.

Turbūt neatsitiktinai įvairiose vietose – pvz., Lenkijoje, Janislavicų (Chmielewska 1954), Vozna Vies (Woźna Wjeś) kape (Sulgostowska 1990), Švedijoje (Brøndsted 1960: 87), kai kuriose Vokietijos vietovėse (Gramsch 1973: 16–19) – aptikta griaučių sėdimoje padėtyje su mezolitinėmis įkapėmis. Latvijoje mezolitui priskiriamame Jurkovos prie Ežežerio kape (Cimermane 1968: 56) griaučiai

55 pav. Spigino rago mezolitinis kapas Nr. 4 ir įkapės. Be to, kabo Nr. 1 įkapės (Butrimas 1989)

taip pat buvo sėdimoje padėtyje. Įkapės – žvėrių dantys įrantytomis šaknimis pririšimui. Žinoma ir dalinių kapų (palaidota tik galva) (Gramsch 1973: 18–19). Visos šios mezolito laikų laidojimo formos aptinkamos ir Vakarų Europoje bei Skandinavijoje (Rozoy 1978: 1122). Ukrainos mezolitiniuose kapinyuose mirusieji laidoti ir suriesti – dažniausiai ankstyvesniuose kapuose, ir ištiesti – vėlyvesniuose kapuose (Телегин 1982: 202–215).

Manoma, jog mezolite įprasčiausia buvo mirusįjį laidoti ištiestą, aukštiekninka. Sėdima (surišto?) padėtis galbūt rodanti, kad jo bijota, nors kaip tik šiuose kapuose daugiausia įkapių. Dalinė laidosena (sukapoto žmogaus?) galbūt taip pat reiškė baiminimąsi, kad jis negrižtų. Žinoma, galėjo būti ir visai kitų, net priešingų priežasčių, apie kurias spręsti tuo tarpu beveik neturime duomenų.

Kapuose labai dažnai būna raudonosios ochros. Ja mirusysis turbūt nudažomas ar apibarstomas. Kartais dedama darbo įrankių bei papuošalų. Iš to matyti, jog tikėta gyvąjį lavoną.

ANTROPOLOGIJOS KLAUSIMAI

Kultūriniai, antropologiniai ir etniniai klausimai retai kada sutampa, nes rasė ir kultūra yra skirtingi dalykai. Todėl, turėdami taip maža antropologinių duomenų, artėjame į hipotezių sferą.

Literatūroje minima keletas mezolitinių kaukolių iš Lietuvos. Seniausia buvo laikoma kaukolė, rasta Kamšuose, prie Kirsnos upės. Ją bandyta datuoti pagal ankstyvojo mezolito tipo žeberklą, rastą toje pat pelkėje (pav. 48a: 1). Tačiau ryšys tarp šios kaukolės ir žeberklo neaiškus, juolab, kad toje pat pelkėje aptikta ir vėlesnių radinių.

Tai aiškiai ilgagalvė (dolichokraninė), gana masyvi, kiek nuolaidėjančia kakta ir iškiliais antakiniais lankais kaukolė, tačiau veidas siauras ir aukštas, nosis siaura (Žilinskas 1931) (pav. 56). Pagal šiuos požymius kaukolė buvo priskirta prie senojo Viduržemio pajūrio tipo, kuris kildinamas iš Pietų, ir gretinama su Vološo kapinyno kaukolėmis (Дебец 1955: 62–73, Денисова 1975: 34).

Literatūroje yra minima „mezolitinė“ Kebelių, Šilutės raj., kaukolė (Гуделис, Павилонис 1955). Prof. V. Gudelis vėliau išaiškino (Gudelis 1994), jog ji ne tos vietovės ir ne to laikotarpio.

Tad tikrai mezolitinė yra tik Spigino rago kape rastoji kaukolė.

1985–1986 m. tyrinėto Spigino kapinyno duomenys (Balčiūnienė ir kt. 1991) antropologiškai apibūdinti G. Česnio, odontologiškai J. Balčiūnienės, paleopatologiškai – R. Jankausko. Kape Nr. 1 buvęs palaidotas vidutinio stambumo vyras, pagal dantų nusidėvėjimo laipsnį (3) – 35–40 metų amžiaus. Dantys keturgumburiai. Patologinių pakitimų nerasta. Kape Nr. 3 buvo palaidota neaiškaus amžiaus ir savotiško kūno sudėjimo moteris – masyviais žas-

56 pav. Kirsnos (Kamšų) žmogaus veido rekonstrukcija (rekonst. V. Urbanavičiaus)

tikauliais ir graciliais šlaunikauliais. Geriausiai išlikęs kapo Nr. 4 moters skeletas. Moteris buvusi 30–35 metų amžiaus. Smegeninė kaukolės dalis vidutinio ilgio ir vidutinės apimties, aukšta ir plati – mezomorfinė. Pagal smegeninės rodiklį – brachikraninė. Kakta ir viršugalvis smarkiai išgaubti, o pakaušis plokštokas. Priešiniai dantys labiau nusidėvėję už krūminius, makrodontiški. Daug labai archaiskų požymių. Kariesu nesirgo, tačiau labai dideli parodonto pakitimai – sirgo židiniu parodontitu. Išlikę nugaros slanksteliai turi degeneracinių pakitimų – diskų osteochondrozės pėdsakų. Be abejo, tai patologija, nes moteris nesena.

Antropologiškai ji priklausė mezomorfiškam, mezokraniniam vidutinio veido europidui. Šis tipas gali būti Rytų arba Pietvakarių (Vidurio Europos) kilmės. Odontologiškai aiški europidė, priklausė masyviam Vidurio Europos odontologiniam tipui.

Pastaruoju metu nemaža papildomos medžiagos davė Latvijos Zveiniekų kapi-

nyno prie Burtniekų ežero 21 mezolitinės kaukolės tyrinėjimai (Денисова 1975: 26–43). Nustatyti 2 antropologiniai tipai: ryškūs ilgagalviai (dolichokraniniai), aukštaveidžiai, atsikišusia nosimi žmonės ir kiek platesnės smegeninės (dolichomezokraniniai), žemo, mažai profiliuoto veido ir nelabai atsikišusia nosimi. Kirsnos ir Zveiniekų ryškūs ilgagalviai labai giminiški. Toks tipas mezolite buvo plačiai paplitęs į pietvakarius ir pietryčius nuo Pabaltijo: Padnepreje, Lenkijoje, Vidurio Europos šiaurėje ir Šiaurės vakarų Prancūzijoje, taigi visose Šiaurės ir Vidurio Europos šiaurės srityse – nuo Bretanės iki Dnepro ir Suomiių įlankos (Денисова 1975: 33–34). Skandinavijos mezolitinės kaukolės, kurių irgi labai maža, dažniausiai taip pat ilgagalvės ir panašesnės į nordiškasias neolitinės negu į Vidurio bei Pietų Europos mezolitinės ar vėlyvojo paleolito, tik viena buvusi artimesnė kromanjonietiškoms (Äyräpää 1950: 41–43; Brøndsted 1960: 133–136). Vokietijoje žinomos vos kelios nelabai aiškios mezolitinės kaukolės – viena su kromanjonietiškais požymiais, kita – vidutiniagalvė (mezokraninė) (Gramsch 1973: 18). Tačiau Zveiniekuose rasta 11 ir kito tipo mezolitinių žmonių kaukolių – ilgagalvių kiek platesnės smegeninės, tarp jų ir 2 tikri plačiagalviai (brachikraniniai). Šis tipas aptinkamas Rytų (nors labai maža palyginamosios medžiagos ir ji neaiški) ir Vidurio Europoje. Zveiniekų antrojo tipo žmonės artimi ir kai ku-

riems Onegos ež. Elnių salos (Olenij ostrov) kapinyne palaidotiems gyventojams. Taigi artimiausių paralelių, atrodo, reiktų ieškoti Rytuose ir manyti, kad į šiaurines Pabaltijo sritis jau mezolite galėjo patekti gyventojų ir iš Rytų. Tačiau visa tai dar neduoda pakankamai pagrindo kaukolės skirti laponidiniam tipui, kaip bandė kai kurie antropologai ir archeologai (Więckowska 1975: 397, 419), juoba kad archeologiškai tai niekaip neįrodoma. Priešingai – Vidurio Europoje tai galėjęs būti paleolito palikimas (Saller 1963: 21–24), neturėjęs nieko bendra su minėta Šiaurės rytų įtaka.

Šiuo metu galime pasakyti, kad mezolito laikų Lietuvos gyventojai galėjo būti ilgagalviai siauraveidžiai. Vis dėlto nenustebtume, jei rastume, ypač Šiaurės rytų Lietuvoje, ir vidutinio pločio smegeninės kaukolę su ne taip labai atsikišusia nosimi. Tačiau norint atsakyti, iš kur tie ilgagalviai (taip pat galimi ir kitokie) buvo atklydę, reikia dar daug antropologinės bei archeologinės medžiagos.

Visame Rytų Pabaltijyje bent jau iki mezolito vidurio, atrodo, buvo paplitę ilgagalviai europidiniai tipai (Äyräpää 1950: 43), o jau nuo antrosios jo pusės prasidėjo rasinių tipų maišymasis, pirmiausia Pabaltijo šiaurės rytuose.

Šis antropologinis klausimas – tai dar ne etnis. Iki gentinės organizacijos kalbėti apie etnines problemas per anksti.

Literatūra

- Äyräpää 1950. Die ältesten steinzeitlichen Funde aus Finnland // AA, 21: 1–43.
 Andersen S. H. 1987. Mesolithic dug-outs and paddles from Tybrind Vig, Denmark // AA, 57: 87–106.
 Balčiūnienė J., Česnys G., Jankauskas R. 1991. Spigino mezolito kapų kranimetrija, odontologija, osteometrija ir paleopatologija // LA, 8: 10–16.
 Basalykas A. Geomorfologinė Nemuno upyno slėnių Lietuvos TSR ribose charakteristika // Lietuvos TSR MA Geologijos ir geografijos institutas. Moksliniai pranešimai. Geografija, 1: 48–66.
 Becker C. J. 1953. Maglemosekultur in Dänemark // Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Actes de la IIIe Session Zürich: 180–183.
 Bohne-Fischer H. 1941. Ostpreußens Lebensraum in der Steinzeit // Schriften der Albertus-Universität, Naturwissenschaftliche Reihe, 2.
 Brinch-Petersen E. 1973. A Survey of the Late Palaeolithic and Mesolithic of Denmark // ME: 77–127.
 Broholm H. C. 1924. Nye Fund fra den aeldste Stenalder. Holmegaard och Svaerdborg-fundene // Aarbøger.
 Brøndsted J. 1960. Nordische Vorzeit. 1. Steinzeit in Dänemark. Neumünster.
 Burow G. M. 1973. Die mesolithischen Kulturen im äussersten europäischen Nordosten // ME: 129–149.
 Burow G. M. 1981. Der Bogen bei den mesolithischen Stämmen Nordosteuropas // MiE: 373–388.
 Butrimas A. 1986. Biržulio sąsmaukos stovyklos ir gyvenvietės tyrinėjimai ir ežero pakrančių žvalgymas // ATL 1984 ir 1985 metais: 3–5.
 Butrimas A. 1989. Mesolithic Graves from Spiginas // Mesolithic Miscellany, 10/2: 10–11.
 Butrimas A. 1991. Spigino mezolito kapai // LA, 8: 4–10.

- Butrimas A., Česnys G. 1987. Mezolito kapai iš Spigino // Biržulio baseino kompleksinių tyrinėjimų dešimtmetis. Vilnius: 6–11.
- Butrimas A., Ostrauskas T. spaud. Mesolithic in North-western Lithuania // *Man and Sea in the Mesolithic*.
- Chmielewska M. 1954. Grób kultury tardenoaskiej w Janisławicach, pow. Skierniewice // *WA*, 20/1: 23–46.
- Cimermane S. 1968. Aizsardzības izrakumi Jurkovas senvietā // Referatu tēzes zinātniskai sesijai par 1967 g.
- Cyrek K. 1981. Eine bisher unbekannte Methode der Mikrolithenproduktion // *MiE*: 285–288.
- Clark J. G. D. 1932. *The Mesolithic Age in Britain*. Cambridge.
- Clark J. G. D. 1936. *The Mesolithic Settlement in Northern Europe*. Cambridge.
- Clark J. G. D. 1950. The Earliest Settlement of the West Baltic Area in the Light of Recent Research // *Proceedings of the Prehistoric Society*, 16.
- Clark J. G. D. 1952. *Prehistoric Europe. The Economic Basis*. London (Кларк Дж. Г. Д. 1953. *Доисторическая Европа*. Москва).
- Clark J. G. D. 1954. *Excavations at Star Carr*. Cambridge.
- Clark J. G. D. 1965. *Primitive Man in Egypt, Western Asia and Europe in Mesolithic Times*. Cambridge.
- Engel C. 1935. *Vorgeschichte der altpreußischen Stämme*. Königsberg.
- Fromm E. 1963. *Absolute Chronologie der spätquartären Ostsee* // *Baltica*, 1: 46–49.
- Gaerte W. 1929. *Urgeschichte Ostpreußens*. Königsberg.
- Girininkas A. 1990. Tyrinėjamai prie Kretuono ežero // *ATL* 1988/89: 9–15.
- Gramsch B. 1970. Probleme des Mesolithikums im Flachland zwischen Elbe und Oder // *Actes du VII Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques* (Prague, 1966), 1: 342–344.
- Gramsch B. 1973. Das Mesolithikum im Flachland zwischen Elbe und Oder // *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 7. Berlin.
- Gramsch B. 1987. Ausgrabungen auf dem mesolithischen Moorfundplatz bei Friesac, Bezirk Potsdam // *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 21: 75–100.
- Grewingk C. 1895. Das Steinalter der Ostseeprovinzen Liv-, Est- und Kurland und einigen angrenzenden Landstriche // *Schriften der Gelehrten estnischen Gesellschaft*, 4. Dorpat.
- Groß H. 1937. Auf den Spuren der Steinzeitjäger vor 8000 bis 20000 Jahren in Altpreußen // *Altpreußen*, 2/4: 145–157.
- Groß H. 1938a. Auf den ältesten Spuren des Menschen in Altpreußen // *Prussia*, 32/1: 84–139.
- Groß H. 1938b. Die ältesten Steinzeitfunde Altpreußens // *Altpreußen*, 3/3: 83–85.
- Groß H. 1939–1940. Die Renntierjäger-Kulturen Ostpreußens // *PZ*, 31: 39–67.
- Groß H. 1941. Mittelsteinzeitliche Funde aus Zinten // *Altpreußen*, 3: 34–36.
- Groß H. 1958. Der heutige Stand der naturwissenschaftlichen Deutungsmethodik im Dienste der Vorgeschichtsforschung // *JMV*, 41/42: 72–95.
- Gudelis V. 1958. Lietuvos geografinės aplinkos raida geologinėje praeityje // Lietuvos TSR fizinė geografija. Vilnius: 42–100.
- Gudelis V. 1994. Ne Kėbelių, o Lankupių žmogaus kaukolė (dėl vieno paleoantropologinio radinio autentiškumo) // Lietuvos istorijos instituto metraštis, 1992 metai: 267–269.
- Indreko R. 1936. Vorläufige Bemerkungen über die Kunda-Funde // *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* 1934. Tartu.
- Indreko R. 1948. Die mittlere Steinzeit Estlands // *Kgl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar*, 66. Stockholm.
- Jaanits K. 1973. Eesti mesoliitised tulekivist nooleotsikud // *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised*: 306–314.
- Jaanits L., Jaanits K. 1978. Ausgrabungen der frühmesolithischen Siedlung von Pulli // *ETAT*, 27/1: 56–63.
- Jaanits L., Laul S., Lõugas V., Tõnison E. 1982. *Eesti esiajalugu*. Tallinn.
- Jablonskytė-Rimantienė R. 1966. Maglemozinė ankstyvojo mezolito stovykla Maksimovnyš IV / Varėnos raj., Merkinės ap. // *MAD'A*, 3 (22): 43–54.
- Jørgensen S. 1956. Kongemosen // *KUML*: 23–40.
- Kabailienė M. 1959. Augalijos raida vėlyvajame ledynmetyje ir poledynmetyje Lietuvos ir pietinės Latvijos pajūrio zonoje // *Geografinis metraštis*, 2: 477–505.
- Kabailienė M. 1990. Lietuvos holocenas. Vilnius.
- Kernchen I., Gramsch B. 1989. Mesolithische Netz- und Seilreste von Friesack, Bezirk Potsdam, und ihre Konservierung // *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 23: 23–27.
- Kobusiewicz M. 1969. Uwagi o rozmieszczeniu stanowisk schyłkowopaleolitycznych i mezolitycznych w zachodniej części Niziny Wielkopolskiej // *AP*, 14/2: 295–305.
- Kobusiewicz M. 1973. Les outils du groupe des haches taillées dans le Mésolithique en Pologne // *ME*: 267–274.
- Kozłowski J. K. 1973. *Archeologia prahistoryczna* (cz. 2): Młodsza epoka kamienia. Kraków.
- Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1975. *Pradzieje Europy od XI do IV tysiąclecia p. n. e.* Warszawa.
- Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1977. *Epoka kamienia na ziemiach Polskich*. Warszawa.
- Kozłowski L. 1936. Die epipaleolithischen Kulturen in Swidry und Chwalibogowice // *PZ*, 27/34.
- Kozłowski S. K. 1968. Z problematyki polskiego mezolitu (cz. 4) // *AP*, 12/2: 219–256.
- Kozłowski S. K. 1969. Z problematyki polskiego mezolitu (cz. 10). Kościane harpuny i ostrza mezolityczne // *Światowit*, 30: 135–152.
- Kozłowski S. K. 1972. *Pradzieje ziem Polskich od IX do V tysiąclecia p. n. e.* Warszawa.
- Kozłowski S. K. 1973. *Industries to the History of Europe in Early Holocene* // *ME*: 331–366.
- Kozłowski S. K. 1989. *Mesolithic in Poland. A new approach*. Warszawa.
- Krukowski S. 1939–1948. *Paleolit. Prehistoria ziem Polskich* // *Encyklopedia Polska* IV, V. Kraków: 1–117.
- Kunskas R., Butrimas A. 1985. Biržulio ežero krantų ir akmens amžiaus gyvenviečių kaita holocene // *LA*, 4: 66–79.
- Larsson L. 1990. The Mesolithic of Southern Scandinavia // *Journal of World Prehistory*, 4/3: 257–309.
- Lequeux L. 1924. Pourquoi nous considérons le microburin tardenoisien comme un instrument et non comme un décret de fabrication // *Bulletin de la Société d'Anthropologie Bruxelles*.
- Loze I. 1973. Mesolithic Art of Eastern Baltic Region // *ME*: 381–397.
- Loze I. 1981. Spätmesolithikum und Frühneolithikum in Lettland // *MiE*: 183–190.
- Loze I., Liiva A. 1990. Radiocarbon datings of the mesolithic of eastern Baltics (after materials of habitations sites) // *LZAV*, 10 (519): 78–85.
- Mathiassen Th. 1948. *Danske Oldsager. I. Aeldre Stenalder*. København.
- Menghin O. 1927. Die mesolithische Kulturentwicklung in Europa // *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission*. Mainz.
- Menghin O. 1931. *Weltgeschichte der Steinzeit*. Wien.
- Nicolaescu-Plopsor C. S. 1961. Sur le Svidérien en Roumanie // *Bericht Hamburg*: 614.
- Ostrauskas T. 1992. Šaltaliūnės akmens amžiaus stovykla-gyvenvietė // *ATL* 1990/91, 1: 29–31.
- Ostrauskas T. 1996. Vakarų Lietuvos mezolitas // *LA*, 14.
- Pälsi S. 1920. Ein steinzeitlicher Moorfund bei Korpilahti in Kirchspiel Antrea, Län Wiborg // *SMYA*, 28/2: 3–19.
- Price T. D., Jacobs K., 1990. Olenii ostrov: first radiocarbon dates from a major Mesolithic cemetery in Karelia USSR // *Antiquity*, 64: 849–853.

- Puzinas J. 1935. Poledinio Lietuvos gyventojų kultūra // *Naujoji Romuva*, 12–13: 281–287.
- Puzinas J. 1938. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys. 1918–1938 metų Lietuvos proistorinių tyrinėjimų apžvalga. Kaunas.
- Rimantienė R. 1972. Pirmieji Lietuvos gyventojai. Vilnius.
- Rimantienė R. 1973a. Die Herkunft der mesolithischen Industrie in dem Bereiche des Neman (Nemunas)-Flussbassins // *ME*: 485–502.
- Rimantienė R. K. 1973b. Topography and Stratigraphy of Valley Camp Sites in the Stone and Bronze Ages in Lithuania // *Prehistoric Man, His Industry and the Environment in the Pleistocene and Holocene*. Moskow: 53.
- Rothert L. 1936. Die Mittlere Steinzeit in Schlesien. Leipzig.
- Rozoy J. G. 1978. Les derniers chasseurs. 2. Charleville.
- Rozoy J. G. 1981. Le changement dans la continuité. Les debuts de l'Épipaleolithique dans l'Europe de l'Ouest // *MiE*: 11–24.
- Rust A. 1958. Die Funde von Pinnberg. Neumünster.
- Saller K. 1968. Die Ofnet-Funde in neuer Zusammensetzung // *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie*, 52/1: 1–51.
- Sarauw G. F. L. 1903. En stenalders Boplads i Maglemose ved Mullerup // *Aarbøger*, 2/18: 148–315.
- Sarauw G. F. L. 1911. Maglemose: Ein steinzeitlicher Wohnplatz im Moor bei Mullerup auf Seeland, verglichen mit verwandten Funden, 1 // *PZ*, 3/12: 52–104.
- Sarauw G. F. L. 1914. Maglemose: Ein steinzeitlicher Wohnplatz im Moor bei Mullerup auf Seeland, verglichen mit verwandten Funden, 2 // *PZ*, 6: 1–28.
- Sauramo M. 1954. Das Rätsel des Ancylussees // *Geologische Rundschau*. Stuttgart, 42/2: 197–233.
- Sauramo M. 1958. Die Geschichte der Ostsee. Helsinki.
- Sawicki L. 1935. Przemysł świdurski i stanowiska wydymowego Świdry Wielkie 1 // *PA*, 5/1: 1–23.
- Schild R. 1975. Późny paleolit // *PZP*, I: 159–338.
- Schild R., Więckowska H. 1961. O tak zwanym przemyśle swiderskotardenuaskim // *AP*, 6/2: 185–201.
- Schlette F. 1969. Ornament oder Symbol // *JMV*, 53: 215–240.
- Schuld E. 1961. Hohen Viecheln, ein mittelsteinzeitlicher Wohnplatz in Mecklenburg // *Schriften der Sektion für Ur- und Frühgeschichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften*, 10. Berlin.
- Schwabedissen H. 1944. Die mittlere Steinzeit im Westlichen Norddeutschland. Neumünster.
- Schwabedissen H. 1964. Sinngehalt und Abgrenzung des Mesolithikums nach den Forschungsergebnissen im nördlichen Teil des europäischen Kontinents // *Report of the VI th International Congress on Quaternary* Warsaw. 1961. Łódź. 4: 383–404.
- Schwantes G. 1923a. Bedeutung der Lyngby-Zivilisation für die Gliederung der Steinzeit: Auszug aus der Inaugural-Dissertation. Hamburg.
- Schwantes G. 1923b. Das Beil als Scheide zwischen Paläolithikum und Neolithikum // *Archiv für Anthropologie, Braunschweig*. N. F. 20/1: 13–41.
- Schwantes G. 1928. Nordisches Paläolithikum und Mesolithikum // *Mitteilungen aus dem Museum für Völkerkunde Hamburg*, 13.
- Schwantes G. 1939. Vorgeschichte // *Geschichte Schleswig-Holsteins*. I. Neumünster.
- Schwarzbach M. 1950. Das Klima der Vorzeit. Stuttgart. (Шварцбах М. 1955. Климаты прошлого. Москва)
- Starkel L. 1977. Paleogeografia holocenu. Warszawa.
- Sułgostowska Z. 1990. Pochówek mezolityczny z okresu atlantyckiego z Woźnej Wsi, woj. łomżyńskie // *Archeologia Polski* 35/2.

- Szmit Z. 1929. Badania osadnictwa epoki kamiennej na Podlasiu // *WA*, 10: 36–118.
- Stürms E. 1970. Die steinzeitlichen Kulturen des Baltikums. Bonn.
- Tallgren A. M. 1922. Zur Archäologie Eestis. I // *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B III*: 6.
- Taute W. 1963. Funde der spätpaläolithischen "Federmesser-Gruppe" aus dem Raum zwischen mittlerer Elbe und Weichsel // *Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 3: 62–111.
- Tromnau G. 1981. Präborealzeitliche Fundplätze im norddeutschen Flachland // *MiE*: 67–71.
- Trzeciakowski J. 1970/1971. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Elku // *Informator Archeologiczny. Badania 1969, 1970*.
- Więckowska H. 1964. Mezolit // *Materiały do prahistoria ziem Polskich*. 1. Paleolit i mezolit.
- Więckowska H. 1973. Outline of the Division of Cultures of the Polish Mesolithic // *ME*: 595–612.
- Więckowska H. 1975. Społeczności łowiecko-rybackie wczesnego holocenu // *PZP* I: 339–438.
- Więckowska H., Marczak M. 1967. Proba podzału kulturowego mezolitu Mazowsza // *Materiały do prahistorii plejstocenu i wczesnego holocenu Polski*. Warszawa.
- Zagorska I. 1972. Akmens laikmeta harpūnas Latvijā // *ZAV*, 8 /30/: 80–98.
- Zagorska I. 1974. Vidējā akmens laikmeta šķēpi Latvijā // *AuE*, 11: 25–38.
- Zagorska I., Zagorskis F. 1985. The Bone and Antler Inventory from Zvejnieki II, Latvian SSR // *The Mesolithic in Europe. Papers presented at the third International Symposium* Edinburg: 414–423.
- Zagorskis F. 1974. Zvejnieku akmens laikmeta kapulauka apbedījumu tipoloģija un hronoloģija // *AuE*, 11: 7–24.
- Zagorskis F. 1987. Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks. Rīga.
- Zotz L. F. 1931. Das Tardenoisien in Niederschlesien // *Altschlesien*, 3: 121–153.
- Zotz L. F. 1932. Kulturgruppen des Tardenoisien im Mitteleuropa // *PZ*, 23: 19–45.
- Žilinskas J. 1931. Akmens periodo žmogus Žemaitijoje ir Suvalkijoje. Kaunas.
- Басаликас А. Б. 1961. Некоторые вопросы развития рельефа Литвы в позднеледниковое время // *Вопросы голоцена*. Вильнюс: 211–232.
- Борисковский П. И. 1953. Палеолит Украины // *МИА*, 40.
- Векилова Е. А. 1961. К вопросу о свидерской культуре в Крыму (стоянка Сюрень II) // *КСИА*, 82: 143–149.
- Векилова Е. А. 1966. К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита // *МИА*, 126: 144–154.
- Воеводский М. В. 1940. К вопросу о развитии эpipaleолита в Восточной Европе // *СА*, 5: 144–150.
- Воеводский М. В. 1950. Мезолитические культуры Восточной Европы // *КСИИМК*, 31: 96–119.
- Вознячук Л. Н., Вальчик М. А. 1978. Морфология, строение и история развития долины Немана в неоплеистоцене и голоцене. Минск.
- Гирининкас А. 1990. Крятуонас. Средний и поздний неолит // *LA*, 7.
- Гуделис В. К., Павилонис С. В. 1955. Неoантропологические находки в Литве // *Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода*, 20: 30–40.
- Гурина Н. Н. 1956. Оленеостровский могильник // *МИА*, 47.
- Гурина Н. Н. 1960. Новые мезолитические памятники лесной полосы Европейской части СССР // *СА*, 1: 125–136.
- Гурина Н. Н. 1965. Новые данные о каменном веке северо-западной Белоруссии // *МИА*, 131: 141–203.
- Гурина Н. Н. 1966. К вопросу о позднепалеолитических и мезолитических

- памятников Польши и возможности сопоставления с ними памятников северо-западной Белоруссии // МИА, 126: 14—34.
- Дебец Г. Ф. 1955. Черепа из эпипалеолитического могильника у с. Волошского // СЭ, 3: 62—73.
- Денисова Р. Я. 1975. Антропология древних балтов. Рига.
- Долуханов П. М., Хотинский Н. А. 1974. Палеогеографические рубежи голоцена и мезолитическая история Европы // Первобытный человек и природная среда. Москва: 211—216.
- Загорская И. А. 1981. Ранний мезолит на территории Латвии // ИАЛ, 2 (403): 53—65.
- Загорская И., Загорский Ф. 1977. Мезолит Латвии // КСИА, 149: 69—75.
- Зализняк Л. Л. 1978. Об остриях с микрорезцовым сколом в мезолите северной Украины // Орудия каменного века. Киев: 89—97.
- Зализняк Л. Л. 1989. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. Киев.
- Зализняк Л. Л. 1990. Социальная структура общества позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Каменный век на территории Украины. Киев: 1—81.
- Иванов С. В. 1958. Народный орнамент как исторический источник // СЭ, 2: 3—23.
- Исаенко В. Ф. 1966. Мезолит и неолит Припятского Полесья // Древности Белоруссии, Минск: 22—53.
- Исаенко В. Ф. 1970. Мезолит // Очерки по археологии Белоруссии. Минск: 49—66.
- Кольцов Л. В. 1965. Некоторые итоги изучения мезолита Волго-Окского междуречья // СА, 4: 17—26.
- Кольцов Л. В. 1966. Новые раскопки стоянки Елин Бор // МИА, 126: 178—184.
- Кольцов Л. В. 1975. Памятники с яниславицкими элементами на территории СССР // Памятники древней истории Евразии. Москва: 63—67.
- Лозе И. А. 1966. Некоторые мезолитические находки на территории Латвии // МИА, 126: 108—113.
- Матюшин Г. Н. 1976. Мезолит Южного Урала. Москва.
- Нейштадт М. И. 1957. История лесов и палеогеография СССР в голоцене. Москва.
- Нужный Д. Ю. 1979. Деякі питання „мікрорізцевої техніки” // Археологія, 32: 35—43.
- Паавер К. 1965. Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Прибалтики в голоцене. Тарту.
- Раушенбах В. М. 1959. Новые находки на Шигирском торфянике // КСИИМК, 45: 123—131.
- Римантене Р. К. 1971. Палеолит и мезолит Литвы. Вильнюс.
- Римантене Р. К. 1974. Топография и стратиграфия долинных стоянок каменного и бронзового веков в Литве // Первобытный человек и природная среда. Москва: 255—258.
- Рогачев А. Н. 1966. Некоторые вопросы изучения эпипалеолита Восточной Европы // МИА, 126: 9—13.
- Серебряный Л. П. 1961. К палеогеографии голоцена в районе Балтики (в свете данных радиуглеродного метода) // Вопросы голоцена. Вильнюс: 177—199.
- Сорокин А. Н. 1990. Бутовская мезолитическая культура. Москва.
- Стелле В. Я., Савваитов А. С., Векслер В. С. 1975. Абсолютный возраст хроностратиграфических этапов и рубежей поздне- и после-ледникового времени на территории Средней Прибалтики // Состояние методических исследований в области абсолютной геохронологии. Москва: 187—191.

- Телегин Д. Я. 1966. Мезолит левобережной Украины и его место в сложении Днепровско-Донецкой неолитической культуры // МИА, 126: 99—107.
- Телегин Д. Я. 1982. Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. э.). Київ.
- Тимофеев В. И. 1983. Мезолитические памятники в нижнем течении р. Шешупе // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. Ленинград: 27—35.
- Формозов А. А. 1959. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке. Москва.
- Шулия К. С., Луянас В. Ю., Кибилда З. А., Банис Ю. Ю., Генутене И. К. 1967. Стратиграфия и хронология озерно-болотных отложений котловины озера Бебрукас // Вопросы геологии и палеогеографии четвертичного периода Литвы. Вильнюс, 5: 231—239.
- Янитс Л. Ю. 1966. Новые данные по мезолиту Эстонии // МИА: 114—123.